1575,– Ft

„kis női csukák”

„Ismeri a magyarságot, oly sajátos érzülete van, mint a spanyolokat kivéve kevés népnek, ez az érzület nyilvánul meg minden művemben, maga a melankólia is nemzeti vonás; az élet minden változásakor ennek van alávetve a magyar ember cselekedeteiben.”

„A mi Mariosánk, aki – népünk szokása szerint – szőrmebundákba burkolózva, szakállasan jelenik meg […] e leplek alatt jókedvűen nevet azokon az olasz síkságokon…”

„…túl kevéssé szeretem önmagamat ahhoz,
hogy az alkotás közben rangról álmodjak.”

„…szinte az összes művész kétségbeesésig rosszul játszott,
ami azonban a közönségnek korántsem tűnt fel annyira, mint nekem,
aki oly alaposan ismerem a darabot.”

„Hogy a fene egye meg, aki írta, az embernek csak pityeregni kell,
már a fejem is fáj a sok sírásba.”

„egy óránál tovább tartott, a hallgatók mégsem unták”

„…kellemes és nagyon szerelmes természetű ember volt, a haját göndörítette, és hogy a szakálla ne okozzon zavart szeretőinél a korát illetően,
gyökerestől kitépette.”

„hamarosan két golyót küld neki, amellyel kedvére játszadozhat”

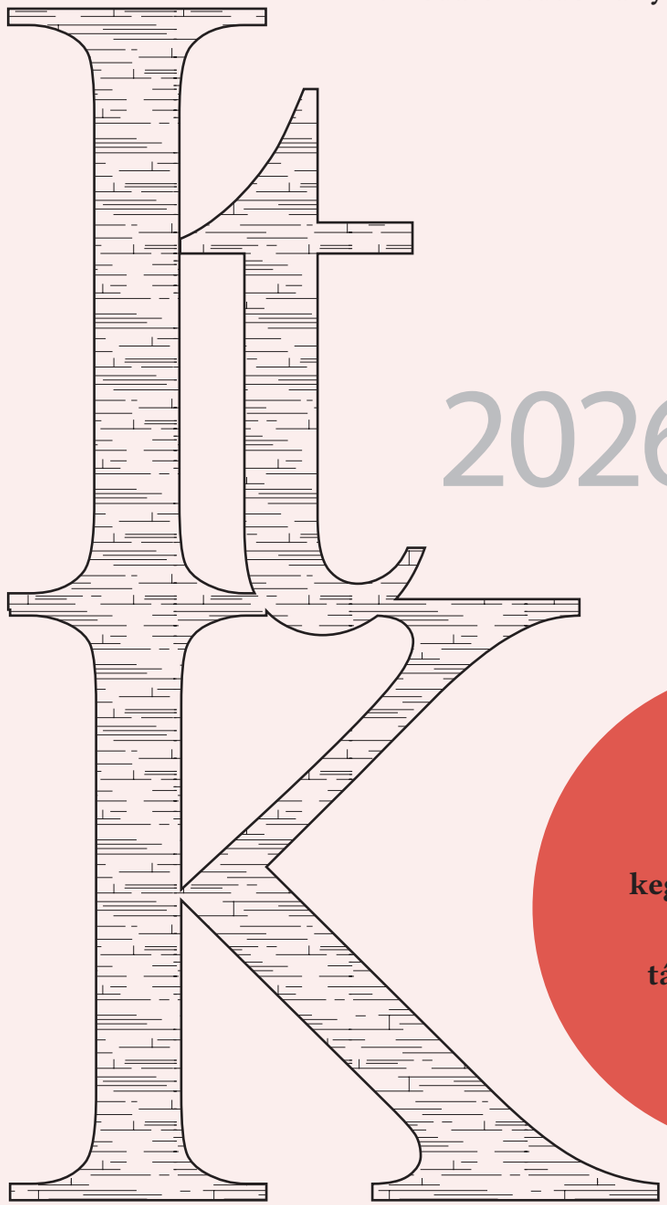
„ők, úgy mint választot anyák, az ű fogokkal az kisded gyönge egyigyű gyermekeknek meg rággyák először az idvösséges tudománynak étkét,
és az után […] szájokba helyheztetik.”

„mint egy nemes, ízletes bor papírpohárban”

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

Irodalomtörténeti Közlemények

Az Irodalomtudományi Kutatóintézet folyóirata

2026/4

ItK 2026 4

Hunyadiak
kegyességi irodalom
mecenatúra
társadalmi szöveg

Publications on the History of Literature
Volume 130. Nr. 4. 2026

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Áron Szatmári
technical editor

ADDRESS
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
http://itk.iti.mta.hu
itk@abtk.hu

Contents

Kappanyos, András: Hungarian mythology. The Hunyadi dynasty in the collective memory 383

Textology

Szénási, Zoltán: The social text. The collaborations that shape the genesis and textual history of a literary work 409

Workshop

Bartók, István: "…even simple folk and peasant folk." Audience accommodation in devotional literature 437

Dóbék, Ágnes: Patachich *Ádám's* patronage and the formation of a literary network from Oradea to Rome 452

Boldog-Bernád, István: "It was with heartfelt delight that I read the expressions of your goodwill." Kisfaludy Károly and Gaal György 474

Book reviews

Báthory, Orsolya (ed.): Átjárások. A lelkiség és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben (Crossovers. Spirituality, secular literature, and art in pre-modern Hungarian culture: mutual influences) *(Németh, S. Katalin)* 494

Lengyel, Réka (ed. in chief), Rumen István Csörsz, Béla Hegedüs, and Anna Tüskés (eds.): "Hic discursus de praeteritis, praesentibus et futuris." Tanulmányok Tüskés Gábor 70. születésnapjára / Beiträge zum 70. Geburtstag von Gábor Tüskés *(Hargittay, Emil)* 500

Borbás, Andrea, and Gábor Csiszár: Oh, furcsa élet. Ady Endre titkos szerelme (Oh, strange life. Ady Endre's secret love) *(Boka, László)* 505

Irodalomtörténeti Közlemények
2026. CXXX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Draskóczy Eszter
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bene Sándor
Bitskey István
Császtvay Tünde
Csörsz Rumen István
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Szénási Zoltán
a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron
technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: http://itk.iti.mta.hu
Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

Kappanyos András: Magyar mitológia. A Hunyadiak a kollektív emlékezetben 383

Textológia

Szénási Zoltán: A társadalmi szöveg. Az irodalmi mű keletkezését és szövegtörténetét meghatározó kollaborációkról 409

Műhely

Bartók István: „…még az együgyű és paraszt emberek is". Alkalmazkodás a közönséghez a kegyességi irodalomban 437

Dóbék Ágnes: Patachich Ádám mecenatúrája. Egy irodalmi kapcsolatháló kiépülése Nagyváradtól Rómáig 452

Boldog-Bernád István: „Szívbéli gyönyörűséggel olvastam jóakaratának megnyilvánulásait". Kisfaludy Károly és Gaal György 474

Szemle

Báthory Orsolya (szerk.): Átjárások. A lelkiség és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben *(Németh S. Katalin)* 494

Lengyel Réka (főszerk.), Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Tüskés Anna (szerk.): „Hic discursus de praeteritis, praesentibus et futuris". Tanulmányok Tüskés Gábor 70. születésnapjára / Beiträge zum 70. Geburtstag von Gábor Tüskés *(Hargittay Emil)* 500

Borbás Andrea és Csiszár Gábor: Oh, furcsa élet. Ady Endre titkos szerelme *(Boka László)* 505

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.01

Magyar mitológia

A Hunyadiak a kollektív emlékezetben

KAPPANYOS András

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet Modern Magyar Irodalmi Osztály, tudományos tanácsadó, osztályvezető, igazgató; Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi tanár
ORCID: 0000-0002-0474-4109

Hungarian mythology. The Hunyadi dynasty in the collective memory

Abstract | Popular historical narratives in the public consciousness often differ significantly from corresponding events that can be substantiated by data: many historical occurrences are not recounted or taught the way they actually happened. Interesting, adventurous narratives, centered around heroes and dramatic situations, shape the identity of a cultural community more effectively than indisputable facts. A particularly good example of this is the history of the Hunyadi dynasty in Hungary, which served as the basis for numerous literary works (most notably historical dramas) in the first half of the 19th-century, concurrently with the formation of nation-state ideology. This study examines the causes and consequences of the discrepancies between historical and artistic truth, with the consequences including the relative aesthetic failure of the literary works in question. The most obviously striking among these problems are the static, undramatic juxtaposition of "good" and "evil" and the unreflected anachronism of the moral values conveyed (e. g. patriotism, individual love). The discussion also addresses how successful historical dramas handle these challenges, as well as how inherited, mythical narratives can be made relevant within a contemporary episteme.

Keywords | historical and aesthetic credibility, inherited narratives, revenge drama, the Hunyadi dynasty, anachronistic values

Amikor a történelemről beszélünk, rendszerint elmulasztjuk tisztázni, miről is beszélünk pontosan. Olykor úgy bánunk ezzel a fogalommal, mintha a múlt jelentős történéseire vonatkozó szilárd adatok és összefüggések naprakész összességét jelentené, pedig ez az összesség nincs a birtokunkban, valójában utólagosan megalkotott narratívákat használunk. A tudományos narratívák – legalábbis a 21. századiak – elvileg és általánosságban arra törekszenek, hogy minél kevésbé mondjanak ellent a szilárd adatoknak. A művészi narratívák (történelmi regények, színművek, filmek) mindenekelőtt érdekes, releváns, azonosulásra késztető, értékeket reprezentáló vagy tanulságok levonására alkalmas történeteket építenek, és ennek érdekében – változatos mértékben – hajlamosak lemondani az adatok követéséről. A közgondolkodást, a kollektív emlékezetet a jó, kerek, egyértelmű történetek nagyobb hatékonysággal alakítják, mint a bizonyított adatok, amelyek mit sem törődnek például a morális tanulságokkal vagy a karakterek szerethetőségével. Ennek következtében gyakran előfordul, hogy ugyanarról a tényszerűen igazolható eseménysorról radikálisan eltérő narratívák vannak forgalomban egyidejűleg, és a történészeknek a közfelfogással, a kollektív emlékezettel *szemben* kell megküzdeniük a bizonyítható tények és összefüggések elfogadtatásáért. Ez nem magyar vagy kelet-európai sajátosság: ha megkérdeznénk egy átlagos britet, hogy Oroszlánszívű Richárdot vagy öccsét, Földnélküli Jánost tartja-e „jó" királynak, akkor nagy valószínűséggel – és a történészek ítéletével ellentétesen – az előbbi felé hajlana, és erről nem más tehet, mint a 14. századig visszavezethető, de szilárd adatpontokra nem támaszkodó Robin Hood-legenda.

Nem arról van szó azonban, hogy itt igazság és hazugság állna szemben egymással. A kollektív emlékezet igazságai nem faktuális, hanem morális vagy esztétikai értelemben vett igazságok, amelynek segítségével értékes belátásokhoz juthatunk, és amelyek akár ahhoz is hozzásegíthetnek, hogy jobbá (biztonságosabbá, szabadabbá, prosperálóbbá) alakítsuk annak a közösségnek az életét, amelynek a történetéről – faktuális értelemben – esetleg valótlanságokat sugallnak. Az öröklött, közszájon forgó és a tudományosan megalapozott narratíva radikális eltérésére kiváló példát szolgáltat a magyar történelemnek az a másfél éves szakasza, amely 1456 júliusa és 1458 januárja, azaz a nándorfehérvári diadal és Mátyás trónra lépése között telt el. Ebben az időtávban megcáfolhatatlan történelmi ténynek tekintünk négy váratlan, megjósolhatatlan, egymástól jórészt független, de mégis összefüggésbe hozható, országos jelentőségű halálesetet:

- 1456. augusztus 11. – Hunyadi János halála (pestis)
- 1456. november 9. – Cillei Ulrik halála (politikai gyilkosság)
- 1457. március 16. – Hunyadi László halála (kivégzés)
- 1457. november 23. – V. László halála (leukémia, de a kortársak gyanúja szerint mérgezés)

Minthogy halála előtt valamennyi szereplő jelentős szerepet játszott az összes többiek életében, ezek az események koherens történetté olvashatók össze. A 19. század első felének művelt konszenzusa, amely Erkel Ferenc máig népszerű operája és Arany János pompás balladája mellett tucatnyi drámát és számos más narratív műalkotást eredményezett, s amelyet túlnyomó részben a korszak történettudományi munkái is híven követtek, a következőképpen állítja össze ezt a történetet:

- *Hunyadi János halála után fő ellenlábasa, a gonosz Cillei Ulrik a két Hunyadi fiú életére tör.*
- *A feddhetetlen hős Hunyadi László értesül a tervről, és Nándorfehérváron, hívei segítségével – és legalább részben közvetlen önvédelemből – megöli Cilleit.*
- *A fiatal királyt, V. Lászlót megrendíti mentorának halála, de végül megérti a Hunyadiak szempontjait, és esküvel megbocsát nekik.*
- *Egy újabb cselszövő, Garai László nádor hatalomvágyból ismét a Hunyadiak ellen fordítja az akaratgyenge királyt, felhasználva leánya vonzerejét (a lány Hunyadi László jegyese).*
- *A király esküszegő módon elfogatja a Hunyadi fiúkat, Lászlót lefejezteti* [*az opera itt ér véget*]*, Mátyást (további főurakkal együtt) rabságban tartja.*
- *A feltámadó felháborodástól, valamint a Hunyadi–Szilágyi-klán fegyveres készülődésétől a király megijed, és Bécsbe, majd Prágába menekül (Mátyást is viszi, a többiek kiszabadulnak).*
- *Belháború fenyeget, de a király tisztázatlan módon (vélhetően merénylet következtében) váratlanul meghal.*
- *A békétlen felek kiegyeznek, és Mátyást választják királynak. Ezzel a megingott világrend helyreáll.*

A kurrens történészi konszenzus egészen másfajta narratívát képvisel. Pálosfalvi Tamás 2015-ös, monográfiaértékű tanulmánya[1] alapján ez így foglalható össze:

- *Hunyadi János halála után idősebb fia anyai nagybátyja, Szilágyi Mihály támogatásával arra törekszik, hogy apja hatalmát és vagyonát teljes egészében megőrizze.*
- *Cillei Ulrikot, aki a várak és a királyi jövedelmek feletti ellenőrzést vissza akarja szerezni a fiatal király számára, Nándorfehérváron – vélhetően kitervelten – meggyilkolják, a fogva tartott V. Lászlót megbocsátó esküre kényszerítik.*
- *Hunyadi László más főurakkal valóban összeesküvést sző a király ellen, bár a pontos cél nincs megnevezve. Újlaki Miklós vajda, aki a Hunyadiak hatalmát és vagyonát próbálja megszerezni, elárulja a tervet a királynak.*
- *A Hunyadi fiúkat tőrbe csalják, Lászlót elítélik és kivégzik (de nem a Cillei-gyilkosság, hanem a király elleni összeesküvés miatt); Mátyást fogságban tartják.*

1 Pálosfalvi Tamás, „Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála”, *Századok* 149, 2. sz. (2015): 383–441.

– *Újlaki csapataival Temesvárra megy, hogy megszerezze a Hunyadiak kincstárát (miután László – talán kínvallatásban – elárulta a helyét). Szilágyi Mihály csapatai azonban visszaverik a támadást.*
– [*A tanulmány eddig jut el, de vélhető, hogy a Szilágyi katonai erejével való szembesülés is hozzájárul a király meneküléséhez. Továbbá még egy dolgot biztosan tudunk:*]
– *Prágában V. László gyors lefolyású leukémiában hal meg, mérgezés nem történt.*[2]

Mit kezdhetünk ezzel a különbséggel, amely az említett halálesetek tényén kívül szinte minden körülményre kiterjed? Ha a kérdést történészként tesszük fel, a képlet világos: a több és pontosabb adat, a modernebb és elfogulatlanabb szemlélet együttesen új belátásokat és hipotéziseket eredményezett, az a dolgunk, hogy ezeket ellenőrizzük, bizonyítsuk, pontosítsuk, esetleg kiigazítsuk. Művelődéstörténészként vagy irodalomtörténészként azonban azt is megkérdezhetjük, mi az oka, hogy az első verzió (amelyet egyaránt elnevezhetnénk Fessler Ignác Aurélról, Teleki Józsefről vagy Hóman Bálintról) évszázadokon át tartotta magát, és az idők során, különösen a 19. század első felében többtucatnyi irodalmi műalkotás alapjául szolgált. Az okok egyik csoportja a 15–16. században, másik csoportja a 18–19. században gyökerezik. Tekintsük át először a késő középkortól és kora újkortól örökölt tényezőket.

Legenda születik

A *Hunyadi* nevet a magyar történelmi tudatban mindmáig egyértelműen pozitív aura övezi: az utóbbi ötszáz év magyar gyermekei neveltetésük során talán egyetlen olyan történetet sem hallottak, amelyben egy Hunyadi rosszat cselekedne, vagy akár hibát követne el. János a legsikeresebb magyar hadvezér, László a bűntelen áldozat archetípusa, Mátyás a legismertebb és legkedveltebb a történelmi királyok közül. Ezt a kulturális csomagot a 19. század már örökségként kapta, és nem volt oka revízió alá venni – hogy miért nem, az már a 18–19. századi tényezők közé tartozik. A 15–16. századi tényezők közül elsőként azt kell említeni, hogy Mátyás uralkodását követően az ország és a lakosság helyzete rohamos romlásnak indult: a Jagelló-korból, majd Mohács utánról visszatekintve Mátyás kora valóban aranykornak tűnhetett, annak ellenére, hogy uralkodása alatt – mint ezt Bonfini és a nyomán Heltai is megvallja – Mátyás nem volt különösebben népszerű.[3] A kortársak percepciója (viszonylagos létbiztonság és stabilitás, amely elvész), valamint a történetírók percepciója (független, prosperáló, nemzetközi tényezőként is jelentős Magyarország, amely elvész) kölcsönösen erősíthette egymást.

2 David Papajík, „V. László magyar és cseh király halálának oka", *Történelmi Szemle* 58 (2016): 115–126.

3 „Éltében mind az egész ország reá kiált vala Mátyás királyra, hogy igen kövély, nagyravágyó, hertelen haragó, és felette igen telhetetlen volna: Megnyúzná és megönné az országot a sok vámokkal és a nagy rovásokkal, mert négyszer rója vala mindeni esztendőben az országot etc." Heltai Gáspár, *Száz fabula, Krónika és egyéb írások*, szerk., tan. Molnár Szabolcs, Magyar klasszikusok (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1980), 523. Lásd még: Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Osiris társadalomtudományi könyvtár (Budapest: Osiris Kiadó–Balassi Kiadó, 2019), 1018–1019.

A jelen dolgozat fókuszában álló másfél éves időszakra nézve feltétlenül érvényes a közhely, amely szerint a történelmet mindig a győztesek írják. A Hunyadiak leginkább szimbolikus ellenfelei, Cillei Ulrik és V. László egyaránt úgy haltak meg, hogy sem túlélő gyermeket, sem szellemi örököst nem hagytak hátra, a következő évtizedek magyarországi írásbeliségét pedig teljességgel Mátyás udvarának elvárásai uralták.[4] És mindezt sokszorosan felerősítette az a véletlen, hogy éppen Mátyás uralkodásának évtizedeire esett a könyvnyomtatás kezdeti elterjedése is: az 1488-as *Thuróczy-krónika* (az 1473-as *Budai krónika* után a második magyar vonatkozású nyomtatott könyv) már számos példányban örökítette tovább a Hunyadiaknak kedvező narratívát.

Mátyás posztumusz népszerűsége éppen egybeesett ennek a mediális forradalomnak a felfutásával. Ekkoriban jelent meg a társadalomban a világias értelmiséginek az az új típusa, aki nem úri kedvtelésként és nem is egy arisztokrata közvetlen szolgálatában alkotja műveit, hanem azokat a kulturális piacon próbálja minél nagyobb példányszámban értékesíteni. Nem nehéz elképzelni, hogy már Galeotto Marzio is érzékelte a kínálkozó konjunktúrát, de Heltai Gáspárt mindenképpen ilyen újszerű, vállalkozó értelmiséginek tekinthetjük. Szükségük volt olyan történetekre, amelyek miatt az emberek szívesen megveszik a könyveiket, és Mátyásról nem volt nehéz jó történeteket gyűjteni és kieszelni vagy vándoranekdotákat a figurájához alkalmazni. Rendkívül pozitív imázsa tehát részint az uralkodását követő, jóval sötétebb korszaknak, részint az éppen ekkor zajló mediális forradalomnak köszönhető, de természetesen az is ráerősít, hogy (Szapolyai Jánost kivéve) ő volt az ország utolsó megkoronázott uralkodója, akinek magyar volt az anyanyelve. Ezt Mátyás közvetlen utókora még nem tudhatta, de a következő évszázadokban bárki, aki a magyar nemzeti identitáshoz valamiféle szakrális aurát igyekezett társítani, óhatatlanul is kiemelkedő, szimbolikus figurának tekintette Mátyást. Közben pedig elkerülte a figyelmüket az az összefüggés, hogy ez a tény – mármint a magyar anyanyelvű uralkodó hiánya a Magyar Királyság fennmaradó évszázadaiban – nem kis részben Mátyás uralkodásában és egyes döntéseiben gyökerezik.

Az események korai lejegyzői – a kortársak vagy a közvetlen utókor – nem arra törekedtek elsősorban, hogy szilárd adatpontokat rögzítsenek, hanem hogy jó történeteket alkossanak, és eközben, változó mértékben és változó tudatossággal, de természetszerűen érvényesítették a maguk heteronóm értékszempontjait is, mint például vallási meggyőződésüket vagy megrendelőjük politikai érdekeit. A középkorban és a kora újkorban a tudományos és a művészi történetalkotás ethosza még nem vált külön, sőt a modern értelemben ki sem formálódott. A különféle műfajok követői – például a krónikaírók vagy az énekmondók – természetesen eltérő perspektívában szemlélték az eléjük került narratív nyersanyagot, másfajta forrásokat használtak, és potenciális közönségükhöz is másképp viszonyultak, de a szilárd adatokra támaszkodás és a

4 Ezt a fölényt talán az illusztrálja legjobban, hogy Mátyás alakja még Cillei egykori birtokterületein, azaz a mai Szlovéniában is rendkívül erős, kiterjedt és pozitív legendáriumot vonzott magához, a néphagyományban egyfajta megváltófigurává változott. Lukács István, *A megváltó Mátyás király színeváltozásai a szlovén néphagyományban és szépirodalomban* (Budapest: Lucidus Kiadó, 2001).

hozzáköltés arányát a műfajnál erősebben határozták meg a személyes preferenciák és inspirációk.[5]

A 19. századra a történetalkotás kétfajta funkciója már különvált, amit legjobban talán Arany János elmélete igazol a történeti és eposzi hitel megkülönböztetéséről. Érdemes a saját megfogalmazásában idézni:

> Van ugyanis történeti hitel, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet a nép tudalmában, emlékei- s hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői czél engedi, makacsúl tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék: de a monda variansai közt szabadon válogat.[6]

Arany elgondolása szerint a történelem nyers folyamatai létrehoznak ugyan szilárd adatpontokat, de ritkán hoznak létre jó történeteket. Zách Felicián merénylete például egészen biztosan megtörtént 1330. április 17-én, hiszen egymástól független, részben külföldi dokumentumok sora hivatkozik rá, de hogy pontosan miért történt, arra már az alig egy hónappal később kelt ítéletlevél sem ad magyarázatot. Az esetnek hét évszázadnyi utókor próbál értelmet adni az üres helyek különféle, kreatív kitöltéseivel: félresiklott összeesküvés, pillanatnyi elmezavar, Felicián bosszúja a politikai mellőzésért, vagy a legdrámaibb verzióban a leánya – Bonfininél a felesége – megbecstelenítéséért. Viszont a kreatív kitöltések a művészi cél érdekében olykor akár az adatpontokon is módosíthatnak: a történetre épülő leghíresebb és legrangosabb műalkotásban, Arany János balladájában például szóba sem kerül, hogy az elsődleges támadás a király ellen irányult – ilyesmi egy történész számára már nem volna megengedett.[7]

---

5 Jelen gondolatmenethez talán elegendő ez a megkülönböztetés, és elkerülhető, hogy a történetírás végső céljával és etikájával kapcsolatos sok évszázados viták ismertetésébe bocsátkozzunk. Nemzetközi vonatkozásban alapvető tájékozódási pont: Anthony Grafton, *What Was History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007). A probléma kiváló magyar összefoglalása: Bene Sándor, „A jövő története és az olvasók; 1653: Zrínyi befejezi a *Vitéz hadnagy*ot", in *A magyar irodalom történetei I*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Jankovits László és Orlovszky Géza, 487–500 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007). Egy rövid megjegyzésben mégis érdemes utalnunk egy egyszerűbb összefüggésre: a 19. és a korai 20. század történészei vélhetően azért nem viszonyultak kritikusabban a késő középkor és kora újkor teleologikus (üdvtörténeti keretbe illeszkedő) történetszemléletéhez, mert maguk is teleologikusan, egy nemzeti, később részben társadalmi „üdvtörténet" kereteiben gondolkodtak, és épp az elgondolt kontinuitás fenntartása érdekében azt is elkerülték, hogy a *nemzet* fogalmában bekövetkezett változásokra reflektáljanak. Az apória feltárásában Szűcs Jenő írásai játszottak kiemelkedő szerepet.

6 Arany János, „Dózsa Dániel: Zandirhám", in Arany János, *Prózai művek 2: 1860–1882*, szerk. Németh G. Béla, Arany János összes művei 11, 7–13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 11, https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/pr%C3%B3zai-m%C5%B1vek-2.-1860-1882/. Érdemes megjegyezni, hogy ez a megkülönböztetés nem Arany világszabadalma, a költői és történeti igazság különbségéről már Tasso is elmélkedik: Bene Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete* (Budapest: Osiris Kiadó–Gondolat Kiadó, 2021), 275–286.

7 Erről részletesebben lásd: Kappanyos András, „»Azt hivém a csupasz textus, de a jegyzetek többet érnek«: Arany és forrásai: *V. László* és *Zách Klára*", *Irodalomtörténeti Közlemények* 128, 5. sz. (2024): 568–594, doi:10.56232/itk.2024.5.02, a lehetséges okokról különösen: 585.

A Hunyadi-történet azonban (jó néhány más, heroikus történettel együtt) mintha kivételt képezne e distinkció alól. Bár a művész és a tudós perspektívái már világosan elkülönültek, a 19. század nagyobbik részében mindkét szempontrendszer egy közös, heteronóm értékcentrumnak rendelődött alá: a polgári, nemzetállami identitás képzetének. A hazafi-identitás alapvetően befogadó (hiszen céljai között szerepel a nemzeti kisebbségek integrálása), de feltétel nélküli odaadást kíván. Alapfeltevése, hogy magyarnak lenni (vagy adott esetben magyarrá válni) érdemes, sőt dicsőséges; a magyar identitás inherens értéktöbbletet hordoz – mármint más etnokulturális identitásokkal szemben, még ha ezt nem is mondjuk ki ilyen nyíltan. A közösségi emlékezet – széles körben mindmáig érvényesnek tekintett – történelmi narratíváit tehát az a kor kalapálta ki, amelyik magát a közösségi identitást is kialakította: kézenfekvő, hogy az előbbieket az utóbbinak rendelte alá. Teleki József, Szalay László vagy Fessler Ignác Aurél – hogy csak a Hunyadiak korával legbehatóbban foglalkozó történészeket említsük itt – ugyanannak a hazafias emelkedettségnek a jegyében szerkesztették meg a maguk történeti narratíváit, mint Vörösmarty, Jókai vagy akár Mikszáth.

A tudósok az írókkal együtt dolgoztak a nemzetállami identitás kimunkálásán. Nyilván feladatuknak tekintették a háttérben zajló gazdasági, társadalmi, kulturális mozgások feltárását is, de az ebből kinyerhető, az érdek- és erőviszonyokra vonatkozó belátások önmagukban rendszerint nem elegendek a lelkesültség, az identitásélmény, a közösségi pátosz kiváltásához. Ez utóbbiakat táplálni ugyan elsődlegesen nem a tudomány, hanem a művészet s mindenekelőtt a nemzeti irodalom dolga; de arra sem ismerünk sok példát, hogy a korabeli történettudomány sietett volna enyhíteni a művészi túlzásokat. Az irodalom és más narratív művészetek (mint a színház, az opera vagy később a játékfilm) a jó történetek mellett személyessé, élményszerűvé, azonosulásra alkalmassá alakítják a történelmet. Ennek érdekében nem a történészek által feltárt összefüggésekre összpontosítanak, hanem jórészt az anekdotákra, az érdekes és kalandos epizódokra, a rendkívüli személyiségekre, a lelki diszpozíciókra, a kisközösségi társas dinamikákra, a drámai pillanatokra, a szimbólumokra, a mémekre. Lehel, Botond, Búvár Kund, Toldi Miklós, Dugovics Titusz vagy Kinizsi Pál látványos hőstetteit bizonyára minden magyar iskolás ismeri, de hogy ezekre pontosan melyik hadjáratban vagy melyik évszázadban került (volna) sor, arra a felnőttek közül is nagyon kevesen tudnak válaszolni.

A (19. századi értelemben vett) modern polgári nemzetállam kialakításához nyilvánvalóan szükség volt a pozitív identitásképző nemzeti történelemszemléletre, és a fokozatosan alakot öltő nemzeti irodalom elsődleges feladatának tekintette, hogy létrehozza ezt. Ennek a munkálkodásnak legfontosabb eszköze a magyar történelemmel összefonódó legendakészletből, tehát a saját mitológiaként felhasználható narratív hagyományból merített szüzsémintázatok kimetszése és esztétikai formába öntése. Minthogy ezeket az esztétikai formákat – a klasszicista és biedermeier ízlés mellett – mindinkább a romantika határozta meg, olyan szüzsékre volt szükség, amelyek a romantika vezető műfajainak is megfeleltek. Ez jelentős részben terjedelmi kérdés: egyedi anekdotából nemigen lehet többfelvonásos drámát írni, így előtérbe kerültek az összetettebb, több szálon futó, több fordulós, több szintű (személyes és közösségi vonatkozásokat

párhuzamosan érintő), esetleg több nemzedékre terjedő narratívák. A tartalmi előválogatást a helyzetükből eredően szükségszerűen részrehajló krónikaírók és énekmondók elvégezték már: ezekben a narratívákban a magyar fél morális és katonai-vitézi fölénye eleve adottnak tekinthető. Mindezek alapján érthetőnek látszik, hogy a felvilágosodás és reformkor évtizedeiben – vagyis a történelmi dráma műfajának magyarországi felfedezése idején – a szerzők számára miért volt olyan kiemelten vonzó a Hunyadi-mondakör. Ebben a tanulmányban nemcsak ennek a vonzalomnak az okait, kiterjedését és megnyilvánulási formáit vizsgáljuk, hanem arra is választ keresünk, hogy ebből a felbuzdulásból miért nem jött létre egyetlen igazán átütő erejű dráma sem.

Értékanakronizmusok

A kérdések megfogalmazásában segítséget nyújthat a korai 19. század (és a műsoron tartás huzamosságát tekintve az egész magyar drámairodalom) legsikeresebb tragédiája, a *Bánk bán*. A darabban jól kimutathatók a fentebb jelzett ismérvek: a feszültség magyarok és idegenek között tör ki; a magyarok morális fölénye egyértelmű; a konfliktusnak személyes és társadalmi vonatkozása is van; a világrend egyensúlyát idegenek billentik ki, de magyarok állítják helyre; a történet íve visszavezethető a rendelkezésünkre álló legtekintélyesebb forrásokra, ebben az esetben akár a *Képes Krónikára* is (ám még ez is csaknem másfél évszázaddal a történtek után íródott). Katona József jó történetet választott, és azt ügyesen ragadta meg: olyan ügyesen, hogy a kortársaknak másik történet után kellett nézniük.

A *Bánk bán* példája több olyan aspektusra is felhívja a figyelmet, amelyek a Hunyadi-drámák megértésében is fontosak lehetnek. Mindenekelőtt mérlegelhetjük, hogy a Hunyadi-narratívából hogyan lehetett volna jó dráma. A *Bánk bán* évtizedes munkával, számos átírás során és közvetlen színpadi tapasztalatokra építve kapta meg végleges formáját. Ez a végső forma önmagában is bizonyítja, hogy a „jó és rossz harca" típusú beállítás nem műfaji követelmény volt, hanem a kor sajátos, inkább politikai, mintsem esztétikai elvárása. Katona például a „rosszat" képviselő Gertrudisnak is juttat szimpatikus emberi vonásokat, legitim motivációkat és morális integritást. A Hunyadi-drámák szerzőit ebben a tekintetben mintha félrevezetné vagy túlságosan megkötné a narratív hagyomány: Hunyadi László halálát kénytelenek égbekiáltó igazságtalanságként, valóságos mártíromságként bemutatni (a bakónak negyedszer is le kell sújtania, stb.), vagyis Cillei megölését nem tekintik tragikai vétségnek. Ebben a perspektívában a *tragédia* esztétikai fogalma mintha összecsúszna a szó hétköznapi értelmével, és azt látnánk tragédiának, amikor jó emberekkel rossz dolgok történnek.

Katona választása azért is volt szerencsés, mert Bánk története kevésbé volt előtérben, kevesebbszer és kevesebb szóval beszélték el a korábbi korokban, mint a Hunyadi-sagát. A történet belső értékrendje nem csiszolódott annyira egyértelművé, így nemcsak a drámai jellemek mozgatásában biztosított nagyobb szabadságot, hanem a történelmi dráma műfajában rejlő, szinte elkerülhetetlen anakronizmusok kezelésében is. Azok a morális értékek ugyanis, amelyek alapján a „jó" és „rossz" minősítése-

ket kiosztjuk, korhoz, társadalmi berendezkedéshez, kulturális kontextushoz kötöttek. A korai 19. századi drámák legfőbb értékként többnyire a hazafiságot mutatják fel, de természetszerűen a 19. századi, azaz nemzetállami keretekben elgondolva. A történelemoktatás még ma sem helyez elég súlyt annak érzékeltetésére, hogy a 15. vagy a 13. századi Magyarország nem volt nemzetállam: a nemesurak lojalitása a királyhoz, a valláshoz, esetleg saját vérvonalukhoz kötődött, s nem a *haza* elvont fogalmához, amely ebben a formában még nem létezett. Katona valószínűleg ennek az ellentmondásnak az oldására vezette be Tiborc karakterét, akin keresztül megnyilvánulhat Bánk (19. századi szemmel is érzékelhető, de mégsem kiáltóan anakronisztikus) államférfiúi felelősségtudata. A Hunyadi-drámákban – legalábbis 21. századi perspektívánkból tekintve – disszonánsnak tűnik, hogy a testi-lelki kiválóság és a nemzeti hovatartozás okszerű összekapcsolása („Mindjárt vitéz, mihelyt magyar") a feldolgozott történések idején (a késő középkorban) merőben más nemzetfogalmat vett alapul, mint amelyet a 19. századi szerzők igyekeztek propagálni.

Hasonló nehézségeket vet fel, hogy a késő középkorban és a kora újkorban az individuális szerelem elsősorban (részben az antikvitásból átvett) kulturális mintázatként, azaz műalkotások tárgyaként létezett, társadalmi gyakorlatként alig. Az egyenrangú felek kölcsönös, spontán vonzalmán alapuló, hosszú távú kapcsolat nyilván előfordulhatott, de inkább anomália volt, mintsem norma: ezt a motivációt is a 19. század értékrendje vetíti a történeti okok és okozatok közé. Katona a szerelmi szálat megállapodott hitvesi elköteleződés formájában fűzi a cselekménybe, elfogadható kompromisszumot teremtve a történeti hűség és az átélhetőség között. A Hunyadi-kor valóságában, arisztokrata körökben részint dinasztikus házasságokban, részint nagyon aszimmetrikus, ágyasi, kitartotti viszonyokban találhatott formát a romantikus vonzalom vagy az erotikus késztetés. A 19. századi Hunyadi-drámák jellegzetesen polgárias, biedermeier enyelgése és önkéntes elköteleződése merőben anakronisztikus. Különösen kiütközik ez ott, ahol a szerelmi viszony pszichologizáló ábrázolása a történelmi tényeknek is ellentmond. Hugó Károly Mátyás-drámája olyan jelenettel kezdődik, amelyben az ifjú főhős – prágai fogsága alatt – későbbi hitvesével, Podjebrád Katalinnal évődik. Katalin a valóságban kilenc éves volt ekkor, és még öt évet kellett várnia, hogy a frigy beteljesülvén meghalhasson gyermekszülésben. Az ilyen esetekben a történeti tények és a róluk alkotott művészi víziók közötti feszültség nemcsak az eposzi hitelt sérti, hanem a jó ízlést is. De a visszakereshető tényeken túl is gyakran zavaróan, életszerűtlenül vetítődnek egymásra a testi megkívánás, a formalizált lovagi szerelem, a dinasztikus házasság és a szentimentális epekedés mintázatai.[8] Mindez pedig azért vezethet ellentmondásos eredményekhez, mert ezeknek a drámáknak a szubtextusa mégiscsak az a nemzeti lép-

8 Természetesen a szerelmi viszonyhoz kapcsolódó kulturális mintázatok félreértése messzemenően alkalmas arra, hogy drámai konfliktus centrumává váljék: Zách Klára balladáját például olvashatjuk úgy, hogy a királyné – Klára bevonásával – eredetileg az új, divatos kulturális viszonyrendszer, a lovagi szerelem szabályaiba szerette volna beavatni provinciálisabb vidékről érkezett öccsét (erre utal például a rózsák és a betegség metaforája), csakhogy félreértés történik, és Kázmér azt hiszi, végső soron ágyast ajánlottak neki. A Hunyadi-drámákban azonban a szerelem csak motivációs mellékszál, illetve a karakterek kontrasztos jellemzésének eszköze: például Gara Mária iránt Hunyadi László fel-

tékű kontinuitás, amely látensen továbbra is fennáll, vagy legalábbis helyreállítható az egykori nagysággal. De a kontinuitás gondolatát súlyosan aláássa, hogy a központi értékek (mint a hazafiság vagy a tiszta szerelem) valójában nagyon eltérő dolgokat jelentenek a 15. és a 19. században.

A bosszú sémája

Az 1456 júliusa és 1458 januárja között eltelt másfél évnyi időszak a 19. század első felének kedvenc történelmi témájává lett – nemcsak a drámaírók, hanem a balladaszerzők számára is. A történet elidegeníthetetlen gerincét képező halálesetek, amelyek váltakozva következnek be a „jó" és a „rossz" oldalon, a bosszúdráma alapsémáját vonták magukhoz. A színházba lépő 19. századi néző vagy a könyvet felütő olvasó számára nem volt kétséges, hogy itt két oldal feszül egymásnak, „jók" és „rosszak", és az sem szorult magyarázatra, hogy a Hunyadiak csakis jók lehetnek. A 19. századi szerzők számíthattak rá, hogy a közönségben semmiféle kétség nem ébred a morális minősítések elosztását illetően. Erre a sémára az a további előítélet is ráilleszthető volt, hogy a „jók" itt igazi magyarok, míg a „rosszak" nyilvánvalóan idegenek, és ez határozza meg a morális alapállásukat. Érdekes pillanat Vörösmarty drámájában, amikor Hunyadi János sírjánál Kapisztrán a következő jóslatot fogalmazza meg: „Merész kezekkel nagy Hunyad-fiú / Kiküzdi a' bitorlott koronát".[9] A kevésbé tájékozott honfiak számára ez azt is jelenthette, hogy V. László, tehát az idegen, a Habsburg király volna a bitorló (ami igencsak vakmerő utalásnak tűnhetett a reformkor végső szakaszában), de a műveltebbek tudták, hogy a költő egyáltalán nem kockáztatott itt felségsértést, hiszen magát a Szent Koronát László sem birtokolta; az Frigyes császárnál volt elzálogosítva, akitől Mátyás csak 1564-ben tudta kiváltani.[10] Az elzálogosítást, tehát a korona (és így szimbolikusan a nemzet integritása) elleni bűnt persze megint csak egy „idegen", V. László anyja, Luxemburgi Erzsébet követte el, így ez a kétértelműség bizonyára jó néhány korabeli nézőnek okozott egy-egy pillanatnyi eufóriát.

A „jó", majd a „rossz" oldalon váltakozva bekövetkező halálesetek tehát jól megfeleltethetők a bosszúdráma mintázatának. A bosszú az egyik leguniverzálisabb narratív séma, amely igen kedveltnek mondható a romantikus drámában. Erők feszülnek egymás ellen, mindegyik normát képvisel és normát sért, az erőviszonyok dinamikus hullámzásban változnak. Ha a szerző állást kíván foglalni valamelyik normarendszer

nőtt, felelős elköteleződést érez, míg az ifjú király animális megkívánást, amit részben a lovagi szerelem sémáival leplez: klisé klisé hátán.

9 Vörösmarty Mihály, „Czillei és a' Hunyadiak: Történeti dráma öt felvonásban (1844)", in Vörösmarty Mihály, *Czillei és a' Hunyadiak; Hunyady* László, szerk. Oltványi Ambrus, Vör*ösmarty Mihály összes művei 11: Drámák 6, 5–208* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966): 61, https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/dr%C3%A1m%C3%A1k-vi.-czillei-%C3%A9s-a-hunyadiak/.

10 Herczeg Ferenc *Árva László* című drámájában az ifjú király hosszasan meditál a korona felett – ez nyilvánvaló anakronizmus, V. László nagy valószínűséggel csak egyszer, csecsemő korában találkozott a koronával, amikor Cillei tartotta a feje fölé, és mondta el helyette az eskü szövegét.

mellett, akkor azt hozza ki erkölcsi győztesnek: az értékrendjében osztozó közönség így megerősítve érezheti magát, hiszen kizökkent az idő, de sikerült helyre tolni. Ha pedig a szerzőt éppen a normák és elvárások között őrlődő egyén belső küzdelme érdekli, arra is remek alapot ad a bosszúnarratíva, hiszen az egyén világban elfoglalt helyére, lehetőségeire és kötelességeire vonatkozó kérdés gyakran még érdekesebb, ha eldöntetlen marad.[11]

A magyar nemzeti romantika érdeklődése a bosszúnarratívák iránt nagyon is érthető: a tépelődés iránti vonzalmat a romantika hozza magával, a világos erkölcsi válaszok iránti érdeklődést pedig a hazafias érzelem, a 19. század elején újszerű és mindvégig vonzó kollektív identitás – a kulturális nemzet – kimunkálásának igénye. A kortárs világirodalmi minták közül Victor Hugo a legkézenfekvőbb, de talán az övénél is erősebb volt a német romantika által újra felfedezett Shakespeare hatása. A Shakespeare-sémákhoz annak kapcsán is jól illeszkedik a szóban forgó másfél évnyi történelmi alapanyag, hogy a Hunyadiak kikapcsolódása az ország vezetéséből János halála, majd visszakapcsolódásuk Mátyás trónra lépése révén tökéletesen megtestesíti a világrend kizökkenésének majd helyretolásának dramaturgiai sémáját. (Érdekes részlet, hogy még Arany balladájában is – amely egyébként lélektani fókuszt választ, és így távolságot tart a heroikus történeti narratívától – egy olyan zárósorban kapjuk meg a történeti kontextust, amely éppen erre a „visszazökkenésre" utal: „de visszajő a rab", azaz Mátyás.) A korszerű kutatások fényében ez nyilvánvalóan meglehetősen önkényes előadása a történteknek, de az öröklött, mitologikus szemléletnek kényelmesen megfelel.

Az öröklött történet tökéletesen illeszkedett ahhoz a törekvéshez, amely a magyar történelemben heroikus identitásképző szimbólumokat keresett. Ez a törekvés egyáltalán nem riadt vissza attól, hogy szabadosan kezelje a tényeket, például a Hunyadiak ősinek, autentikusnak beállított (de bizonyítékokkal gyengén alátámasztott) magyar vérvonalát[12] szembeállítsa a király (végső soron egy Habsburg) etnikai-kulturális idegenségével, vagy hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a Hunyadi-klán oligarchikus

11 Az alapnarratíva sematizálódásához alkalmasint az is hozzájárulhatott, hogy a helyszínek is látszólagos szükségszerűségbe rendeződnek, délről északra haladva: Nándorfehérvár–Buda–Prága (az elbeszélés részletességétől függően közbeilleszkedhet még Futak, Temesvár és Bécs is).

12 Hunyadi János származása olyan téma, amelyen önmagában is jól kimutatható volna a különféle történeti narratívák és a hátterükben álló diszkurzusok harca és egymást alakító ereje. Közismert, hogy Bonfini – feltehetően Mátyás egyetértésével – a római Corvinus-leszármazás mellett érvelt, amivel Heltai azt az (alighanem folklóreredetű) elbeszélést állította szembe, hogy Hunyadi János Luxemburgi Zsigmond törvénytelen fia lett volna. Mindkét magyarázat a dinasztia soványnak érzett legitimációs hátterét igyekezett kipótolni. Kazinczy 1818-ban modernnek és tudományosnak tekinthető érvekkel támasztja alá azt a vélekedést, hogy Hunyadi János felmenői jelentős erdélyi nemesek voltak, akik már Zsigmond előtt is birtokolták Hunyadot. Kazinczy Ferenc, „Megczáfolása azon bitang hírnek, hogy Hunyadi János Magyar-Országi Kormányzó és Erdélyi Vajda vad ölelésből eredett", in Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek*, szerk. Szabó Ágnes, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek: Kritikai kiadás, 32–39 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013). A család eszerint nem születési determináció, hanem egyéni tehetség és eltökéltség révén emelkedett a legmagasabbra. A kérdésben még napjainkban is kerülnek elő új – tágabb értelemben Kazinczy verzióját igazoló – dokumentumok. Nagy Levente és Szilágyi Emőke Rita, „Hollókőtől Esztergomig: Új adatok az Oláh, a Hunyadi és a Drakula család genealógiájához", *Történelmi Szemle* 65, 4. sz. (2023): 639–667.

működését, esetleg morálisan súlytalanná tegye a Cillei ellen elkövetett, minden bizonnyal előre megfontolt politikai gyilkosságot és a király esküjének (mely a Hunyadiak büntetlenségét biztosította volna) kikényszerített jellegét. A témakör vonzásához kétségkívül hozzájárult, hogy a történetileg hiteles mellékszereplők között is sok a színes, kalandos életű személyiség: Podjebrád György cseh kormányzó, majd király (Mátyás későbbi apósa); Brankovics György szerb despota (Cillei apósa, aki másik lányát II. Murad szultánhoz adta feleségül); Szilágyi Mihály (Hunyadi János sógora, két fiának nagybátyja); Giskra János (vagy Jan Jiskra) zsoldosvezér; továbbá a Károly Róbert óta felemelkedett főúri dinasztiák (Garai, Rozgonyi, Kanizsai, Újlaki) tagjai, akik mind alkalmasak lehetnek az erőviszonyok átbillentésére vagy a cselekmény továbblendítésére a megfelelő pontokon.

Női karakterekben gyengébb a kínálat: az öröklött narratíva egyetlen jelentős nőalakja Szilágyi Erzsébet, így a hagyomány által üresen vagy szinte üresen hagyott szerepkörök (Hunyadi László jegyese, a király feltételezett szeretője stb.) tért nyitnak a szerzői fantázia előtt. Másfelől nyilvánvalóan mind a szerzők, mind a nézők-olvasók számára vonzó lehet az öröklött narratíva középpontjában álló tökéletes család, a Hunyadiak: az apa megtestesíti a védelmező erő, az eltökéltség és a személyes integritás maximumát, az anya megtestesíti az önfeláldozó odaadás és szerető támogatás maximumát, a két fiú közül az elsőnek a sorsa a tragikus áldozat, a másodiké az elérhető legnagyobb siker és a felmagasztosulás archetipikus szimbólumának látszik, s mindehhez járul még egy mogorva nagybácsi, akinek mindenkor helyén a szíve. A történet két lépésben, két egymást követő nemzedékben prezentálja a saját tehetségéből felemelkedő egyén sikerét, azzal a hangsúllyal, hogy ezt a sikert a közösség, a nemzet érdekének önzetlen szolgálata biztosítja. Mindez ráadásul (legalábbis a 19. század első feléből nézve) a magyar történelem talán legfényesebb sikertörténetéhez kapcsolódik, amellyel csak a honfoglalás és az államalapítás mérhető össze („S nyögte Mátyás bús hadát / Bécsnek büszke vára").

A kulturális igény és a kézenfekvő téma találkozása számos Hunyadi-drámát eredményezett; itt csak azokat sorolom fel, amelyek nyomtatásban is megjelentek, vagy huzamosabb ideig színpadon maradtak:

- Bessenyei György: *Hunyadi László tragédiája* (Bécs: Kaliwoda Leoplold, 1772)
- Szentjóbi Szabó László: *Mátyás király, vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma* (Buda: Landerer, 1792)
- Kisfaludy Sándor: *Hunyadi János* (Buda: Királyi Magyar Universitás, 1816)
- Virág Benedek: *Hunyadi László* (Buda: Királyi Magyar Universitás, 1817)
- Szentmiklóssy Alajos: *Hunyady László* (Pest: Trattner, 1820)
- Tóth Lőrinc: *Ronow Ágnes*, in Tóth Lőrinc: *Olympia: Drámai pályavirágok* (Pest: Heckenast, 1839), 1–70.
- Egressy Béni: *Hunyadi László* (librettó, Pest, 1844)
- Vörösmarty Mihály: *Cillei és a Hunyadiak* (Pest: Kilián György, 1845)
- Tóth Lőrinc: *Hunyadi László* (Pest: Eggenberger, 1846)
- Hugó Károly: *Egy magyar király* (Pest: Heckenast, 1847)

- Szigligeti Ede: *Mátyás király lesz* (kézirat, 1858)
- Dobsa Lajos: *A besztercei gróf és Ronow Ágnes (V. László)* (kézirat, 1858)

A Hunyadi-ihlet természetesen nem korlátozódik erre a tucatnyi szerzőre: Hunyadi János és Mátyás élettörténetének más epizódjait sokan feldolgozták, s e munkák között olyan is akad (mint például Pálóczi Horváth Ádám *Fogoly Hunyadi* című szomorújátéka), amely a Cillei-klán egy korábbi állítólagos gaztettét tárgyalja (Hunyadi elfogását a második rigómezei csata után, 1448-ban). Ismerünk kéziratos drámákat, amelyek nem kerültek színpadra (például Teleki László: *Hunyadi László fővétele*, 1784), és tudunk olyan drámaszövegekről, amelyek színpadra kerültek, de kéziratuk elkallódott (például Lakos János, Tanárky Pál vagy Vida László munkái). Ha az időhatárokat kiterjesztjük, akkor ide tartozhat Herczeg Ferenc 1917-es *Árva László* című drámája, sőt akár Spiró György 2003-as Vörösmarty-átirata is, ha pedig a műfaji-műnemi korlátokon lazítunk, akkor Arany *(V. László)* és Petőfi *(A király esküje)* mellett említést érdemel Pálóczi Horváth *Hunniás*a (1787), Czuczor Gergely *Hunyadiász*-töredéke, illetve Tóth Endre 1856-os *Ronow Ágnes* balladája is.

Dramaturgiai buktatók

Egyelőre azonban fordítsuk figyelmünket a felvilágosodás- és reformkori drámákra. Nyilvánvaló, hogy ezek a drámák jórészt már a 19. században elavultnak számítottak, sőt legtöbbjük eleve is nagyon korlátozottan volt alkalmas a színházi használatra. Csak a legrangosabbnak, Vörösmartyénak sikerült – jelentős modernizálás árán – a 21. század elején is színpadra kerülnie, és mellette persze kivételt képez az opera is, amelyet kínos dramaturgiai megoldatlanságai[13] ellenére is az aktív kánonban tart Erkel máig attraktív zenéje. Az elavulás legalapvetőbb oka, hogy ezek a darabok a megírásuk és bemutatásuk idején a jó és rossz harcának színrevitelével a közönség és a közvélemény eleve meglévő értékrendjének, morális diszpozíciójának a megerősítésére törekedtek, ám a közönség, mihelyt megtanulta a dráma működését, a komoly színházi élménytől (azaz a tragédiától) már nem ezt várta, hanem kérdéseket, feszültségeket és mindenekelőtt felismeréseket.

A jókra és rosszakra felosztott politikai-morális világképnek maga a történeti anyag is ellenáll. Ezen az alapon nemigen lehetne megmagyarázni például, hogy néhány hónappal Mátyás trónra lépése után miért fordult ellene (és később miért vett részt a III. Frigyes behívását célzó összeesküvésben) nagybátyja, az a Szilágyi Mihály, aki nélkül a királlyá választás meg sem valósult volna. A drámák közül egyedül Hugó Károlyé jut el eddig az eseményig, és homályosan bár, de olyasmit sugall, mintha Szilágyi párt-

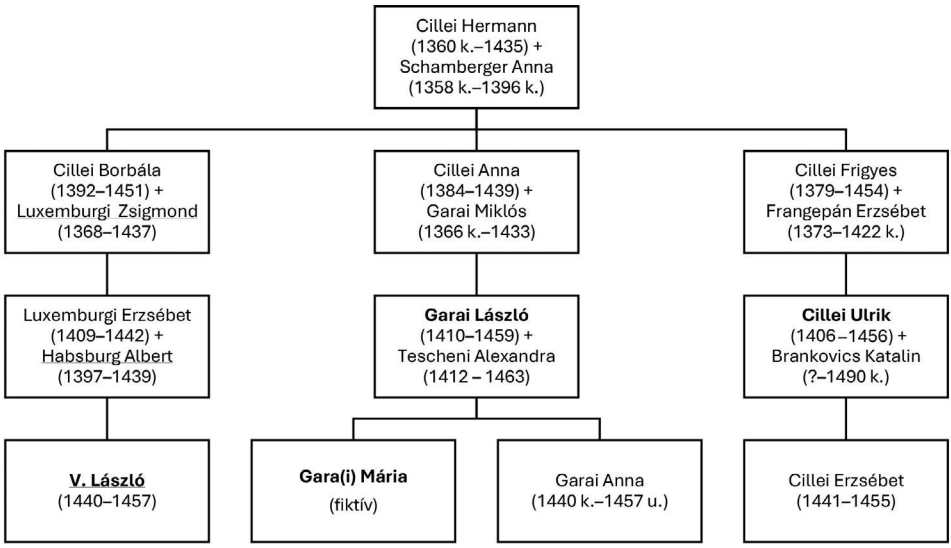
13 Például: az első felvonás nagyszabású fináléval zárul („Meghalt a cselszövő"), amely után – minthogy az eredeti konfliktus megoldódott – újra kell indítani a cselekményt. Az újraindítás eszköze az, hogy a fiatal király meglátja Gara Máriát, éppen, miközben esküt tesz, hogy nem fog bosszút állni a Hunyadi fiúkon (No. 11, scena).

ütése valamiféle pedagógiai célú próbatétel lett volna a fiatal Mátyás számára – ami politikatörténeti és lélektani szempontból egyaránt nonszensz. A szerzők olyan feladatot vállalnak magukra, amelynek részleges teljesítése újabb nehézségeket von magával: minél jobban kiéleződik a „jók" és „rosszak" ellentéte, annál nehezebb hihetően megszervezni közöttük bármiféle interakciót, vagyis színre vinni a dráma történéseit. Ez a nehézség két fő kérdés környezetében kristályosodik ki: ha a jók tökéletesen jók, akkor hogyan igazolható a Cillei-gyilkosság, és ki tehető felelőssé a király haláláért.

Az első kérdésre adandó választ tovább nehezíti, hogy ebben a történetben bár a „jó" oldalnak kell elviselnie az első csapást, azt valójában nem a „rossz" oldal méri, hanem a vaksors. Ha Hunyadi János halálában valahogyan ki lehetne mutatni a Cillei-klán közreműködését, akkor azonnal beállna a kívánatos egyensúly, hiszen így Cillei megölése már jogos bosszúnak minősülne. Ekkora változtatást azonban senki sem mert eszközölni a hagyományozott narratívában, és ez a tartózkodás igazolja Arany elméletét az eposzi hitelről. Nem azért nem lehet ilyet állítani, mert ilyesmi nem történt, hanem mert soha senki nem is gondolta, hogy történhetett volna. V. László megmérgezéséről, amely szintén nem történt meg, számtalan különféle történetet lehet mesélni, mert ez része volt a hagyománynak. Hunyadi János elhalálozása (a pestis tüneteivel egy pestisjárványtól sújtott katonai táborban) sajnos túlságosan egyértelmű. Így viszont az első szándékos csapást vitathatatlanul a „jó" oldal méri az ellenfélre.

Ezt a problémát a drámaírók a „jó" és „rossz" oldal további polarizálásával igyekeztek oldani, olyasmit sugallva, mintha a Cillei alakjába sűrűsödő gonoszság elpusztítása mintegy közérdeket szolgáló, jótékony cselekedetnek minősülne; mintha Cillei puszta létezése az idő kizökkent állapotát jelezné, amely azonnali orvoslásért kiált. Ennek a kondicionálásnak az volt a legalapvetőbb eszköze, hogy a Hunyadiakról minden rosszat és a Cilleiekről minden jót elhallgattak, és végképp nem beszéltek arról, ami az egész ellentét középpontjában állt: a hatalomról és pénzről. A részrehajló narratív hagyomány nem firtatja például, hogy Hunyadinak és Szilágyinak miből és mivégre volt magánhadserege. Míg Cillei katonáit a szerzők rendre zsoldosoknak nevezik, a Hunyadi-klán seregéről úgy beszélnek, mintha egytől egyig morális meggyőződésből harcoló, altruista, Hunyadi nagyszerűségétől megittasult, rajongó önkéntesekből állna. A hagyományhoz hű narratívák azt is jótékony homályban hagyják, mit jelentett a királyi jövedelmek „kezelése", hogy kinek a hatalmában voltak a sóbányák, az aranybányák és a pénzverdék, és hogy kinél halmozódott fel ez a rengeteg pénz. Hunyadi Jánost illetlenségnek tűnik oligarchának nevezni, holott valójában éppen olyan – bár sikeresebb – oligarcha volt, mint fő vetélytársa.

A másik oldalon ugyanígy említetlen marad, hogy Cillei nem egyszerűen „rokona" volt a királynak, hanem a kétévesen árván maradt és a politikai viszonyok által ide-oda dobált fiú egyetlen következetes támasza, aki – saját érdekeinek érvényesítése mellett – minden bizonnyal unokahúga, az anyakirályné végakaratát is képviselni kívánta, és szemben más, pozitívabban megítélt főurakkal (mint például Újlaki Miklós) sohasem váltott oldalt a trónutódlásért folyó küzdelemben. Cillei, amikor a viszonyok ezt lehetővé tették, szövetséget keresett a Hunyadiakkal, és Erzsébet nevű lányát még gyermekként eljegyezte a szintén gyermek Mátyással (a frigy a leány korai halála miatt hiúsult

A Cillei-családfa (félkövérrel a drámákban szereplő személyek)

meg).[14] A történelmi Cillei tehát éppúgy nem volt sátáni alak, ahogyan Hunyadi László sem volt szeráfi. Garai László pedig (akinek nem is volt Mária nevű lánya) mindent összevetve csak nádori pozíciójából eredő kötelességének tett eleget: védte a király és az állam érdekeit. Nem állt volna érdekében házasság révén rokonságba kerülni a királlyal, hiszen eleve a rokona (szintén nagybátyja) volt, és családjából (apja és nagyapja után) már a harmadik nádor.

A drámaírók azonban a hófehér és a koromfekete kontrasztjára törekedve mindent megtettek az értékek polarizálása érdekében, így például Tóth Lőrinc nyitó jelenetében Cillei egyik martalóca egy úri kisasszonyt próbál elrabolni a romlott, lelketlen, kéjenc gróf számára, és a leányt a véletlenül éppen arra járó Hunyadi László menti meg. Ennek a fiktív leánynak (aki történetesen László egyik hívének, Modrár Pálnak a húga, tehát eleve a „jók" oldalán állt) ettől kezdve annyi a szerepe, hogy mindvégig reménytelenül epekedjék megmentője után.

A bosszúdráma beindításához (vagyis a Cillei-gyilkosság megokolásához) azonban nem tűnt elegendőnek, hogy ez az ember végtelenül gonosz és romlott, hogy még a lé-

14 Érdekes mellékszál, hogy Cillei felesége, Brankovics Katalin görög (ortodox) vallású volt, és lányát, Erzsébetet, Mátyás első jegyesét is ebben a hitben nevelte: Lukács, *A megváltó Mátyás király…*, 11. A Hunyadi-klán tehát politikai érdekből elfogadott volna egy más vallású rokont, mint ahogyan később a kelyhesekkel szimpatizáló Podjebrád György lányát is elfogadta. A csehek elleni későbbi hadjáratok „vallási megalapozottságát" ennek fényében érdemes mérlegelni. Más kérdés, hogy a Cillei lányával kötött gyermekkori jegyesség inkább kölcsönös biztosíték (Lukács István megfogalmazásában „közönséges túszszedés") volt a két rivális család között.

tezése is tévedés: konkrét gaztettre is szükség volt, amelyet a gyilkosság majd méltányosan megtorolhat. S mivel Cillei ilyen jellegű tettére semmiféle történeti adat nem ismeretes (Thuróczy csak a Hunyadiak iránti, közszájon forgó, ellenséges érzületéről tudósít),[15] itt lép be az elfogott levél toposza. A levél fő motívumát egyik verzióban Bonfini szállítja: Cillei azt ígéri apósának, Brankovics Györgynek, hogy „hamarosan két golyót küld neki, amellyel kedvére játszadozhat"[16] – a Hunyadi fiúk fejét. A másik, Fesslertől eredő verzióban Cillei a testőrparancsnokot, Rozgonyi Rajnaldot utasítja levélben, hogy katonáival fogja el a Hunyadiakat és párthíveiket, Rozgonyi azonban átadja ezt a levelet a Hunyadiaknak.[17] Ha a fiúk valóban hozzájutnak a Cillei gyilkos szándékát bizonyító levélhez – miként ez a Cillei-gyilkosságot is tárgyaló drámák mindegyikében megtörténik –, az Hunyadi Lászlónak nemcsak a korabeli törvény, hanem az utókor ítélőszéke előtt is feloldozást biztosítana.

Ilyen levél azonban valószínűleg sosem létezett. Ha létezett volna, akkor Hunyadi László minden bizonnyal bemutatta volna a királynak mint a jogos önvédelem bizonyítékát, de ilyen momentumról a levél narratíváját megalapozó Bonfini sem számol be. Valójában azonban teljesen valószínűtlen, hogy Cilleinek éppen a Hunyadi és Szilágyi jelentős erőfölényben lévő csapatai által ellenőrzött Nándorfehérvárott jutott volna eszébe, hogy belefogjon a két fiú letartóztatásába, vagy hogy az ellenük szőtt tervekről szóló, kérkedő levelet küldjön az apósának. Cilleiről sok rosszat írnak a kortársak, részben egybehangzóan, de ostobának senki sem nevezi.

A drámaíróknak azonban – ha már kénytelenek voltak a történetbe szőni a levél motívumát – azt is meg kellett oldaniuk, hogy a levél eljusson Hunyadi László kezébe, anélkül, hogy rossz fényt vetne rá, azaz valamiféle árulással, hitszegéssel kelljen érintkeznie. Láttuk, hogy a források közül Fessler Rozgonyi Rajnaldra bízza a feladatot, Bonfininél pedig Hunyadi László emberei egyszerűen elfogják a futárt. A drámaírók ennél érdekesebb és drámaibb megoldást kerestek: olyan kettős (vagy hajlítható) lojalitású szereplőt kívántak alkotni, aki képes a „jó" és „rossz" oldal között az információ közvetítésére. Vörösmarty bevezet egy Henrik nevű vándorénekest (a drámában ő adja elő a híres bordalt, amelyet Erkel később áthelyezett a *Bánk bán*ba), és Cillei erre a személyre bízza a levelét, nem sejtve, hogy a pénzért bármire képes, lélektelen, nihilista végrehajtónak tűnő alak személyisége valójában sokkal rétegzettebb, s a mélyebb rétegekben rendelkezik saját értékrenddel és integritással, s ráadásul éppen Cilleivel van elszámolnivalója. Tóth Lőrincnél a Brankovics Györgynek szóló levelet, amelyet Cillei még Futakról keltezett, Hunyadi László száz aranyért vásárolja meg a futártól. Mind-

15 „Közben Ciliéi Ulrik gróf lelke heves háborgása közepette újra átgondolta, hogy a néhai János gróf úr iránt régen fogant gyűlöletét miképpen hozhatná világra az apa halála után a fiai ellen. Arra gondolt, hogy ifjúi gondolkodásmód vezérli azokat, s ezért azt hitte, hogy tőrbe csalva gyorsan elpusztíthatja őket." Thuróczy János, „A magyarok krónikája", ford., szerk. Bellus Ibolya és Kristó Gyula, in Thuróczy János, *A magyarok krónikája* – Rogerius mester, *Siralmas ének*, tan. Kristó Gyula, Millenniumi magyar történelem: Források, 7–397 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001): 313 (a részlet Bellus Ibolya fordítása).

16 Bonfini, *A magyar történelem*..., 773.

17 Fessler Aurél Ignác, *Korvinus Mátyás magyar király*, ford. Mihálkovics József (Pest: Trattner, 1813), 69–71.

kettőjüknél felbukkan azonban még egy levél, amelyben – már Nándorfehérvárott – Cillei (a rémült király aláírását kizsarolva) arról is intézkedik, hogy Rozgonyi hagyja el a várat, saját csapatai pedig vonuljanak be, átbillentve az erőviszonyokat. Erről a készülődésről Ronow Ágnes, a király ágyasa értesíti Hunyadit.

Az említett Rozgonyi mindkettőjüknél Rajnald (Rájnold): ezt a nevet a valóságban a királyi testőrparancsnok viselte, távoli unokatestvére a Hunyadi közeli párthívének számító (Arany balladájában is említett) Rozgonyi Sebestyénnek. A drámaszerzők többsége érthető módon tartózkodott tőle, hogy két azonos családnevű szereplőt mozgasson a szövevényes cselekmény két ellentétes oldalán, sőt örömmel találtak rá a lehetőségre, hogy a két történeti személyből mintegy összevont szereplőre bízzák az egyik legfontosabb dramaturgiai fordulatot: a Cillei titkos tervét leleplező átállást. Az operalibrettóban Egressy még világosabbá tette ezt a mintát: nála a keresztnév nélkül szereplő Rozgonyi maga juttatja a Hunyadiak kezébe a Cilleitől kapott parancsot (a szerző voltaképpen rá is kényszerült erre az egyszerűsítésre, hiszen ő kihúzta a történetből Ronow Ágnest). Ez a két valós személyből összedolgozott, azok affinitásait mintegy dramaturgiai szuperpozícióba helyező fiktív Rozgonyi voltaképpen meghasonlik a kétirányú lojalitás miatt, de végül „jó" döntést hoz, és a király iránti hűségét töri meg. Ebben a megoldásban jól látszik a hagyományozott történet ereje: a „jók" és „rosszak" tábora olyan élesen elkülönül, hogy a dramaturgiailag szükséges kettős identitású személyt csak két történeti alak egybebarkácsolásával lehet létrehozni. (További érdekesség, hogy Herczeg Ferenc 1917-es drámájában jelentős szerepet bíz a két Rozgonyi közötti rivalizáló testvérharcra: többek között ebben talál lehetőséget az alaptörténetből hiányzó drámai feszültség pótlására.)

Ronow Ágnes

A történet különféle változataiban csak egyetlen olyan karakter bukkan fel, aki a hibrid Rozgonyi-figuránál is alkalmasabb a „jó" és „rossz" tábor közötti mesterséges szakadék áthidalására, és így végsősoron a dráma működtetésére: maga Ronow Ágnes. Különös figuráját talán a források felől közelíthetjük meg a legjobban. A fenti listában szereplő drámák között nyilvánvalóan külön csoportot alkotnak a 18. századiak – de nemcsak a közbeeső századforduló és a változó ízlés, hanem sokkal inkább a szerzők rendelkezésére álló források miatt. Bessenyei, miként számos más ügyben, itt is úttörő volt: ifjúkori (25 évesen írt) munkájában az első magyar történeti drámát tisztelhetjük. Az egészen biztos, hogy Bonfinit használta: jegyzetben hivatkozik rá, mint a Cillei elfogott leveléről szóló történet forrására. A levélből felolvasott részlet a drámaszövegben így hangzik: „A' két' Hunyadinak fejét hozzád küldöm / Atyám, 's e' gonosz vért halálra üldözöm."[18] A Hunyadiak kiirtására vonatkozó fogadkozás Thuróczynál is szerepel (Bonfini is onnan vehette át), de maga a levél nem. Minthogy Thuróczy szövege

18 Bessenyei György, *Hunyadi László tragédiája* (Wien: Kaliwoda, 1772), 11.

Schwandtner forráskiadásának első kötetében már 1746-tól hozzáférhető volt,[19] elképzelhető, hogy Bessenyei a korábbi krónikát is forgatta, de ez behatóbb vizsgálatot igényelne. A 18. századi szerzőknek e két forráson kívül valószínűleg elsősorban a közkultúrában forgó ismeretek és hiedelmek álltak rendelkezésre.

A 19. századi szerzők számára már egy egészen más jellegű, sokkal kézre állóbb forrás is elkészült: Fessler Ignác Aurél kétkötetes Mátyás-monográfiája, amelynek magyar nyelvű verzióját Mihálkovics József adta ki 1813-ban.[20] Fessler könyvére valamennyi felsorolt későbbi drámaszerző támaszkodott közvetve vagy közvetlenül, kivéve Virág Benedeket, aki csupán Bessenyei drámáját írta át rímes alexandrinusokról rímtelen jambusokra. Kisfaludy Sándornál ez a befolyása a közvetlenül átvett párbeszédekben is tetten érhető, a többiek pedig (Herczeget is beleértve) minden kétely nélkül alkalmaznak egy olyan szereplőt, akit minden bizonnyal Fessler talált ki: Ronow Ágnest, a fiatal király ágyasát.

Fessler könyvét monográfiának neveztem, de valójában a történeti szakmunka és az ifjúsági kalandregény különös hibridje, ahol a tudományosan igazolt tények közötti réseket színes, többnyire dramatikus formában megírt fikció tölti ki (ilyen párbeszédekből használt fel néhányat Kisfaludy Sándor). Hogy Ronow Ágnes alakja Fessler koholmánya lehet, arra abból is következtethetünk, hogy későbbi tízkötetes, Magyarország történelmét valóban tudományos igénnyel tárgyaló munkájában[21] már nem esik szó erről a karakterről. Fessler azonban csak a nevet találta ki, a király prágai szeretőjéről szóló narratívát ő is történeti forrásokban olvasta. Sőt, valójában még a név sem az ő invenciója, hanem egy középkorban virágzó cseh–lengyel nemesi családhoz tartozik, amelynek semmi köze nem volt az ekkor még nem is létező Hunyadiakhoz – viszont a nevet és a szerepkört tényleg Fessler társította egymáshoz. Közvetlen forrása Schwandtner II. kötete volt, amely Révay Péter koronaőr *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae* című 1613-as művét is tartalmazza.[22] Révay pedig a Hunyadi-kortárs francia történetíró, Philippe de Commynes (1447–1511) 1578-ban megjelent művéből[23]

19 Johann Georg Schwandtner, szerk., *Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini* (Wien: Kraus, 1746).

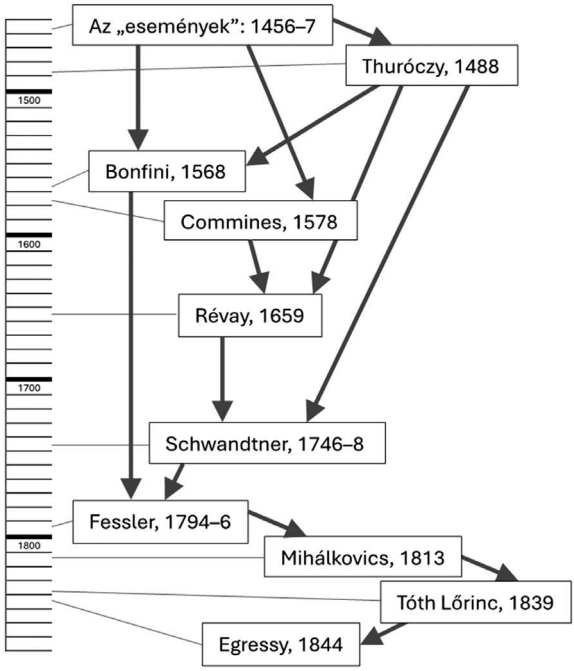
20 Ignaz Aurelius Fessler, *Mathias Corvinus, König der Ungarn* (Breslau: Korn, 1796). A magyar kiadás adatait lásd a 17. lábjegyzetben.

21 Ignaz Aurelius Fessler, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*, 10 köt. (Leipzig: Johann-Friedrich Gleditsch, 1815–1825).

22 Modern kiadása: Révay Péter, *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem – A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század*, szerk., tan. Tóth Gergely, ford. Benei Bernadett, Jarmalov Rezső, Sánta Sára és Tóth Gergely, 2 köt. (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021). Fessler 1796-os kötete a 244. (Mihálkovics magyar kiadásában a 142–143.) oldalon lábjegyzetben idézi Révay beszámolóját Schwandtner kiadásából: „Comineus Historicus cum veteribus comparandus, sequentia in hanc rem protulit: Ladislaus e vita discessit, veneno sublatus e medio, Pragae. Consvetudinem habebat iis locis cum faemina quadam Nobili, quae graviter ferens illum in matrimonium ducere Caroli VII. Galliarum Regis Filiam, contra datam sibi fidem, et promissum, in balneo pomum ei dedit per medium cultello divisum, qui veneno tinctus erat, Reva de Monarch. Hungar, ap. Schwandtn. Script. Hung. Tom. II. pag. 672." Modern magyar fordítása: Révay, *De monarchia…*, 1:537.

23 Philippe de Commynes, *Tres gallicarum rerum scriptores nobilissimi* (Frankfurt am Main: Wechel, 1578). Az esetről szóló beszámoló a 105–106. oldalon található.

idézi a történetet, amely szerint László királynak Prágában viszonya volt egy nemesasszonnyal, aki abban reménykedett, hogy királyné lehet, ám hallván a hírt, hogy a fiatal uralkodó kérőket küldött VII. Károly francia király Madeleine nevű lányáért, a fürdőben olyan almával kínálta Lászlót, melyet mérgezett késsel vágott ketté. Ebből a lánykérés történeti tény: a küldöttség már Párizsban mulatozott, amikor megkapták a király haláláról szóló hírt. Ez nyilván felkavarta a francia közvéleményt, az eseményről az ekkor 26 év körüli (tehát Hunyadi Lászlóval egyidős) François Villon is megemlékezett: „Lancelot le roy de Behaigne, / Ou est il? Ou est son tayon?" Szabó Lőrinc valószínűleg nem azonosította Villon referenciáját, és téves adatot hagyott a fordításban: „Hol van *Ulászló*, a csehek / ura? És nagyapja?" Az biztos, hogy nem Ulászlóról, hanem Lászlóról van szó, a *tayon* pedig utalhat a nagyapjára, Luxemburgi Zsigmondra, de akár a nagybácsira, az előző évben megölt Cilleire is. Villon megörökítéséből is érzékelhető, milyen nagy hatással lehetett az esemény a korszak közvéleményére, és nagyon is kézenfekvő, hogy a Commynes által lejegyzett szóbeszéd is szárnyra kelhetett. A 15. századi francia szerző könyvét a 16. században kiadták, ezt a 17. században olvasta és feldolgozta Révay, akit a 18. században kiadott Schwandtner, és olvasott Fessler, hogy (Mihálkovics közvetítésével) továbbadja a 19. század magyar drámaíróinak.

A Hunyadi-saga közvetítői és kontribútorai a Hunyadi-kortól az operáig

Ez a két narratív mozzanat, az elfogott levél és a királyi szerető egyaránt fiktív, de mindkettő esszenciálisan szükséges ahhoz, hogy a hagyományozott narratívából koherens bosszúdrámát lehessen faragni. Ronow Ágnes alakjában azonban összehasonlíthatatlanul több lehetőség rejlik, mint a levél motívumában. Történelmileg nagyon is valószínű, hogy a 18. évének betöltése előtt két hónappal meghalt V. Lászlónak lehettek ágyasai, lélektanilag pedig nem kizárható, hogy valamelyikhez mély érzelmi kötődése is kialakult – hiszen a kétévesen elárvult és mindvégig idegen környezetben, szoros ellenőrzés alatt nevelkedett ifjúban valóban felerősödhetett az intimitásigény. A késő középkori királyok ágyasairól biztos tudásunk is van, Corvin János, Mátyás törvényesített fia például Edelpeck Borbálától született, akinek a jólétéről a király hosszabb távon is gondoskodott.[24] A királyi ágyas képlete tehát bevezet a történetbe egy erotikus szálat, amely a biedermeier ízlés számára is elfogadható, és – ha nem is közvetlenül – történeti adatokra is visszavezethető.

A király életmódját közvetlenül elmarasztaló feljegyzések – például Enea Silvio Piccolomini korabeli diplomatától, a későbbi II. Pius pápától – joggal tekinthetők részrehajlónak, de attól a leírástól, amellyel Thuróczy írja körül Cillei jellemét, nem tagadhatjuk meg az epikai hitelt: „kellemes és nagyon szerelmes természetű ember volt, a haját göndörítette, és hogy a szakálla ne okozzon zavart szeretőinél a korát illetően, gyökerestől kitépette."[25] Mindebből összeállhat az a narratíva, hogy László környezete szándékosan igyekezett eltompítani a király amúgy sem túlságosan éles elméjét, és ily módon távol tartani őt az államügyektől. Székely Bertalan 1870-es festménye pillanatképbe sűríti azt a népi „tudalmat", hogy a fiatal, gyanútlan, érzelmileg éretlen király személyes integritását Cillei szándékosan rongálta a kicsapongó életmód megszervezésével. E feltételezett viszonyrendszer alapján implementálható Ronow Ágnes alakja a történetbe.

A saját integritással rendelkező – tehát drámai karakternek is alkalmas – szerető személyisége egy teljes bizonyossággal valótlannak tekinthető esemény, a szerelemféltésből elkövetett királygyilkosság fikciója körül kristályosodik ki. Ronow Ágnes (akkor még névtelen) alakját ez a gyanúsítás hívja életre Commynes – minden bizonnyal a korabeli Franciaországban közszájon forgó pletykára alapozott – elbeszélésében, amely Révay közvetítésével Fessler révén öröklődik át a 19. századi Magyarországra. Ha Ronow Ágnes történelmi személy lett volna, akkor sem követhette volna el a neki tulajdonított tettet, hiszen a király, ezt biztosan tudjuk, valójában nem lett gyilkosság áldozata. De a fiatal, vonzó, aktív és korántsem szűzies, ugyanakkor jóindulatú nőalak ettől függetlenül is valóságos dramaturgiai főnyeremény, amely vitathatatlanul megragad-

24 A Hunyadiak eredettörténetének Heltai-féle változatában is kulcsszerepet játszik egy ágyas, a Morzsinai nemzetségből való leányzó, aki Zsigmond királytól esik teherbe, majd feleségül megy egy Buthi Vojk nevű havasalföldi nemeshez. Arany balladájában eszerint őt látjuk viszont Both bajnok özvegyeként.

25 Thuróczy, „A magyarok krónikája", 316. Bellus Ibolya idézett fordítása jól visszaadja Thuróczy tapintatos megfogalmazását. Geréb László 1957-es fordítása sokkal célratörőbb: „jókedvű és nagyon buja természetű" („jocundus, & admodum venereus"). Thuróczi János, *Magyar Krónika – Chronica Hungarorum*, ford. Geréb László, tan. Kardos Tibor, Monumenta Hungarica 1 (Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1957).

ta a drámaírók fantáziáját. Ilyen szereplő a magyar irodalomban nemigen volt még, sőt a világirodalomban sem sok. Irodalomtörténeti távlatból az itt felmerülő lehetőség Reviczky *Perdita*-karakterét is előrevetíti, de az egyenlet igazi megoldása jóval később érkezett el, a történeti tények közötti résekbe beíródó öntörvényű, erős, autonóm nőalak legnagyszerűbb példájával: Weöres *Psyché*jével.

Ronow Ágnes alakja tehát dramaturgiai Jolly Joker. Mindenekelőtt könnyű ráfogni a király halálát és ezzel felmenteni a Hunyadi-házat. Szeretheti V. Lászlót őszintén vagy érdekből, és számíthat a királynéi dicsőségre, majd válhat féltékenységből a király gyilkosává, akár szándékosan, mint Fessler vagy Tóth Endre változatában, akár akaratlanul, mint Tóth Lőrinc másik drámájában (Ágnes itt szerelmi bájitalt próbál szerezni egy boszorkánytól, ám Rokycána érsek, a kelyhesek vezéralakja méregre cseréli a varázsszert). De ezen felül saját múltat, kibomló titkot is lehet adni neki: valami törést, traumát, amely ebbe a helyzetbe hozta. Tóth Lőrincnél és Vörösmartynál – kiszámítható módon – ezért is Cillei a hibás, aki megrontotta, majd továbbadta a fiatal királynak. Vörösmartynál ez a múlt tovább terjed: Ágnes igazi szerelme Henrik volt, akitől egy (amúgy vígjátékba illő) fatális félreértés választotta el. Ez a részlet már Henrikkel egyenrangú ágenssé teszi az intrikák kibomlása során. Céljai és motivációi sokféle formát ölthetnek: az ifjú király helyett (vagy után) beleszerethet Hunyadi Lászlóba, és annak érdekében mozdíthatja elő a cselekményt, hogy őt megmentse az ármánytól, így a levél átadója (vagy tartalmának elárulója) is lehet ő. A királyhoz vagy Hunyadihoz való kötődése mellett vagy helyett gyűlölheti Cilleit, miközben látszólag a bizalmasa marad.

Alakjának legérdekesebb felhasználását Vörösmartynál találhatjuk, ahol a fenti, változatos vonzódások mellett Ágnes a kamasz (14 éves) Mátyással is flörtölni kezd, és az ötödik felvonás első jelenetében egy nyíltszíni csókig is eljutnak – amely a 19. században aligha kerülhetett színpadra. (A két 1844-es előadás igen erőteljes, olykor teljes felvonásra terjedő húzásokkal élt, Mátyás pedig eleve csak nadrágszerepként volt elképzelhető. Ágnest egyébként Laborfalvi Róza játszotta.) A karakternek végül az is fontos dramaturgiai előnye, hogy mivel valójában sohasem élt, a történelmi dráma cselekményén belül is könnyű megszabadulni tőle, amikor nincs rá többé szükség (ahogyan Vörösmarty a tervezett trilógia második részének ránk maradt vázlatában Henriket teszi el láb alól). Mindezek után meglepő, hogy Egressy szövegkönyvéből teljesen kimaradt az alakja, holott Erkel bizonyára igazi közönségkedvenc mezzo szerepet írhatott volna rá. Ennek valószínű okát Tallián Tibor szóbeli közléséből tudtam meg: Erkelnek az énekes színészek között csupán egyetlen képzett énekesnő állt a rendelkezésére Schodelné személyében, akinek Szilágyi Erzsébet nagyobb szabású és valós történelmi távlattal rendelkező szopránszerepét kellett énekelnie. Ágnes szerepét nem tudta volna kire osztani.

Ronow Ágnes gazdagabbá és érdekesebbé tehette volna Erkel operáját, de végül a drámákat sem sikerült megmentenie a gyors avulástól és a színpadképtelenségtől – vagy más esetekben a közhelyességtől. Egy váratlan sikert azonban mégis elkönyvelhet: sikerült szert tennie eposzi hitelre. A 19. századi közönség jelentős része történelmi alaknak gondolta őt, vagy legalábbis nem jutott eszébe megkérdőjelezni a hitelességét.

Ilyesmiről nehéz objektív módon meggyőződni, de az alábbi három idézet Mikszáth korai (hetvenes évekbeli) munkásságából jól jellemzi a helyzetet:

> Hogy a nőkben is egész a legnagyobb fokig kifejlődhetik a jellem, bizonyítja a világtörténet: D'Arc Johanna, Corday Sarolta, Ronow Ágnes, és mindazok, akik áldozatul hozták magokat egy nagy elvnek, amit ők oltárnak állítottak fel magokban.[26]

> Mikor olvadott a szerelemtől, olyan volt mint Ronow Ágnes, családi körben mint Bornemissza Anna, a társaságban mint Lola Montez… közönségesen pedig mint egy kis ördög.[27]

> Ha haragszik, olyan, mint egy Zrínyi Ilona, ha megkérleled, Széchi Mária lesz belőle, ha el van keseredve, Ronow Ágnes, ha énekel, Sziklay Emma.[28]

Látható, hogy Ronow Ágnes minden esetben egy-egy pozitív tulajdonság szimbolikus megtestesítőjeként szerepel, és minden sorozatban valós történelmi vagy kortárs személyek veszik körül (Lola Montez I. Lajos bajor király híresen extravagáns szeretője volt, Sziklay Emma pedig az írás megjelenése idején a Népszínház 22 éves, feltörekvő sztárja, aki néhány évvel később férjhez ment, és visszavonult a nyilvánosságtól). Mikszáth és közönsége tehát egyértelműen történelmi referenciaként tekintett Ronow Ágnes alakjára. A Fessler által kitalált karakter így egy sorba kerülhet a Döbrentei Gábor által alkotott Dugovics Titusszal, a Tóth Kálmán által kreált Dobó Katicával vagy az Illés Béla elméjéből kipattant Guszev kapitánnyal.

Két modern ajánlat

Két, egymást kizáró, mondhatni, külön univerzumba tartozó beszámolóval rendelkezünk ugyanarról az eseménysorról, és egyiket sem áll módunkban teljességgel törölni: az egyik a kurrens tudományos igazságot képviseli, a másik azonban beépült nemzeti identitásnarratíváink szövetébe, így – eredendő valótlansága dacára – valós közösségi értékekhez és érdekekhez kapcsolódik. Önként adódik a kérdés, hogy mit kezdhetünk ezzel a helyzettel. A továbbiakban két választ fogok bemutatni, amelyek arra utalnak, hogy valójában két kérdésről van szó. Az egyik, hogy lehetséges-e olyan módon elmoz-

26 Mikszáth Kálmán, „A jellem (Bölcsészeti tanulmány)" [1870], in Mikszáth Kálmán, *Cikkek és karcolatok I: 1869–1874*, szerk. Bisztray Gyula, Mikszáth Kálmán összes művei 51, 15–20 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 17, https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/cikkek-%C3%A9s-karcolatok-i.-1869-1874/. Tanulságos a névhez fűzött tárgyi jegyzet is: „cseh grófnő, V. László király ágyasa." Uo., 223.

27 Mikszáth Kálmán, „A fotográfiák regénye" [1873], in Mikszáth Kálmán, *Elbeszélések I: 1861–1873*, szerk. Bisztray Gyula, Mikszáth Kálmán összes művei 27, 170–180 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 171, https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/elbesz%C3%A9l%C3%A9sek-i.-1861-1873/.

28 Mikszáth Kálmán, „»Hasis« és »vutki« III: Muszka vendégszeretet" [1877], in Mikszáth Kálmán, *Elbeszélések III: 1877*, szerk. Bisztray Gyula, Mikszáth Kálmán összes művei 29, 91–95 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 91, http://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/elbesz%C3%A9l%C3%A9sek-iii.-1877/.

dítani a hagyományozott narratíva fókuszát, hogy abból valós létkérdéseket érintő, a 21. század emberét megszólító műalkotás jöjjön létre; a másik, hogy lehetséges-e a hagyományozott narratívát, a közösségi emlékezetet – jól megválasztott, tapintatos eszközökkel – némileg közelebb mozdítani a valósághoz, s eközben a jelenkori kulturális közösség hasznára fordítani.

Az első válasz Spiró György átirata Vörösmarty drámájából.[29] A szöveg Babarczy László felkérésére készült, a darabot a Nemzeti Színház mutatta be 2004 februárjában. Spiró nem pusztán annyit vállalt, hogy modernizálja Vörösmarty veretes (nyelvi karizma tekintetében a 19. századi mezőnyből magasan kiemelkedő) szövegét. A kezdeményezés középpontjában egy dramaturgiai ötlet állt, amely Spiró elbeszélése szerint a rendezőtől származik:[30] a két László (a király és az idősebbik Hunyadi fiú) szerepei összevonhatók. A sugallatos névazonosság már Tóth Lőrinc figyelmét is felkeltette, hiszen drámájának egyik változatánál (amelynek alapján Egressy kidolgozta az opera librettóját) „A két László" címet használta – persze a megvalósított szerepösszevonás az ő idejében még elképzelhetetlen avantgárd gesztusnak számított volna, súlyosan ellentmondott volna az érvényben lévő színházi reprezentációs konvencióknak. A 21. századi néző már nem rendül meg egy ilyen gesztustól, amelynek a megvalósítása elsődlegesen technikai kérdés: a két karakter közös jeleneteiben mindig csak az egyik beszélhet, a másik fél néma dublőrként van jelen.

Ez a technikai megoldás azonban a színpadon óhatatlanul jelentésessé válik: a színész közös személye (Keszég László) összeköti, egymásra vetíti a két karaktert. Spiró átiratának újítása ebből a hatásból bontakozik ki. A két ifjú összehasonlításából – híven a hagyományozott narratívához – természetesen Hunyadi László jön ki jobban, a fiatal király pedig reflektál erre a különbségre: a másik Lászlóban önmaga jobbik verzióját véli felfedezni, a tehetséges, jellemes, sikeres férfit, aki csorbítatlan integritással néz szembe a világ kihívásaival; akivé ő is válhatott volna, de már sohasem fog. Ennek fényében könnyen megérthető, hogy miért egyezik bele a másik elpusztításába. Spiró tehát a játszó színész személye révén teremti meg az összeköttetést a szemben álló „jó" és „rossz" oldal között, lényegében lélektanivá alakítva a történelmi drámát, de ezáltal megteremtve azt a felületet, amelyen a 21. századi néző felismerheti a saját kérdéseit. Ez a mozzanat annyira hatékonyan orvosolja a történet korábbi feldolgozásaiban rejlő alapproblémát, hogy Spiró eredetileg ki is akarta hagyni Ronow Ágnes alakját, minthogy a két oldal közötti kommunikáció immár nem az intrika, hanem a személyes meghasonlás szintjén zajlik – Babarczy azonban ragaszkodott ehhez a hálás szerephez (amelyet Schell Juditra osztott).[31]

Spirót a Lászlók összevonásának ötlete további kreatív megoldásokra inspirálta. Ugyanaz a gazdag, ellentmondásokkal terhelt összekapcsolódás és kölcsönös kiegé-

29 Vörösmarty Mihály és Spiró György, „Czillei és a Hunyadiak", in Spiró György, *Drámák I. – Átiratok I.*, 69–158 (Budapest: Scolar Kiadó, 2008).

30 Spiró György és Liszka Tamás, „Előszó a *Czillei és a Hunyadiak* című drámához" (Liszka Tamás interjúja), in Spiró, *Drámák I.*..., 65–67, 66.

31 Uo.

szítődés, amely a két fiatal László jelleme, világnézete, tehetsége és sorsa között fennáll, éppúgy meglátható egy nemzedékkel feljebb is, Hunyadi János és Cillei Ulrik között. Nagy könnyebbség, hogy János haláláról a darab elején értesülünk, tehát ezúttal technikai nehézség sem merül fel: Cillei az élete végső fázisában egy halott árnyképével viaskodik, akit halálában is irigyel az integritásáért és a sikereiért. A sikerekbe itt beleértendő az utókor ítélete, valamint – és ez Spiró különösen jelentős innovációja – a magánélet egyensúlya is.

Mindez egy olyan jelenetben ölt formát, amelyre Vörösmarty nem is gondolhatott. Nándorfehérvár várában Szilágyi Erzsébet tudomást szerez a Cillei likvidálására irányuló készülődésről. Átérti az indokokat, de anyaként megpróbálja a fiát megóvni a gyilkosság terhétől és következményeitől, ezért találkozóra hívja Cilleit, és – anélkül, hogy felfedné a készülő összeesküvést – ultimátumszerű ajánlatot tesz neki: vonuljon vissza a politikától, éljen békében, tartsa meg birtokait; csak ennyit kell tennie, hogy megmeneküljön a biztos halál közvetlen fenyegetésétől. Cillei csodálattal tekint az özvegyben rejlő erőre és integritásra, ám ez a csodálat a halott ellenfelével való rivalizálás kontextusában ölt testet: lám, még a magánélet, az intimitás területén is legyőzte őt. Félreérti a békeajánlatot, és ebben a bizarr, felfokozott, ambivalens állapotban férfiként próbál közeledni Erzsébethez, aki mellett, azt reméli, talán hasonlatosabbá válhatna Jánoshoz, és így sikerülhetne fölé kerekednie. Nyilvánvalóan visszautasításra talál, és ezáltal továbbgördül a tragédia a végkifejlet felé. Ebben a betoldott jelenetben azonban valódi dráma játszódik a szemünk előtt. A két szereplő (a színpadon Básti Juli és Sinkó László) párbeszédében elhallgatott tudások, titkos sejtések, késztetések és szándékok bontakoznak a szemünk előtt, miközben nézőként mindkét küszködő karakternél többet tudunk: ismerjük a végkifejletet, amely felé haladnak. Spirónak kétségkívül sikerült megmentenie a színház számára ezt a drámaiatlan történetet.

*

A második válasz nem esztétikai, hanem ideológiai módosítást kínál. Nem az a problémája a hagyományozott narratívával, hogy alapjaiban valótlan, és nem is az, hogy esztétikailag terméktelenné vált, és így ideológiai vonzereje is megkopott, hanem az, hogy a létező formájában nem előnyös a Kárpát-medencei vagy a közép-kelet-európai közösségek számára: nem vezethetők le belőle olyan politikai preferenciák, stratégiák, konkrét döntések, amelyek az érintett népek jobb életét, adaptivitását, prosperitását, szabadságát és biztonságát lennének képesek szolgálni. Ennek a válasznak a szerzője Bibó István, műfaja pedig – némiképp meglepő módon – *filmterv*, illetve a hozzá kapcsolódó, vélhetően közvetlen előzményeként szolgáló történettudományi esszé. A két szöveget Bibó 1971–1972-ben mondta magnóra, leiratuk csak halála után, 1985-ben, illetve 1990-ben jelent meg nyomtatásban. Az esszé[32] eredendően azt célozza, hogy felhívja a tör-

32 Bibó István, „Szempontok a 15. századi magyar történelemhez", in Bibó István, *Összegyűjtött írásai 2.: Demokratikus közösségi értékelési és magatartásminták*, szerk. Dénes Iván Zoltán, 646–655 (Pozsony: Kalligram, 2018).

ténészek figyelmét a 15. század történelmének némely megoldatlan vagy kevés figyelmet kapott kérdésére, de úgy tűnik, mintha a szerző időközben ráébredt volna, hogy az egész életművét átszövő jogi-politikai szempontrendszer szerint valójában nem (vagy legalábbis nemcsak) a történészek percepcióját kellene módosítani, hanem mindenekelőtt a nagyközönségét, a potenciális politikai közösségét, amely a tisztábban látott történelem alapján saját helyzetét is elfogulatlanabbul tudná felmérni. Ennek eszköze lett volna az elképzelt játékfilm.[33]

A film címe *Lancelot de Bohême*, utalva a fentebb már említett Villon-sorra, kissé érthetőbbre formálva a 20. századi néző számára. A francia cím egyben arra is felkészíti a nézőt, hogy ebben a filmben minden szereplő olyan nyelven kommunikál, amelyen a valóságban is beszélhetett.

> Most, mikor Hunyadi János és Podjebrád beszélgetnek, akkor lehetne csinálni egy olyan felvételt, ahol Hunyadi jól, Podjebrád pedig törve beszél magyarul, és csinálni egy olyan felvételt, ahol Podjebrád jól és Hunyadi törve beszél csehül. Pontosabban: a magyar szereplők sose beszélnek még törve sem csehül, hanem szlovákul.[34]

Ez az elrendezés a gyakorlatban nyilvánvalóan megnehezítené a film elkészítését (már a szerepek kiosztásánál kezdve), de rámutatna ezeknek a történelmi alakoknak és szituációknak az eredendő többnyelvűségére, valamint a korabeli identitások rétegzettségére, összetettségére, a 19. századi nemzetállami normáktól való radikális eltérésére.

Bibó nem ragaszkodik a történeti hűséghez, célja a közös közép-európai adottságok, vágyak és célok felmutatása; fontosnak tartja például Dugovics Titusz (e 19. században kitalált személy) horvát nemzetiségének hangsúlyozását. A film középpontjában V. László figurája áll, aki önmagában ugyan meglehetősen jellegtelen karakter, egyetlen valódi tehetsége a tettetés, de benne találkozik három választható értékrend, amelyek közül valamelyiket követnie kellett volna: a Frigyes császár által képviselt *hatalom*, a Mátyás személyében megjelenített *dicsőség*, végül a Podjebrád György alakjában testet öltő *béke*. Ez az a pont, ahol Bibó radikálisan szembefordul a hagyományozott narratívával, sőt valószínűleg a hetvenes évek történészi konszenzusával is: azt állítja, hogy ebben a korban nem Mátyás, hanem Podjebrád értékrendjében nyilvánult meg a rövidesen két birodalom harapófogójába kerülő közép-kelet-európai népek közös történelmi érdeke.

Ezt a gondolatot már az esszé is előkészíti, amelyben Bibó külön alfejezetet szentel a Mátyás részleges deheroizálására irányuló igénynek. Cáfolja azt az állítást, hogy Mátyás reálpolitikus lett volna: számos tekintetben éppen olyan dicsőséget hajhászó fantaszta volt, mint elődje, Nagy Lajos, a maga értelmetlen hadjárataival, amelyek a névleges dicsőségén kívül (mai szóval „sportsiker") semmiféle hasznot nem hoztak, de gazdasági erőt és emberéleteket emésztettek. Mátyás kritikusabb megítélése mellett Bibó elsősorban a német-római császárságra irányuló, teljesen irreális trónigény példá-

33 Bibó István, „Lancelot de Bohême", in Bibó, *Összegyűjtött…*, 656–671.
34 Uo., 658.

jával érvel. Mátyás a tehetsége és legitimitása mellé történelmi lehetőségeket is kapott, de nem mindegyikkel tudott vagy akart élni, és (ami Bibó szemében a legsúlyosabb hiba) a valódi fenyegetésekkel szembeni felkészülés helyett természetes szövetségese, a volt apósa elleni háborúkban őrölte fel saját és országa erejét. (Bibó arra is utal, hogy ott kereste a katonai dicsőséget, ahol azt a legkönnyebb volt megszerezni.) Nemcsak a két „parvenü dinasztia" tartós szövetsége nem jött létre, hanem végül a dinasztiák megalapítása sem sikerült, rövidesen mindkét korona a Habsburgok ölébe hullott.

Mindez nem jelenti azt, hogy a Hunyadiak győzelme a Cilleiek felett ne lett volna egyértelműen pozitív fejlemény: Bibó szerint ez a német politikai orientáció háttérbe szorulását hozta magával, amelynek fenyegetése szinte a teljes magyar történelmet beárnyékolja. És nyilvánvalóan nem vitatható el Mátyástól a korszerű értelmiségi elit létrehozása és egy következő nemzedékre is átháramló támogatása sem; ugyanakkor ennek az elitnek a legjobbjai (mindenekelőtt Vitéz János és Janus Pannonius) éppen a husziták ellen viselendő kereszteshábórú terve kapcsán, mintegy a racionalitás nevében fordultak ellene, amiért keményen le is sújtott rájuk. Bibó arra hívja fel a figyelmet, hogy az összeesküvés valódi okainak megtárgyalása valahogy kimarad a történelemoktatás narratívájából.

Nehéz megítélni, hogy jó film lett volna-e a *Lancelot de Bohême*. Arra könnyebb válaszolni, hogy létrejöhetett volna-e egyáltalán. Paradox módon a film elkészítésének előfeltétele lett volna a közép-európai egymásrautaltság megértésének, a kölcsönös sérelmek kiegyenlítődésének az az aurája, amelynek kibontakoztatását a filmterv eredendően célul tűzi. Ha ez az aura létezett volna a hetvenes években, akkor magára a filmtervre sem lett volna szükség. S minthogy az időközben eltelt bő fél évszázad során sem sikerült közelebb kerülni hozzá, a filmtervet ma leginkább annak megértésére használhatjuk fel, hogy hol veszett el ez a lehetőség.

*

A tanulságokat így foglalhatjuk össze: nem az a baj, ha ugyanarról a történeti eseménysorról több narráció áll rendelkezésünkre, hanem az, ha ezeket nem a hozzájuk illeszkedő célra használjuk. A tudomány más eljárásokkal más természetű igazságokat keres, mint a művészet, és a tudományos igazságkeresésnek az is legitim tárgya lehet, hogy miért és hogyan alakultak ki ezek a különbségek. A népszórakoztatás eljárásai ismét különböznek, és bár szerencsés esetben érinthetik a tudományos és/vagy művészi igazságokat, a céljuk nem ez. A közoktatásnak és az ismeretterjesztésnek azonban alapvető feladata volna, hogy megvilágítsa ezeket a különbségeket, hogy a való világra vonatkozó értékválasztások és döntések – vagy akár ezek magyarázatai – ne alapuljanak kivetített vágyképek és részrehajló fantáziák homályos analógiáin.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.02

A társadalmi szöveg

Az irodalmi mű keletkezését és szövegtörténetét meghatározó kollaborációkról

SZÉNÁSI Zoltán

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0003-2808-3904

The social text. The collaborations that shape the genesis and textual history of a literary work

Abstract | This study focuses on the concept of the social text as it has evolved within the field of Anglo-American textual criticism. Its theoretical background is provided by the works of Jerome J. McGann, Donald Francis McKenzie, and John Bryant. The concept of the social text, as discussed here, emerged from a critique of Anglo-American scholarly editorial practice. The textual-critical tradition associated with W. W. Greg and Fredson Bowers gives a central role to authorial intention in establishing the text of a critical edition. In contrast to this practice, which has its roots in Romanticism, McGann and others emphasise the collaborative aspects of the creation of literary works, highlighting the role of other social agents – such as friends, critics, editors, and publishers – alongside the author in the process of a text's development. The fundamental principles of the so-called eclectic textual edition criticised by McGann correspond to the practices of Hungarian critical editions. Therefore, McGann's critique may offer insights relevant to a rethinking of the principles of scholarly textual editing in Hungary. To this end, the study illustrates its theoretical conclusions with examples drawn largely from Hungarian textual criticism, which enter into fruitful tension with its theoretical propositions and thereby help to clarify the issues discussed. This paper attempts to address two closely related questions. First, it considers how the concept of the social text can be defined and analysed within a textual-critical framework based on an examination of modern literary text production and circulation. Second, it explores how a social text can be edited and published in ways that move beyond the theory and practice of traditional textual criticism.

Keywords | critical edition, textual criticism, social text, collaboration, authorial intention

Tanulmányom kiindulópontját Jerome J. McGann szövegkritikai munkái adják. A címben szereplő *társadalmi szöveg* (social text) azonban az irodalom- és kultúratudomány jóval szélesebb körben alkalmazott fogalma, mint ahogy én azt alább használni fogom, éppen ezért már a tanulmány elején meg kell különböztetni attól, ahogy például a gendertudományok vagy a posztkoloniális kritika használják.[1] A társadalmi szövegnek ezeket a felfogásait az az alapvető belátás kötheti a McGann munkáiból kiolvasható koncepcióhoz, hogy valamennyi megközelítés a szövegre, illetve az irodalmi műre nem mint önmagában álló nyelvi entitásra tekint, és a vizsgált szöveget nem egyetlen eredetre, az autonóm szerzőre vezeti vissza, hanem mint társdalami tényezők által meghatározott kulturális jelenséget határozza meg. Ugyanakkor a rendelkezésünkre álló szövegváltozatok összehasonlítása, valamint az irodalmi mű keletkezésében és kiadásában résztvevők ideológiai előfeltevéseit is feltáró – John Bryanttől vett kifejezéssel élve – „átdolgozási stratégiák" vizsgálata szemléletes példákkal szolgálhat a gender- vagy a posztkoloniális olvasatok számára is.[2]

McGann eredetileg – csakúgy mint az ebben a tanulmányban szintén többször hivatkozott Melville-kutató Bryant – szövegkritikus volt, a hetvenes–nyolcvanas években Byron verseinek kritikai kiadását rendezte sajtó alá,[3] majd később az olasz származású, angol költő és festő, Dante Gabriel Rossetti online publikált hipermediális archívumát készítette el.[4] Byron verseinek szövegkritikai munkálatai során szembesült a tudományterület elméleti és gyakorlati kihívásaival, melyekre az irodalomtudomány akkor kurrens elméleteinek (Új Kritika, strukturalizmus, posztstrukturalizmus, hermeneutika és dekonstrukció) kontextusában, de saját tudományterülete sajátosságaira fókuszálva kínált releváns választ. Később az elektronikus médium alkalmazása során szerzett filológiai tapasztalatait is ehhez hasonlóan átfogó értelmezői igénnyel reflektálta.[5] A harmadik hivatkozandó tekintély az új-zélandi bibliográfus Donald Francis McKenzie, aki a nyolcvanas évek közepén *Bibliography and the Sociology of Text* címmel publikált könyvében[6]

1 A Duke University Press jelenteti meg a *Social Text* című folyóiratot, mely önmeghatározása szerint a társdalami és kulturális jelenségeket progresszív és provokatív nézőpontból vizsgálja, tematikus fókuszában a nem („gender"), a szexualitás, a faj („race") és a környezet kérdései állnak. „About the Journal", *Social Text* (blog), hozzáférés: 2025.07.25, https://read.dukeupress.edu/social-text.

2 Erre vonatkozóan John Bryant munkái szolgálnak szemléletes példával, melyekben Herman Melville *Typee* című regényének szövegváltozatait vizsgálta. John Bryant, *The Fluid Text: A Theory of Revision and Editing for Book and Screen*, Repr. 2002 ed., Editorial Theory and Literary Criticism (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005), doi:10.3998/mpub.12024; John Bryant, *Melville Unfolding: Sexuality, Politics, and the Versions of "Typee": A Fluid-Text Analysis, with an Edition of the "Typee" Manuscript* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2011), doi:10.3998/mpub.183647.

3 George Gordon Byron, *The Complete Poetical Works*, szerk. Jerome J. McGann, 7 köt., Oxford English Texts (Oxford: Clarendon Press, 1980).

4 Jerome J McGann, szerk., *Rossetti Archive: The Complete Writings and Pictures of Dante Gabriel Rossetti*, hozzáférés: 2026.01.28, http://www.rossettiarchive.org/, https://rossettiarchive.iath.virginia.edu/.

5 Jerome McGann, *A New Republic of Letters: Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction* (Cambridge, MA–London: Harvard University Press, 2014).

6 Donald Francis McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts* (Cambridge, UK–New York: Cambridge University Press, 2004).

McGanné hoz hasonló elveket fejtett ki, s akinek életében befejezetlen Congreve-kiadására McGann mint a társadalmi szöveg kiadásának lehetséges példájára hivatkozik.[7]

McGann 1983-ban kiadott *A Critique of Modern Textual Criticism* című könyve a Walter Wilson Greg (1875–1959) és a Fredson Bowers (1905–1991) nevével fémjelzett angolszász, úgynevezett eklektikus kiadás szövegkritikai gyakorlatát és a mögötte meghúzódó elméleti előfeltevéseket teszi kritika tárgyává. Az általa bírált Greg–Bowers-féle szövegkritika alapelveit és gyakorlatát tekintve lényegében megfeleltethető a kritikai kiadásokat készítő magyarországi textológiai gyakorlatnak, mely úgyszintén a rendelkezésre álló szövegváltozatok közül választja ki a kritikai kiadás alapszövegét (copy-text), majd a variánsok összehasonlító vizsgálata után és a szükséges emendálások végrehajtását követően alakítja ki a kiadás főszövegét. Éppen ezért McGann bírálatából, véleményem szerint, a magyarországi textológiai gyakorlatra és annak elvi előfeltevéseire vonatkozóan is értékes konklúziókat vonhatunk le.

Tanulmányom alapvetően problémafelvető jellegű, az alább megfogalmazottak számos további kérdésre, problémára világíthatnak rá. A célom adott keretek között az volt, hogy két, egymással szorosan összefüggő kérdésre találjak választ: *egyrészt*, hogy kifejezetten szövegkritikai keretek között, a modern irodalmi szövegtermelés és -áramlás vizsgálata alapján hogyan határozható meg és elemezhető a társadalmi szöveg fogalma; *másrészt*, hogy a hagyományos szövegkritika és textológia elméletének és gyakorlatának bírálatán túl hogyan valósítható meg a társadalmi szöveg kiadása. A tanulmány alapvetően tehát elméleti irányultságú, ugyanakkor kutatási háttere a Babits-versek kritikai kiadásán végzett textológiai munka és az ehhez kapcsolódó szélesebb körű filológiai tájékozódás igénye. Az elméleti felvetéseket jórészt a magyar szövegkritikai gyakorlatból vett példákkal szemléletem, melyek – reményeim szerint – termékeny feszültségben állnak a dolgozat elméleti felvetéseivel, és ezáltal segítik az itt tárgyalt problematika élesebb megvilágítását.

A társadalmi szöveg: Jerome J. McGann és John Bryant

McGann kritikája a nyolcvanas években mindenekelőtt az alapszöveg-kiválasztás elvét érintette, nevezetesen a szerző eredeti vagy végső szándékára való hivatkozást, mely szerinte az irodalmi termelés és a szöveg tekintélyének téves, a (társadalomtól) elszigetelt szerző autonómiáját hangsúlyozó, romantikus irodalomkoncepcióra épül.[8] Ezzel – az általa hivatkozott James Thorpe kifejezésével élve – az irodalmi mű „kollaboratív státuszát"[9] állítja szembe, és azt hangsúlyozza, hogy a szerzőn kívül az irodalmi termelésben – a szövegkritika szempontjából is releváns módon – részt vesznek különböző személyek és intézmények; a modernség korában mindenekelőtt a kiadó, a szerkesztő,

7 McGann, *A New Republic…*, 114.

8 Jerome J. McGann, *A Critique of Modern Textual Criticism* (Charlottesville–London: University Press of Virginia, 1992), 8.

9 Uo., 43.

a nyomda, de Tennyson példája kapcsán kiemeli a közönség (barátok, kritikusok) szerepét is.[10] Ez a McGann-i gondolat összhangban van azzal, amit a szöveg szociológiája kapcsán a szövegkritikai kutatásokat is magában foglaló bibliográfiára vonatkozóan McKenzie is megfogalmaz:

> Az elv, amelyet alapvetőnek tartok, egyszerűen a következő: a bibliográfia az a tudományág, amely a szövegeket mint rögzített formákat, valamint azok átadásának folyamatát, beleértve azok előállítását és befogadását is, tanulmányozza. Így megfogalmazva ez nem tűnik túl meglepőnek. A „szövegek" szó azonban lehetővé teszi a jelenlegi gyakorlat kiterjesztését is, hogy az ne csak a könyveket vagy Greg pergamenre vagy papírra írt jeleit foglalja magába, hanem mindenféle szövegformát. Egyértelműen elfogadja azt is, hogy a bibliográfusoknak foglalkozniuk kell azzal, hogy a formák hatással vannak a jelentésre. Ezen túlmenően lehetővé teszi számunkra, hogy ne csak a technikai, hanem a szövegek közvetítésének társadalmi folyamatait is leírjuk.[11]

McGann 1988-ban megjelent könyvének *The Scandal of Referentiality* című fejezetében az irodalmi mű referencialitásának problematikáját állítja középpontba, és megállapítja, hogy az irodalom számos közvetítési formával rendelkezik, és ezeken keresztül működik. „Egy könyv ára, megjelenési helye, sőt fizikai formája és az intézményi struktúrák, amelyek révén terjesztik és befogadják, mind hatással vannak az irodalmi jelentés előállítására, és ezért mind kritikai elemzésre és magyarázatra szorulnak."[12] Ez a felismerés lesz az alapja a *The Textual Condition* című könyvében (1991) a nyelvészeti és a könyvészeti kód megkülönböztetésének, melyek közül az utóbbi a szöveg olvasása során végbemenő jelentésképzésben a materiális tényezőket állítja előtérbe.[13] A társadalmi szöveg problematikája felől tekintve a könyvészeti kód lesz a lényeges, ugyanis a szövegállapotnak ez a tényezője az, amelyben a szöveg társadalmi jellege jelentésképző erőként leginkább megmutatkozik. A Greg–Bowers-féle alapszöveg-kiadást McGann azért is bírálja, mivel az metodikájánál fogva kizárólag a szöveg nyelvészeti kódjának rekonstrukciójára koncentrál. Amennyiben azonban a szöveg könyvészeti kódjainak is szerepe van a mindenkori befogadói jelentésképzésben, akkor ezzel a tényezővel a szövegkritikának is számolnia kell.

McGann a *Critique*-ben hangsúlyozottan tudománytörténeti kontextusban vizsgálja azt a krízist, mely az angolszász szövegkritikában az Erzsébet-korabeli irodalom – és mindenekelőtt Shakespeare – alkotásainak kiadása eredményezett. Úgy látja, tudománytörténeti folytonosság figyelhető meg az antikvitás és a középkor irodalmának – Karl Lachmann (1793–1851) metodikai gyakorlatát továbbvivő – tudományos szövegkiadása és a Greg–Bowers-féle eklektikus szövegkiadás között. Lachmann ugyanis a

10 Uo., 48–49.

11 McKenzie, *Bibliography…*, 12–13.

12 Jerome J. McGann, *Social Values and Poetic Acts: The Historical Judgment of Literary Work* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988), 117, doi:10.4159/harvard.9780674180772.

13 Jerome J. McGann, *The Textual Condition* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991), 52.

klasszikus és bibliai szövegek tanulmányozása során kidolgozott genealógiai elv alapján kíván eljutni a (jellemzően elveszett) eredeti szöveghez. A szövegek másolati úton történt áthagyományozódása ebben a szövegkritikai metódusban lényegében nem más, mint a szövegromlás folyamata. A szövegkritikus feladata, hogy a szövegek leszármazási rendjének (genealógiájának) megállapítása révén eljusson az „elveszett" (régiség) vagy a „véglegesnek szánt" (modernség), tehát az eredeti vagy a szerző által elképzelt „ideális" szöveghez legközelebb álló szövegváltozathoz, amely a tudományos szövegkiadás alapjául szolgálhat. McGann azonban hangsúlyozza azt is, hogy a nagy mennyiségű publikálás előtti szövegváltozattal dolgozó modern filológusok szerkesztői munkájuk során más viszonyban vannak saját anyagukkal, mint a klasszika-filológusok.[14] Az eklektikus kiadás a fentebb ismertetett elvet a modern angol nyelvű szövegek szövegkritikai feldolgozására alkalmazza, különösen olyan művek esetében, ahol nem maradt fenn szerzői kézirat. Ennek eminens példáit kínálja a Shakespeare-filológia, amelynek a nyomtatásban fennmaradt szövegvariánsok közül kell megállapítania a szerző eredeti szándékához legközelebb álló hiteles szöveget, mely ezután alapszövegként (copy-text) szolgál, és az emendációs processzuson átesve a kritikai kiadás főszövegét, a „tiszta olvasói szöveget"[15] eredményezi.

McGann munkáinak elsődleges diszciplináris kerete tehát az angolszász szövegkritika gyakorlata és elmélete, szélesebb diszkurzív közege pedig – melyre implicite vagy explicite reagál – a korabeli irodalomelméleti iskolákat jelenti. Az alapszöveg-kiválasztás fő szempontjaként tételezett „szerzői szándék" kritikájának egyik lehetséges referenciapontja – anélkül, hogy könyveiben különösebben hivatkozna rá – az amerikai Új Kritika és mindenekelőtt annak egyik alapszövege, William K. Wimsatt és Monroe C. Breadsley *Az intencionalitás téveszméje* című tanulmánya.[16] Szemben az irodalmi mű szemantikai autonómiájának elvével, mely az Új Kritika egyik alapelvének tekinthető, McGann szerint csak az a mű rendelkezik autonómiával, mely publikálatlan marad (vagy ahogy ő írja: „it remains an unheard melody").[17] Ugyanakkor az intencionalitás mint szövegkritikai alapelv kritikája során megjegyzi:

> a szerzői szándék fogalma csak akkor válik érvényessé a kritika számára, amikor (paradox módon) a művész munkája kapcsolatba kerül társadalmi struktúrákkal és funkciókkal. A teljes mértékben hiteles szöveg tehát mindig olyan szöveg, amelyet társadalmilag

14 McGann, *A Critique…*, 56–57.

15 Bryant, *The Fluid Text…*, 21.

16 William K. Wimsatt és Monroe C. Beardsley, „Az intencionalitás téveszméje", ford. Barták Henriett, in *A modern irodalomtudomány kialakulása: A pozitivizmustól a strukturalizmusig: Szöveggyűjtemény*, Osiris tankönyvek, 369–379 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001). Annál inkább említi McKenzie, aki könyvében kimutatja, hogy Wimsatt és Breadsley hogyan olvassák félre a tanulmány elején kiemelt Congreve-idézetet. McKenzie, *Bibliography…*, 18–23. (Megjegyzendő: a Wimsatt–Breadsley-tanulmány magyar fordításából ez a nyitó idézet kimaradt.)

17 McGann, *A Critique…*, 51.

> hoztak létre; következésképpen a kritikai mérce arra vonatkozóan, hogy mi minősül hitelesnek, nem támaszkodhat kizárólag a szerzőre és annak szándékaira.[18]

Miközben tehát McGann a romantikus szerzőfogalomhoz kapcsolt intencionalitás szövegkritikai elvét – az Új Kritikával összhangban – bírálja, az irodalmi mű megjelenését többszereplős folyamatnak írja le, melynek minden fázisa és eleme a szövegkritikus számára releváns.[19] A modern szerző azonban igyekszik megőrizni hatalmát saját alkotása felett, közjogi értelemben a 18. század végétől kialakult szerzői jog is védelmet jelent számára a saját alkotása felett gyakorolt hatalmának érvényesítése során, és törvényi erővel szabályozza a kiadóval való viszonyát is. McGann mint bibliográfus szempontjából a szerző saját művéhez és annak társadalmi kontextusához való viszonyának Wimsatt–Breadsley-féle meghatározása tehát eleve több kétséges elemet is tartalmaz:

> A költemény sem a kritikusé, sem pedig a szerzőé – megszületésének pillanatában elszakad alkotójától, aki ezt követően már nem rendelkezhet felette, mivel az önálló útjára indul. A költemény a közé. Az a nyelv foglalja magában, amely a közönség jellemző tulajdona, az emberről szól, aki a közösségi tudás tárgya.[20]

Nyilvánvaló a két megközelítési mód, a szövegértelemző és a bibliográfus hozzáállása közötti alapvető különbség, és ebből fakadóan a szerzőről és a szövegről alkotott fogalmak eltérése is. McGann nézőpontjából a szöveg felett gyakorolt hatalom és egyben a szerzőfunkció a szerző–kiadó–olvasó háromszögében nem tűnik el, hanem végső soron szétoszlik az irodalmi szövegtermelés kollaboratív folyamatának résztvevői között,[21] ahogy a *The Textual Condition*ben megállapítja: „a szerző plurális identitás",[22] és ennek a szöveg formálódásában is tetten érhető nyomai vannak.

1983-as könyvében McGann még nem használja a „társadalmi szöveg" kifejezést, és az 1992-es újrakiadás előszavában is a „szöveg társadalmi elméletét" említi.[23] A *The Textual Condition*ben már előfordul a kifejezés, igaz nem gyakran, de az irodalmi mű létmódjára vonatkozóan már egyfajta evidenciaként említi:

---

18 Uo., 75.

19 Uo., 52.

20 Wimsatt és Beardsley, „Az intencionalitás…", 370.

21 Dávidházi Péter, „A hatalom szétosztása: (Poszt)modernizáció a szövegkritikában", *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 35, 3–4. sz. (1989): 328–343, 339. Vö.: „Az én olvasmányaim elárulják-e azt a személyes igényemet, hogy bebizonyítsam, hogy a könyvek iránti technikai érdeklődés és a szövegek tanítása nem választható el radikálisan egymástól, hogy a bibliográfiai tudomány és a kritika valójában egy és ugyanaz? Ilyen kérdésekkel foglalkozva egy szerző feloszlik együttműködőire, azokra, akik szövegeit és azok jelentését létrehozták." McKenzie, *Bibliography…*, 27.

22 Jerome J. McGann, „Szövegek társadalmivá tétele", ford. Danyi Gábor, in *Metafilológia I: Szöveg, variáns, kommentár*, szerk. Déri Balázs, Kelemen Pál, Krupp József és Tamás Ábel, Filológia 2, 62–80 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 69. Az eredetiben: McGann, *The Textual Condition*, 75.

23 McGann, *A Critique…*, xxii.

> 1971 és 1987 között, miközben a Byron-kiadás elkészítésén dolgoztam, egyre inkább tudatosult bennem az a tény, hogy a szövegeket sajátos társadalmi és intézményi körülmények között állítják elő és reprodukálják, és ezért minden szöveg, beleértve a tisztán magánjellegűnek tűnő szövegeket is, társadalmi szöveg.[24]

McGann a Greg–Bowers-féle szövegkiadói gyakorlat esszencializmusával szemben tehát a szöveg instabilitását, változékonyságának törvényét állítja:

> Minden szöveg meghatározott társadalomtörténeti feltételek mellett lép be a világba, és noha ezeket a feltételeket bizonyára különféleképpen lehet és kell meghatározni és elképzelni, mégis ezek hozzák létre azt a horizontot, amelyen belül a különböző szövegek élettörténetei lejátszódhatnak. A változás törvénye kimondja, hogy ezek a történetek a textuális fejlődés és mutáció szakadatlan folyamatát játsszák le – olyan folyamatot, amelyet csak abban az esetben lehet feltartóztatni, ha az egyedi mű minden textuális transzformációja a nemlétezésbe hull.[25]

Amíg tehát a modern szövegkritika intencionalizmusa mögött a szerző mint egyetlen eredet és az ideális szöveg változatlan és változhatatlan képzetei állnak, ezt a metafizikai horizontot McGann úgy bontja le, hogy a szövegkritikai munka során elérni kívánt szöveg idealitásának helyére a szöveg eredendő instabilitását állítja, de közben nem vonja kétségbe sem a szerző, sem a szerzői szándék meglétét a művek keletkezése során, hanem nála a szerzői alkotás helyére a kollaboratív keletkezésfolyamat kerül. Habár McGann számára fontos a szöveg materiális elemeinek vizsgálata, az irodalmi mű valósága – ahogy azt Bryant kiemeli – nem annak tárgyi státuszában rejlik, hanem a szavak és az olvasók között kölcsönösen zajló műveletekben.[26] Ebbe a kollaboratív folyamatba pedig, mint olvasó, a szövegkiadást készítő szerkesztő is beletartozik.

McGann a *Critique* megjelenésekor bár explicite nem reflektált a strukturalizmus és posztstrukturalizmus elméleti kihívásaira, a hagyományos szövegkritika bírálatának radikalizmusát – ahogy azt a könyv második kiadásának előszavában David C. Greetham megállapítja – azok is lelkesedéssel fogadták, akik a strukturalizmuson és posztstrukturalizmuson nevelkedtek.[27] A szöveg „társadalmivá tétele" (socialization) – ahogy arról fentebb szó volt – az irodalmi mű egyetlen eredetének tekintett, romantikus szerző egységének a megbontását jelenti, és ennyiben – mint arról már szintén szó esett – rokonítható az Új Kritika hasonló irányú törekvéseivel is.[28] McGann tanulmányai a későbbiekben is világosan érzékeltetik a dekonstrukció és a hermeneutika

24 McGann, *The Textual Condition*, 21.

25 Jerome J. McGann, „Szövegek és szövegiségek", ford. Danyi Gábor, in Déri és mások, *Metafilológia I...*, 47–61, 54. Az eredetiben: McGann, *The Textual Condition*, 9.

26 „That is, the reality of a text is located not in its status as a thing but as an action, or rather transaction, between words and readers." Bryant, *The Fluid Text...*, 48.

27 David C. Greetham, „Foreword", in McGann, *A Critique...*, ix–xx, xvi.

28 Wimsatt és Beardsley, „Az intencionalitás...", 371.

diszkurzív közegét, anélkül, hogy a szerző erre vonatkozó, hosszas elméleti fejtegetésekbe bonyolódna.

A *The Textual Condition* a címében jelzett témájához az olvasáson keresztül közelít, mely azonban „mindig és csakis szövegként jelenik meg, valamilyen módon fizikailag meghatározott és társadalmilag megszabott formában".[29] McGann a szöveg materilatiásának mibenlétét Paul de Man Derrida-tanulmányának azzal a részletével vitázva fejti ki, mely az irodalmi szöveg és az olvasás korábbi (köztük az Új Kritika) koncepcióját bírálja. Ugyanakkor ezzel nem az Új Kritika felé fordul vissza, hiszen szemléletmódja és irodalomtudósi praxisa is lényegesen különbözik attól. Ugyanakkor saját szövegiségfogalmának kifejtéséhez szüksége van erre a distinkcióra. S ha teoretikus szempontból talán okkal vethető is McGann (és McKenzie) szemére, hogy a szövegiség kritikája során lényegében nem jutottak túl a megbírált szövegiséggel „kéz a kézben járó" szemiotikai paradigmán,[30] McGann válasza a maga empirikus megközelítésmódjából erre alighanem valami hasonló lenne, mint amit a *The Textual Condition* összegzésében megjegyez, nevezetesen, hogy őt mindenekelőtt nem az érdekli, „Mi a szöveg?" ["What is a text?"], hanem hogy „Mi *ez* a szöveg?" ["What is *this* text?"], amellyel éppen most foglalkozunk.[31] Erre a különbségre világít rá a *Metafilológia I* kötet fentebb idézett előszavában hivatkozott, viszonylag korai tanulmányában *(Shall These Bones Live?),*[32] melyben a filológusok és az elméleti szakemberek szembenállását William Blake idézetével („These two classes of men are always upon earth, & they should be enemies: whoever tries to reconcile them seeks to destroy existence.")[33] szemlélteti. Ez a meglévő ellentét azonban nemcsak a létezés alapja, de enélkül – szintén Blake szellemében tehetjük hozzá – haladás sincs. McGann ugyanis nem megszüntetni akarja filológia és irodalomelmélet ellentét, hanem a meglévő feszültséget saját tudományterülete elméletének és gyakorlatának megújítására kívánja felhasználni. Itt hivatkozott tanulmányainak tétje tehát nem az, hogy megfeleljen az elméleti trendeknek, hanem az, hogy megmutassa, a társadalmi szövegnek nemcsak elmélete létezik, hanem gyakorlata is. Tehát a Greg–Bowers-féle alapszöveg-kiadással szemben megvalósítható a társadalmi szöveg szövegkritikai igényű kiadása is.

A szerző hagyományos fogalmámnak szerzőfunkcióként értelmezhető foucault-i interpretációját már sokkal inkább hozzáilleszthetőnek gondolom a társadalmi szöveg filológiájának metodikájához, már csak azért is, mert a francia szerző részben filológiai nézőpontból közelít a kérdéshez (például amikor Szent Jeromos négy autenticitáskritériumára hivatkozik). Michel Foucault koncepciója, véleményem szerint, össze-

29 McGann, „Szövegek és szövegiségek", 48; McGann, *The Textual Condition*, 4.

30 Déri Balázs, Kelemen Pál, Krupp József és Tamás Ábel, „Előszó: A filológia mint kulturális gyakorlat", in Déri és mások, *Metafilológia I…*, 9–44, 25.

31 McGann, *The Textual Condition*, 179.

32 Jerome J. McGann, „Shall These Bones Live?", in Jerome J. McGann, *The Beauty of Inflections: Literary Investigations in Historical Method and Theory*, 90–110 (Oxford: Clarendon Press, 1985), doi:10.1093/acprof:oso/9780198117506.003.0004.

33 „Ez a kétfajta ember mindig megtalálható a földön, és természettől fogva ellensége egymásnak. Aki össze akarja békíteni őket, magát a létet igyekszik megsemmisíteni." (Nagy László fordítása)

hangba hozható a társadalmi szöveg plurális szerzőfogalmával, amennyiben a szerzőt nem konkrét történeti személyként, hanem az írásfolyamatban megnyilvánuló és magát az írásaktust befolyásoló kulturális diskurzusokat is manifesztáló funkcióként értjük meg.[34] Habár Foucault elméletileg reflektál a szerző mibenlétének problematikájára, és ekképpen vitázik is Roland Barthes-nak a szerző halálára vonatkozó kijelentésével, a szerzőt társadalmi funkcióként fogja fel, és történeti összefüggésben vizsgálja. A modern szerzőfogalom kialakulása az ő értelmezésében szorosan összefügg a szerzői jog polgárjogi kodifikációjával, tehát a szerzőfunkció – ahogy Foucault fogalmaz – „jogi és intézményes rendszerhez kapcsolódik".[35] Továbbá az a specifikus és komplex műveletsor, melyet ugyanitt a szerzőfunkció lényegének összefoglalása során említ, magában foglalhatja mindazokat a társadalmi tényezőket, melyek a szöveg keletkezéstörténetét meghatározzák.[36]

> Nem az eredeti forrásként felfogott alkotó szubjektum témájának felújítására van szükség [állítja Foucault], hanem arra, hogy feltárjuk e szubjektum kötődéseit, funkcionálási módját, függőségi viszonyait. A hagyományos problémát meg kell fordítanunk: a kérdés többé nem az, hogy egy szubjektum szabadsága miként hatol be a dolgok sűrűjébe és miképpen ad értelmet nekik, hogy ekképpen mintegy belülről megelevenítve egy nyelvezet szabályait, eredendő szándékát valósítsa meg. A kérdés inkább a következő: hogyan, milyen feltételek és formák között lép fel ez a szubjektumnak nevezett valami a diszkurzus rendjében? Milyen pozíciót tölthet be, milyen funkciókat láthat el, s milyen szabályoknak engedelmeskedik a különböző típusú diszkurzusokban? Röviden: a szubjektumot (és helyettesítőit) meg kell fosztanunk kreatív, őseredeti szerepétől és a diszkurzus változó, komplex függvényeként kell elemeznünk.[37]

Ebből az idézetből is látható, hogy a különböző diskurzusok szabályainak kitett szerző mint szubjektum Foucault interpretációja szerint is csak korlátozott vagy relatív autonómiával bír saját művének keletkezése során, és ezért a keletkező szövegnek sem lehet egyetlen kizárólagos forrása, miként a romantikus szerzőkoncepció és az erre épülő filológiai szemléletmód feltételezi. Ugyanakkor a szerzői név „klasszifikáló funkció"-ját nem kell feladnunk, amennyiben az bizonyos szövegek csoportosítását, elhatárolását vagy kizárását szolgálja.[38] Kérdés azonban, hogy mit is találunk abban az „üres térben",[39] amelyet a(z eltűnt) szerző maga mögött hagy?

„A textuális állapot egyetlen változhatatlan törvénye a változás törvénye" – állapítja meg a *The Textual Condition* bevezetőjében McGann,[40] és lényegében ezt a gondolat-

34 Bryant, *The Fluid Text*..., 11–12.

35 Michel Foucault, „Mi a szerző?", in Michel Foucault, *Nyelv a végtelenhez*, szerk. Sutyák Tibor, ford. Erős Ferenc és Kicsák Lóránt, 119–145 (Debrecen: Latin Betűk, 2000), 131.

36 Uo.

37 Uo., 137.

38 Uo., 126.

39 Uo., 125.

40 McGann, „Szövegek és szövegiségek", 53. Az eredetiben: McGann, *The Textual Condition*, 9.

menetet viszi tovább ugyanerre a szövegkritikai jelenségre vonatkozóan a „fluid text" metaforáját alkalmazó John Bryant, amikor könyvének elején leszövegezi: „Egyszerűen fogalmazva: a változékony szöveg (fluid text) bármely irodalmi mű, amely több változatban létezik."[41] Már ebből a megfogalmazásból is világosan látható, hogy a szöveg „változékonysága" Bryant fogalomhasználatában a szövegváltozatok egymásutániságában valósul meg, az egyes variánsok – mint valami instabil matéria – „egymásba folynak". Ebből következik, hogy az irodalmi művet alkotó jelenségeket nem a maguk dologiságában fogja fel, hanem – egy másik metaforát használva – *energiaramlás*ként. Ez alatt Bryant a szöveg keletkezését elindító és változásait meghatározó személyes és társadalmi, kulturális erők időben változó áramlását érti, mely különböző fizikailag megvalósuló szövegekben és szövegváltozatokban nyilvánul meg.[42]

Ugyanakkor Bryant számára a szöveg „társadalmi szöveg"-jellege és ezzel együtt a mű keletkezésének kollaboratív aspektusa már magától értetődő. Úgy véli azonban, McGann eddig tárgyalt műveiből az olvasható ki, hogy a társadalmi szöveg akkor keletkezik, amikor a szerző kilép az egyéni alkotás izolált állapotából:

> A társadalmi szövegek elméletének, úgy tűnik, nincs mechanizmusa az olyan autopoetikus interakciók leírására, amelyek egy egyedül alkotó író esetében fordulhatnak elő. McGann könyvészeti kódokról alkotott elképzelése hatékony módszer egy dokumentum nyelven kívüli jellemzőinek anyagi valóságára való hivatkozásra, de kevésbé hasznos azoknak a kreatív folyamatban előforduló társadalmi interakcióknak a leírására, amelyek a kéziratok átdolgozásában kézzelfoghatóak, és amelyek már jóval azelőtt léteznek, hogy az író szövegét más olvasóknak átnyújtaná.[43]

A „változékony szöveg"-ben működő alkotói, társadalmi és kulturális erők áramlását olvasás és átdolgozás (revision) dialektikus sorában véli elemezhetőnek, és ebben a folyamatban három olvasót különböztet meg: (1) Az *első olvasó* maga az író, aki a művét írja. Az író ugyanis mint társadalmi létező az alkotási folyamat során is ki van téve különféle társadalmi és kulturális nyomásoknak, autonómiája éppen abban áll, ahogy ezeknek ellenáll, más szóval, ahogy ezeket a bensővé tett korlátokat az alkotásfolyamat során átlépi. Az irodalmi mű tehát már eleve mint társadalmi szöveg keletkezik, azelőtt, hogy az író művét mások számára átadná. (2) A *második olvasó* – Bryant szerint – szintén maga az író, aki javítja és átdolgozza saját szövegét. Az „autopoiesis" azzal a kreatív és egyben rekurzív újrateremtő folyamattal indul, melynek során a szerző átdolgozza saját szövegét. (3) A *harmadik olvasó* magában foglalja a kollaboratív szövegtermelési folyamat minden további szereplőjét: a „nem professzionális" olvasókat

41 Bryant, *The Fluid Text*..., 1. Az angol *fluid* szó elsődleges jelentése a *folyékony*, de Bryant gondolatmenetében a kifejezés jelentése inkább a szöveg különböző szövegváltozatok között megfigyelhető *változékony*ságra, a megszilárdult forma hiányára vonatkozik, s ahogy az *energiaáramlás* ugyanerre a jelenségre vonatkoztatott metaforája is jelzi: nem elsősorban a halmazállapot jelentésaspektusa a fontos számára, hanem a folyamat dinamikájának érzékeltetése.

42 Uo., 61.

43 Uo., 53.

(barátok, családtagok, akik elsőként olvassák a művet, és javításokat javasolnak); a „professzionális olvasókat": a szerkesztőt, a kiadót és a kritikust; nem szerzői együttműködőként az illusztrátort, az adaptációt készítőt, a művet újrakiadót, a tudományos szerkesztőt stb. Bryant a harmadik olvasó alatt tehát a „változékony szöveg" alakításában részt vevők igen széles körét határozza meg, akiknek kollaboratív beavatkozásai hatással vannak a szöveg alakulására, jóval túl az autorizált mű szövegkritikai határain. Bryant célja sem az, hogy a kreatív folyamatban felfedezhető intencionalitást korlátozza, sokkal inkább annak tudatosítása, hogy a szöveget alakító sokféle szándékot egymástól megkülönböztesse.[44]

Bryant három olvasóra vonatkozó koncepciója azonban több kérdést is felvet. Elsőként, hogy mit is olvas az író mint *első olvasó*, amikor saját művét írja. Minden bizonnyal nem(csak) az éppen keletkező szöveget, hanem azokat a társadalmi és kulturális elvárásokat is, melyek a tudatában az alkotás során működnek. Hasonló *együttolvasás* a másik két olvasó esetében is feltételezhető. Ugyanakkor szembeötlő az aránytalanság is Bryant felosztásában, amennyiben az *első* és a *második* olvasó egyaránt maga a szerző. A kérdés egyrészt tehát az, hogy az *első olvasó* tudata, mely magában foglalja az alkotás során működő vagy éppen kijátszott társdalmai és kulturális korlátok tudását is, hogyan vizsgálható? Nyilvánvalóan csak a tudatműködés nyoma, tehát maga az írás által, illetve más szöveges dokumentumok vagy a szerző utólagos visszaemlékezése révén, mivel azokból tudunk visszakövetkeztetni a tudat működésére és tartalmaira. Ez nem feltétlenül különül el a maga materiális valójában a „második olvasó" tudatának nyomaként maghatározható írástól, még ha az írás rétegei a szövegkritikai munka során elkülöníthetők is, a kreativitás éppúgy már az *első olvasó* írásában is tetten érhető, mint ahogy a rekurzió sem csak a *második olvasó* írásfolyamtát jellemezheti. Másrészt a *harmadik olvasó* kategóriája túlságosan is sok kollaborációban résztvevő szereplőt foglal magába, igen kevéssé rendszerezett, és éppen ezért Bryant elképzelése szerint a fluid text energiaáramlásának a további vizsgálatait sem igazán segíti.

A lehatárolatlanság, véleményem szerint, más szempontból is problematikus pontja Bryant koncepciójának. A szerző, a szerzői szándék és az erre épülő alapszöveg-kiválasztás szempontjából igen sokféle példa említhető, ugyanakkor nem nyitnám olyan szélesre a vizsgálódás területét, mint Bryant, az adaptációk (filmes, rádiós és képregény-feldolgozások stb.) vizsgálatától például eltekintenék, mivel mint kulturális átalakítások bármennyire is a szerző által megkezdett kreatív folyamatok kiterjesztései, már többnyire – ahogy azt az amerikai szövegkritikus is megállapítja – a szerző részvétele nélkül történnek.[45] Az is kérdéses továbbá, hogy mennyiben lehet például egy népszerű mű minden feldolgozását az adott mű részének tekinteni.[46]

44 Uo., 99–101.

45 Uo., 93.

46 Dirk van Hulle szemléletes példája erre a kételyre vonatkozóan J. K. Rowling *Harry Potter*ének számtalan fanfictionje, melyek egy része pornográf adaptáció. Dirk van Hulle, *Genetic Criticism: Tracing Creativity in Literature* (Oxford: Oxford University Press, 2022), doi:10.1093/oso/9780192846792.001.0001.

Noha a változás McGann-i törvényének továbbgondolását Bryant részéről a társadalmi szöveg koncepciójára vonatkozóan jelentős eredménynek tekinthetjük, ezekkel a problematikus pontokkal mégis kezdenünk kell valamit. Bryant koncepciója ugyanis egyelőre túlzottan is *szétfolyik*, a további szövegkritikai fókuszú vizsgálódásokhoz, véleményem szerint, ennél szilárdabb keretekre van szükségünk. Ehhez segítségül az alábbiakban Pierre-Marc de Biasinak az írásfolyamat szakaszolására vonatkozó fogalmait használom. Meg kell azonban jegyezni, hogy Bryant is számol az „európai genetikus kiadói elmélettel", melynek de Biasi egyik fontos alakja, de úgy látja, hogy a „fluid text" többet foglal magába, mint amit a genetikus kritika elmélete és gyakorlata átfog.[47] Ugyanakkor – mindenekelőtt Hans Walter Gabler szinoptikus *Ulysses*-kiadása alapján – megjegyzi azt is: „A genetikus kritika erőssége abban rejlik, hogy elkötelezett az egyéni kreatív folyamatok mélyen texturált megjelenítése iránt. Ez szükséges kiegészítője a társadalmiszöveg-elméletnek, amely elsősorban a kulturális együttműködés szövegszerűségre gyakorolt hatására összpontosít."[48] Az alábbiakban szintén kiegészítésként, de más célból alkalmazom a genetikus kritikát, szem előtt tartva azt, hogy a társadalmi szövegben működő szerzőfunkció a társadalmi-kulturális interakció különböző szereplői között oszlik meg, tehát ebből a szempontból a genetikus kritika írás- és szövegfogalma mögötti szerzőkoncepció is kiigazításra szorul, amennyiben az eredetileg csak az írót foglalja magába.

A genetikus dokumentumok funkcionális tipológiájáról írt tanulmányában de Biasi – Raymond Debray-Genette terminológiáját követve – az írásfolyamat leírása során alkalmazza az *endogenezis* és az *exogenezis* fogalmait. Az endogenezist a következőképpen határozza meg:

> Az endogenezis minden olyan írási folyamatot jelöl, amely a pretextuális adatok reflexív vagy önreferenciális feldolgozására összpontosít, legyen az feltáró, koncepcionális, strukturáló vagy textualizáló munka, függetlenül az ilyen feldolgozás jellegétől vagy állapotától. Ezért endogenezisnek fogom nevezni azt a folyamatot, amelynek során az író külső dokumentumok vagy információk igénybevétele nélkül, egyszerű átfogalmazással vagy a korábbi pretextuális adatok belső átalakításával megalkotja, kidolgozza és átalakítja a pretextuális anyagot. Bár nem kizárólag endogenetikus, a fogalmazvány par excellence endogenetikus terület, a textualizálás átírási műveleteinek domináns folyamata.[49]

Az endogenetikus írásaktus eszerint a definíció szerint kizár minden olyan külső tényezőt, mely a szerző tudatán kívülről származik, ugyanakkor a szövegkeletkezésnek azt az autopoetikus aspektusát („reflexív vagy önreferenciális") emeli ki, melyet

47 Bryant, *The Fluid Text…*, 62.

48 Uo., 76.

49 Pierre-Marc de Biasi, „What Is a Literary Draft? Toward a Functional Typology of Genetic Documentation", *Yale French Studies*, 89. sz. (1996): 26–58, 42–43, doi:10.2307/2930337.

Bryant McGann társadalmiszöveg-koncepciójából hiányol. Az írásfolyamatot befolyásoló társadalmi interakcióknak vitathatatlanul lehet olyan megvalósulása, melyet csak az írásfolyamat tükröz vissza.

Jó példa lehet erre Babits Mihály *Éji út* című versének fennmaradt kézirata. A vers nyitó sorai – melyeket a fogalmazványban Babits hét függőleges vonallal áthúzott – a vershelyzet és a helyszín leírása: egy elegáns, szakállas férfi lép be egy sötét fülkébe a vajtai vasútállomáson Szekszárd és Budapest között, és gyertyafénynél újságot kezd olvasni. A kéziratos fogalmazványban Babits meg is nevezi Rákosi Jenő lapját, a *Budapesti Hírlap*ot, a nyomtatott változatban azonban ezt a konkrét megnevezést „uszító lap"-ra cseréli. Ez adott történeti és életrajzi kontextusban leginkább az öncenzúra megnyilvánulásának tekinthető, mivel a *Játszottam a kezével* és a *Fortissimo* botránya után (a vers valószínűleg a megjelenése előtt nem sokkal, 1918 januárjában keletkezett) Babits minden bizonnyal szerette volna elkerülni az újabb közéleti konfliktust Rákosival, a korabeli kormánypárti sajtó egyik kulcsfigurájával. Anélkül, hogy a vers háborúellenes mondanivalóját átírta volna, az utalás közvetlen élét korábbi személyes tapasztalatai és a várható közéleti reakciók miatt tompította, tehát végső soron megfelelt egyfajta kimondatlan társadalmi elvárásnak. Ennek nyoma viszont csak a fogalmazványban fedezhető fel, mely alapján sejthetővé válik az átdolgozási stratégia, mely a kézirat és a nyomtatott szövegváltozat összehasonlításából olvasható ki.

A fogalmazványok ilyen irányú vizsgálata ismételten felveti az intencionalitás kérdését. Dirk van Hulle *Genetic Criticism* című könyvében különbséget tesz a „szerzői szándék" kétféle megragadása között, nevezetesen aközött, amely a műbe foglalt és a szerzőtől eredeztetett jelentést kutatja, és aközött, amely a műgenezis folyamtában azt vizsgálja, hogy a szerző mit csinált vagy akart csinálni.[50] Van Hulle főként 19–20. századi művek (Charles Darwin, James Joyce, Samuel Beckett) vizsgálata során a genetikus kritikát a kognitív narratológia bizonyos meglátásaival kombinálja, és a kéziratra úgy tekint, mint az alkotásfolyamat során keletkező anyagi nyomokra, más szóval – szakítva a kint és bent ellentétére épülő karteziánus tudatmodellel – a kéziratot a szerző „kiterjesztett tudatának" tekinti, mely folyamatos interakcióban áll saját anyagi környezetével is, és ezáltal az egykori írói tudat a kéziratokon vagy a szerző könyvtárának margináliáin fennmaradt írásbeli nyomok segítségével vizsgálhatóvá válik.[51]

Mint látható, az endogenezis reflexív vagy önreferenciális folyamatában is felfedezhető a szöveget alakító társadalmi interakciók rejtett formája, a szöveggenezis kollaboratív aspektusát azonban sokkal inkább elhelyezhetjük az exogenetikus és epigenetikus folyamatok vizsgálata során.

> Az exogenezis [írja de Biasi] minden olyan írásfolyamatot jelöl, amely kutatásra, kiválasztásra és beépítésre irányul, és amelynek középpontjában az íráson kívüli forrás-

50 Van Hulle, *Genetic Criticism…*, 127.

51 Dirk van Hulle, *Modern Manuscripts: The Extended Mind and Creative Undoing from Darwin to Beckett and Beyond* (London: Bloomsbury, 2015).

ból származó információ áll. Akár kézzel írt, akár nem, minden dokumentációs jegyzet vagy másolat, minden idézet vagy intertextuális anyag, minden vizsgálat vagy megfigyelés eredménye, minden ikonográfiai anyag (amely írásbeli átültetést eredményez), és általában minden írásos vagy szöveg-kép dokumentáció természeténél fogva az exogenezis kategóriába tartozik. [...] Az exogenezis birodalma szinte határtalan, kivéve, ha azokat a korlátokat tekintjük, amelyek módszertani hűségből előírják, hogy írásos és ábrázolt anyagokra kell korlátozódnia (amikor az ábrázolt anyag írásos átültetést eredményez).[52]

Az exogenezis tehát de Biasi szerint a nyomtatás előtti írásfolyamat dokumentálható külső forrásainak feldolgozását jelenti, és bár tágabb és bizonyos értelemben eltérő fogalmi keretet határoz meg, amennyiben elsősorban a szerző által összegyűjtött és a szövegkritikus által felderíthető írásos dokumentumokra vonatkozik, mégis a társadalmi szöveg keletkezésének bizonyos kollaboratív interakciói is itt helyezhetők el. Ezek a filológus számára annyiban vizsgálhatók, amennyiben írásos bizonyítékai vannak, csakúgy mint a más irányú szerzői adatgyűjtéseknek.

A társadalmi szöveget létrehozó kollaboratív aktusok közül a nyomtatás előtti exogenetikus tevékenységek közé tehát azokat az író számára küldött visszajelzéseket sorolhatjuk, melyeket a publikálás előtt kap a művét elsőként olvasó barátaitól vagy családtagjaitól, és az első megjelenést előkészítő kiadói vagy lapszerkesztőtől. A baráti kollaboráció egyik ismert esete Ezra Pound közreműködése T. S. Eliot *The Waste Land* című műve végleges szövegének kialakításában és kiadásában.[53] Hasonló és közismert példa lehet Arany János és Madách Imre együttműködése *Az ember tragédiája* végleges változatának kialakítása során. A szerkesztők és szerzők közötti interakció példatára pedig gyakorlatilag kimeríthetetlen. Szövegkritikai szempontból is sajátos területet jelentenek a drámaszövegek kiadásai. Már a Shakespeare-filológiának is egyik lényeges kérdése, hogy mivel művei nem a drámaírótól származó kéziratban vagy az általa biztosan javított és jóváhagyott nyomtatott változatban maradtak fenn, már a korai kiadások alapját is olyan szövegek (például szövegkönyvek, súgópéldányok) képezték, melyeket a drámaíróétól eltérő szándékok is módosítottak. A drámai műveket alakító kollaborációk tényét rögzíthetik a szerzővel kötött kiadói szerződések is, amennyiben előírják, hogy színpadi szövegeket csak az utolsó próba után adhatja ki a kiadó, és ez elsősorban nem a színházi érdeket szem előtt tartva fogalmazódik meg, hanem azért, hogy a színházi munka alatt született változtatások is bekerüljenek a kinyomtatandó szövegbe.[54]

A genetikus dokumentumok funkcionális tipológiájának kidolgozása során de Biasi is említi a publikálás előtti, pretextuális és a publikálás utáni fázist, de tipológiá-

52 Biasi, „What Is...?", 43–44.

53 T. S. Eliot *The Waste Land* című művének keletkezés- és kiadástörténetéről: Lawrence S. Rainey, *Revisiting "The Waste Land"* (New Haven, CT: Yale University Press, 2005), 1–101.

54 Lásd például a Babits Mihály és az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt között kötött életműszerződést [kelt 1920. dec. 30.], OSZK Fond 3/525.

ja – összhangban a francia genetikus kritika alapvető irányultságával – egyértelműen a nyomtatás előtti fázisok részletekbe menő kidolgozására koncentrál. A genetikus kritika ugyanis hagyományosan az írás folyamatának vizsgálatakor a nyomtatás előtti előszövegre (avant-texte) összpontosított. Ezekre vonatkoznak az endogenezis és az exogenezis fogalmai. Ezzel szemben a társadalmi szöveg létrejöttét eredményező szociokulturális interakciók jelentős része – érthető módon – a nyomtatás után, tehát a mű nyilvános megjelenését követően realizálódik, tehát a posztpublikációs szakasz legalább annyira fontos, mint a nyomtatás előtti. A genetikus szövegkritikai irányzat legfrissebb összefoglaló munkájában McGann-nak és Bryantnek a szövegkeletkezés kollaboratív dimenzióira vonatkozó megállapításait is szintetizáló Dirk van Hulle már hangsúlyozza azt is, hogy a szöveg átalakulása nem ér véget a nyomtatáskor, hanem a nyilvános környezetben folytatódik. Ezért vezeti be erre a szövegtörténeti fázisra vonatkozóan az *epigenezis* fogalmát, mely a szöveg fejlődéstörténetének társadalmi kontextusban történő vizsgálata során alkalmazható fogalom.[55]

Ebbe a posztpublikációs fázisba sorolom a professzionális kritikát, mely hatással lehet a szöveg történetére vagy akár az életmű további formálódására, valamint a szövegáramlást különböző lapok között biztosító elosztóhálózatokat. A szépirodalmi szövegáramlás ugyanis – önmagában hordva a szövegmódosulás vagy -módosítás lehetőségét – nem csak a szerző-szerkesztő zárt kapcsolatrendszerében folyt. Különösen szöveghiánnyal küzdő vidéki lapok gyakran vettek át szövegeket más, főként fővárosi lapokból a szerző tudta és beleegyezése nélkül. Ennek a szövegtranszfernek a lebonyolítására jöttek létre az úgynevezett elosztóhálózatok, melyek a budapesti vállalkozók hirdetései mellett (ez volt az elsődleges funkciójuk) szépirodalmi szövegeket is továbbítottak a vidéki lapok tárcarovatai számára. Az úgynevezett kőnyomatos elosztóhálózatok működését kutató Wirágh András szerint[56] ebben szövegtranszferben (ide vehetjük a lapok által közvetítő nélküli szövegátvételeket is) a szépirodalom másodlagosnak számított, és ez megmutatkozik többek között abban is, hogy mivel a szerkesztők elsődleges szempontja az üres lapfelület kitöltése volt, ha egy írás túl hosszú volt, akkor a végét levágták, függetlenül a szöveg értelmétől és – különösen is – esztétikai értékétől. A szövegek újraközlésének jogilag szabályozott és kiadókkal kötött szerződésben is rögzített formáját jelentik az újrakiadások és életműkiadások. Az olyan kisnemzeti irodalmak esetében, mint amilyen a magyar is, kitüntetett szerepe van a művek különböző, főként világnyelvekre történő fordításának, mely a szövegáramlás egy speciális módját jelenti. Az író és a fordító közötti kollaboráció vizsgálata különösen tanulságos lehet, ugyanakkor textológiai szempontból legalábbis határesetnek minősül. A fordítások ugyanis nem tartoznak maguktól értetődően a szövegkritikai munkák tárgyköré-

55 Van Hulle, *Genetic Criticism…*, 14–16.

56 Wirágh András, *A háló és az olló: Cholnoky László írásstratégiái és publikálási gyakorlata (1900–1929)* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2022), 21–34.

be. Pontosabban: például Babits saját műveinek fordításai nem képezik tárgyát az életmű kritikai kiadásának, ugyanakkor Babits műfordításai igen.[57]

Az endogenezis, az exogenezis és az epigenezis körébe is tartozhat a *cenzúra*, annak függvényében, hogy melyik formáját tekintjük. A cenzúra fogalmába beleértem a fentebb már említett, az endogenezishez sorolható *öncenzúra* mellett az állami hatalom által érvényesített *formális*, valamint más társadalmi szereplők által gyakorolt *informális cenzúrát*. John D. Halliday meghatározása szerint a formális cenzúrát az állam jogi intézményei (például a parlament, a bíróságok vagy a rendőrség) hajták végre és érvényesítik a hatályos büntető törvénykönyvvel összhangban.[58] Informális cenzúráról pedig akkor beszélhetünk, amikor „magánszemélyek, vállalatok, intézmények, politikai pártok, szerkesztők vagy érdekcsoportok »nem hivatalos« nyomást gyakorolnak írókra vagy kiadókra annak érdekében, hogy elnyomjanak egy bizonyos véleményt vagy információt".[59] Az államhatalom által érvényesített formális cenzúra esetében annak működésmódja szerint beszélhetünk előzetes (vagy preventív) és utólagos (vagy represszív) cenzúráról. Az előzetes cenzúra, amely megjelenés előtt vizsgálja a publikálandó művet, és dönt annak közölhető vagy közölhetetlen (esetleg átdolgozandó) voltáról, valamint az informális cenzúra bizonyos megnyilvánulásai az exogenezishez tartoznak; míg az utólagos cenzúra már a megjelenés után vizsgálja a szöveget, és dönt a sorsáról, illetve a kiadóval és/vagy a szerzővel szemben megindítandó jogi eljárásról.

Az egyes társadalmi ágensek az exo- és az epigenezisben össze is játszhatnak. Az író és kiadó vagy a színház együttműködhet a cenzúra kijátszásában, de két utóbbi működtetheti az informális cenzúrát is. Szépirodalmi szövegek kiadása esetében a formális cenzúra a színházon vagy a kiadón keresztül érvényesíti hatalmát a szöveg felett, és általában csak rajtuk keresztül érintkezik az íróval. Különösen diktatórikus politikai berendezkedések esetében az egyes társadalmi ágensek összefonodásai még bonyolultabbak lehetnek. Például a kommunista diktatúra időszakából ismert fogalom az úgynevezett „feljelentő kritika", mely a professzionális kritika területére tartozik, de vagy konkrét politikai megrendelésre készült, vagy azzal a szándékkal, hogy a hatalom figyelmét felhívja egy „nemkívánatos" irodalmi műre vagy jelenségre.

A továbbiakban nem csak abból a szempontból módosítom de Biasi kifejezetten a publikálás előtti írásfolyamatra fókuszáló fogalomhasználatát, hogy harmadik kategóriaként – Dirk van Hulle nyomán – bevezetem az epigenezis fogalmát. De Biasi tipológiájában négy fázist különböztet meg: (1) prekompozicionális fázis;

57 A társadalmi szöveg jelenségébe tartozik egyes szerzők (a 19. századi magyar irodalomból mindenekelőtt Petőfi Sándor és Arany János) műveinek folklorizációja. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a folklórszövegek kritikai kiadásának újabb reflexiója több, főként a folklórszöveg előállításának kollaboratív jellegére vonatkozó kapcsolódási pontot is mutat a társadalmi szöveg problematikájával. Domokos Mariann, „A folklorisztika szövegfogalmai és textológiai gyakorlata", *Irodalomtörténeti Közlemények* 125, 6. sz. (2021): 802–823. Jelenleg azonban nem látom sem a folklór, sem általában a szóbeliség helyét a társadalmi szöveg keletkezéséről alkotott modellben.

58 John D. Halliday, „Censorship in Berlin and Vienna during the First World War: A Comparative View", *The Modern Language Review* 83, 3. sz. (1988): 612–626, 613, doi:10.2307/3731287.

59 Uo.

(2) kompozicionális fázis; (3) publikációs fázis; (4) posztpublikációs fázis. A különféle endogenetikus és az exogenetikus tevékenységeket ezekben a fázisokban (kivéve a posztpublikációs fázist) helyezi el, tehát nála nem időbeli egymásutánban követik egymást. A társadalmi szöveg keletkezésének kollaborációs mozzanatait vizsgálva célszerűbbnek tűnt számomra az írásfolyamat de Biasi által meghatározott fázisaival szemben endogenetikus, exogenetikus és epigenetikus fázisokról beszélni. A lényeges szempont ugyanis számomra a különböző társadalmi ágensek megjelenésének és szövegformáló aktusainak, valamint a kollaboráció egyre differenciáltabb kibontakozásának szemléltetése. Így tulajdonképpen a genetikus kritika kifejezéseinek eredeti, fejlődésbiológiai jelentéseihez nyúltam vissza. A három általam meghatározott fázis esetében az időbeli egymásutániság nem zárható ki teljesen, de az egyes fázisokban megfigyelhető társadalmi-kulturális interakciók időbelisége nem szigorúan rögzített. Tehát például az öncenzúra, melyet én az endogenetikus fázisba sorolok, megfigyelhető lehet akár az epigenetikus fázisban is, ahogy azt *A gólyakalifa* alább leírt példája is mutatja.

A társadalmi szöveg keletkezését befolyásoló szociokulturális interakciók három fázisát felvázolhatjuk a hálózatelmélet alapfogalmainak segítségével is. A hálózat csomópontjai eszerint az egyes társadalmi ágensek, beleértve természetesen magát az írót is; a köztük lévő kapcsolat pedig a szövegre (annak módosítására vagy kiadására) irányuló szándékok. Ez a kapcsolat lehet közvetlen, mint például az exogenetikus fázisban a művet elsőként olvasó barátok és az író közötti, az író és a művet elsőként publikáló szerkesztő közötti vagy a színház és a drámaíró közötti interakciók esetében. A fordító és a szerző között lehet közvetett és közvetlen kapcsolat is. Horvát Henrik például 1910. május 10-én kelt levelében értesíti Babitsot arról, hogy egy készülő antológia számára több versét lefordította.[60] Ezeket el is küldte a költőnek, melyeket Babits pozitívan fogadott, az *Őszi tücsök* fordítását külön is méltatta, viszont *Cumulus* esetében felhívta a fordító figyelmét egy, az eredeti versben nem szerepelő, történelmietlen szöveghelyre.[61] Horvát elfogadta a költő kifogását, és annak megfelelően módosította a fordítást.[62] Horvátnak fontos szerepe volt abban is, hogy a *Fortissimo* betiltása után a vers német nyelven két antológiában is előbb jelenhetett meg, mint ahogy – az őszirózsás forradalom után – magyarul újra napvilágot látott.[63]

A politikai hatalom által gyakorolt cenzúra során az író és a hatalom intézményei között legtöbbször nincs közvetlen kapcsolat, az előzetes cenzúra során az ítéleteket a színház vagy a kiadó közvetíti az író felé. A nyomtatás utáni epigenetikus fázisban már több közvetett kapcsolat működhet. A politikai hatalom intézményei az utólagos

60 Horvát Henrik levele Babits Mihályhoz [Nagyvárad, 1910. máj. 10.], in Babits Mihály, *Levelezése 1909–1911*, szerk. Zsoldos Sándor, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés, 50 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

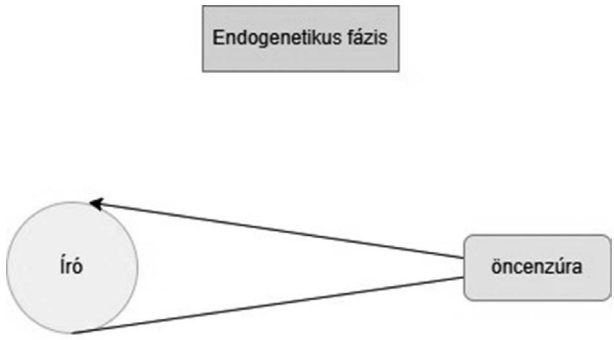
61 Babits Mihály levele Horvát Henrikhez [Fogaras, 1910. máj. 14. után], in uo., 52.

62 Horvát Henrik levele Babits Mihályhoz [Nagyvárad, 1910. máj. 14. után], in uo., 53–54.

63 Erről bővebben: Szénási Zoltán, „Az irodalmi szöveg instabilitása és a műalkotás változó kontextusai: Babits Mihály *Fortissimó*járól", *Hungarológiai Közlemények* 21, 4. sz. (2020): 23–40, 33–34, doi:10.19090/hk.2020.4.23-40.

cenzúra révén a szövegre irányuló szándékaikat továbbra sem közvetlenül az írón keresztül érvényesítik, ugyanakkor, ha a publikált irodalmi szöveget a cenzúra törvénybe ütközőnek nyilvánítja (például hazaárulás, vallás vagy szemérem elleni vétségre hivatkozva), akkor az író személye ellen is jogi eljárás indulhat, ahogy erre – több más mellett – Babits *Fortissimó*jának esete is példával szolgál.[64] Elvileg (és persze ideális körülmények között) a hivatásos kritikus az irodalomkritika megírása során és után nincs közvetlen kapcsolatban az íróval; a szövegelosztó-hálózatok pedig általában a szerző tudtán kívül terjesztik annak korábban máshol már publikált írásait. Az elosztóhálózatot működtető intézmény vagy személy más kiadókkal kerül kapcsolatba a szövegáramlás biztosítása érdekében.

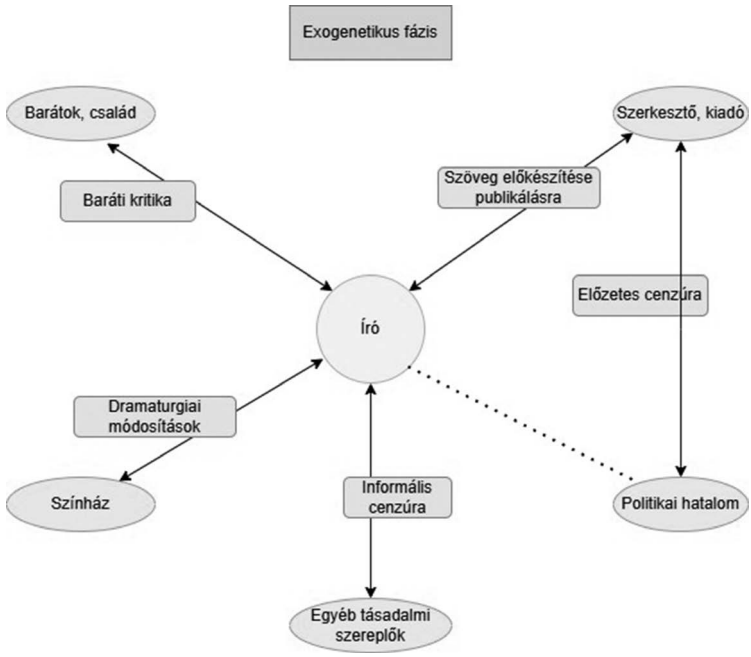
Ez a többszereplős kapcsolati háló a következőképpen vizualizálható a szöveg alakulástörténetének három fázisában. Az első, endogenetikus fázis csak egy, a mű keletkezésére hatással lévő ágenst tartalmaz, magát a szerzőt; általában – de nem kizárólag – ebben a fázisban működik az öncenzúra.

Az endogenetikus fázis modellje

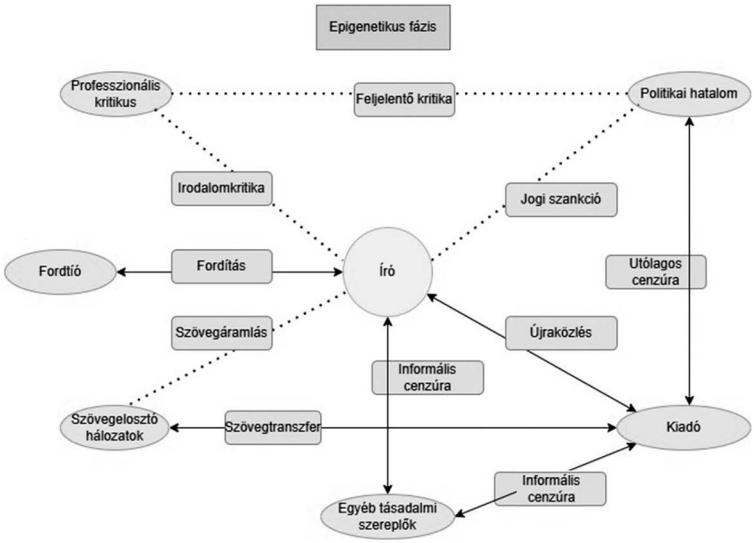
Az exogenetikus fázisban már több szereplő is hatással lehet a szöveg keletkezésére, viszont az író megőrzi központi szerepét a publikálás előtti szakaszban, és ezt a centrális pozíciót erősíti az imprimatúra kiadói gyakorlata és a törvényben kodifikált szerzői jog is, melyet – az epigenetikus fázis egyik lehetséges mozzanataként – szerződéses keretek között átruházhat a kiadóra. A formális és informális cenzúrát gyakorló egyéb társadalmi szereplők már ebben a fázisban megjelenhetnek, és közvetlenül hatással lehetnek az írásfolyamatra.

64 Erről bővebben: uo., 30–31.

Az exogenetikus fázis modellje

Bár az alábbi ábra ezt nem hangsúlyozza kellően, de az író mellett a szövegtörténet nyomtatás utáni, epigenetikus fázisában megjelenő társadalmi ágensek egymás közti és az íróra legfeljebb áttételesen irányuló kapcsolatai mégis jelzik az író centrális szerepének további csökkenését és – ezzel együtt – a társadalmi mező heteronóm tényezőivel szembeni relatív autonómiáját. Ugyanakkor az író nevének endogenetikus fázisban mint szerzői név magalapozott klasszikációs funkciója (Foucault) nem tűnik el, és a szöveg feletti hatalmát a szerzői jog is biztosítja (meghatározott ideig még jogutódjaira nézve is), de a politikai hatalom cenzurális mechanizmusai és az ellenőrizhetetlen szövegáramlás ennek a jognak a tényszerű gyakorlását nagyban korlátozzák, illetve ellehetetlenítik. Utóbbi szempontból pedig nem csak az elosztóhálózatok és az etikátlan újságírói gyakorlat mára részben talán már megszűnt működésmódjáról beszélhetünk, napjainkban az internet beláthatatlan és kontrolálhatatlan szövegtengere is hasonló helyzetet teremt.

Az epigenetikus fázis modellje

A három fázisnak van tehát egyfajta időbeli egymásutánisága, azonban a fázisok közötti határok fluidak.[65] Az ábrákból is látható, hogy az egyes ágensek több fázisban is jelen lehetnek a szövegre ható tényezőként. Elképzelhető olyan szituáció is – ezt a fenti ábrán nem jeleztem –, hogy a baráti kritika a már nyomtatásban megjelent művel kapcsolatban fogalmazódik meg, és lesz hatással a szöveg további történetére, mint ahogy az öncenzúra is módosíthat a szövegen az újrakiadása során is. Babits *A gólyakalifa* című regénye esetében pedig eldönthetetlen, hogy öncenzúráról vagy informális cenzúráról van-e szó. A regény elsőként a *Nyugat* 1913. évi 24. lapszámában jelent meg, ezután az Athenaeum Kiadó egy korábban megkötött szerződés értelmében elindította a regény könyv formában történő kiadását. Hosszú huzavona után *A gólyakalifa* 1916-ban jelent meg az Athenaeum könyvtár sorozatban. Van azonban egy figyelemre méltó különbség a két kiadás között. A *Nyugat*ban közölt változat V. fejezetének végén az olvasó értesülhet Tábory Elemér egy prostituálttal történt első szexuális élményéről. Ez a jelenet az Athenaeum kiadásából hiányzik. Pontosan nem tudható, hogy a szerző saját döntése volt-e a szövegmódosítás, vagy a kiadó kérte erre, de a kritikai kiadás készítője azt sugallja,[66] hogy a döntésben (bárki is hozta meg) szerepe lehetett annak, hogy 1916 márciusában Babits tanulmánykötettervét a katolikus Élet Kiadó visszautasította, mivel – a szerkesztői indoklás szerint – a *Nyugat*ban publikált regényben „bizonyos erotikus dolgoknak ennyire nyílt tárgyalása a katholikus morális felfogással szinte diamet-

65 Van Hulle, *Genetic Criticism…*, 15–16.

66 Babits Mihály, *A gólyakalifa; Kártyavár*, szerk. Éder Zoltán (Budapest: Historia Litteraria Alapítvány–Korona, 1997), 457–458.

rálisan ellenkezik".[67] A sajtó alá rendező azt is feltételezi, hogy a módosításra a regény 1916-ban elvégzett korrektúrája alkalmával került sor. Babits és a kiadó levelezéséből ugyanakkor tudható, hogy a korrektúrázást az író még 1914 júniusában végezte. Nem lehetetlen persze, hogy közvetlenül a megjelenés előtt az író, akár saját döntése alapján, akár a kiadó kérésére még módosított a szövegen, de a regény hosszúra nyúlt újrakiadását és emiatt az író és az Athenaeum között kiéleződő viszonyt tekintve ez egyáltalán nem biztos.[68] Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy a korszak morális felfogását sértő részletet elővigyázatosságból, esetleg mások intelmeire módosította az író. Ha a szövegmódosítás a szerző önálló és mástól explicite nem kezdeményezett döntése volt, akkor ez az öncenzúra példája; míg ha a kiadó (vagy más személy, intézmény stb.) kezdeményezte, akkor informális cenzúráról beszélhetünk.

A társadalmi szöveg McGann-i és Bryant-i koncepciója – mint fentebb látható volt – nemcsak a korábbi szövegkritikai gyakorlat romantikus szerzőkoncepcióját építi le, de ezzel együtt a szerzőfunkciót is megosztja a szövegtermelés és -áramlás különböző társadalmi szereplői között. Bryant esetében ez azt is jelenti, hogy a fluid text története nem zárul le a szerző halálával, mivel – tehetjük hozzá – a társadalmi szöveget alakító ágensek ettől függetlenül tovább működnek. Éppen a textológiai határesetek világíthatnak rá a társadalmi szöveg szempontjából lényeges mozzanatokra. Ez azért is fontos kérdés, mert ezen a ponton a társadalmi szöveg koncepcióját szintén szembeállíthatjuk a magyar textológiai hagyománnyal, mely határozottan szerzőközpontú, a szerző centrális szerepe a modern irodalmi művek szövegkritikai vizsgálata során pedig azt is jelenti, hogy a szerző halála az az időpont, amíg textológiai szempontból releváns szövegváltozatok keletkezhetnek.[69]

A modern szerzőkkel foglalkozó filológiában viszonylag ritka az olyan eset – mint például József Attila *Szép Szó*ban posztumusz közölt *[Karóval jöttél nem virággal…]* kezdetű verse –, amikor nem áll rendelkezésünkre sem autográf, sem a szerző által autorizált nyomtatott változat, de fennmaradt a posztumusz közölt szövegváltozathoz képest jelenős szövegeltéréseket mutató nyomdai levonat. József Attila posztumusz versének kezdősora: „Karóval jöttél, nem virággal,". Ez a szövegváltozat ment át a kulturális em-

67 Az Élet Kiadó levele Babits Mihályhoz [1916. márc. 22.], in Babits Mihály, *Levelezése 1914–1916*, szerk. Fodor Tünde és Topolay Ágnes, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés, 133 ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 2008).

68 Erről bővebben: Szénási Zoltán, „Babits Mihály az Athenaeum Kiadónál", in *Szerzők, lapok – kiadók*, szerk. Wirágh András, Reciti konferenciakötetek 26, 47–58 (Budapest: Reciti, 2024), 49–51.

69 „A költő halála utáni megjelenésekre csak indokolt esetben kell kitérni, poszthumusz kiadásoknál fel kell tüntetni az első nyomdai megjelenés adatait." Horváth Károly, *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 20. „Az egykorú, de nem az író ellenőrzése alatt megjelent, valamint az író halála utáni kiadások eltéréseire csak akkor kell kitérni, ha a köztudatban élő hibás változatok kiküszöbölésére kell felhívni a figyelmet, vagy ha ezek a variánsok a korra jellemzők, vagy a mű utóéletét jelentősen megvilágítják (pl. utólagos cenzúra esetében)." Uo., 22. Utóbbi előíráshoz hasonló Péter László szabályzatában: Péter László, „Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata", in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil, 3. kiad., 114–131 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 123.

lékezetbe, és így található a vers a kritikai kiadásokban is.[70] A mű kéziratát a költő halálának hírére Szárszóra utazó barátai találták meg az íróasztalán, és a *Szép Szó* József Attila-emlékszámában publikálták *Vers* cím alatt a később kanonizált nyitó sorral. Mándy Stefánia tulajdonában fennmaradt azonban a vers nyomdai levonata, mely a nyitó mondatot emeli címmé szögletes zárójellel és hármasponttal jelezve, hogy a kézirat cím nélküli. A cím és a nyitó sor azonban a nyomdai levonatban: „Kóróval jöttél, nem virággal". A két posztumusz szövegváltozat közül valamelyik (esetleg mindkettő) nyilvánvalóan hibás, autográf hiányában azonban eldönthetetlen, hogy melyik lehet az. Horváth Iván, aki a kanonizált szövegváltozat mellett érvel, a *lectio difficilior* elvére hivatkozik, miszerint a szövegromlás minden esetben a hétköznapibb alak felé módosítja a szöveget, tehát ha két szövegváltozat között kell döntenie, a szövegkritikusnak a köznapitól inkább eltérő variánst kell választania.[71] Vele szemben a nyitó sorban foglalt képhez hasonló szövegpéldákat felsorolva Lengyel András a „Kóróval jöttél, nem virággal" sor mellett érvel.[72] A *[Karóval jöttél nem virággal…]* textológiai rejtélyében számunkra most elsősorban nem az az érdekes, hogy melyik is lehet a „hiteles" változat, hanem annak megfigyelése, hogy ebben az esetben a szerző halála után milyen szereplők lépnek be a szövegtörténetbe. Elsőként a művet publikáló és ezzel az örökkévalóságnak megmentő *barátok*, akik mint a *Szép Szó* szerkesztői „bele is nyúlhattak" a szövegbe; majd a *szedő*, aki – minden bizonnyal – a kézirat alapján szedte ki a *Szép Szó* 1938. évi első számának összeállításakor a verset; végezetül a *korrektor*, aki – vagy szintén a kézirat alapján, vagy számunkra ismeretlen okból – (vissza)módosította a nyomdai levonatot. Egy negyedik közreműködőt is érdemes továbbá kiemelnünk, mégpedig a vers eddigi olvasóit, a vers recepciója ugyanis, véleményem szerint, lényegében már eldöntötte a kérdést, mivel a mű „Karóval jöttél, nem virággal," nyitó sorral kanonizálódott, s ha csak a kézirat elő nem kerül, ezt aligha változathatja meg bármilyen szövegkritikusi érvelés.

Az alapszöveg-kiválasztás és a végső szerzői szándék megállapítása ennél is bonyolultabb kérdés Molnár Ferenc elsőként angolul 1950-ben megjelent regénye, a *Companion in Exile: Notes for an Autobiography* című műve esetében. A New Yorkban kiadott köteten fordítóként meg van jelölve Barrows Mussey, akinek a hagyatékában a mű kéziratainak egy része fennmaradt, majd nemrég a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába került. A kéziratok másik, jóval nagyobb csoportja a New York Public Library színházi osztályán található. Reichert Gábor a Mussey-val közös alkotómunka során keletkezett három (magyar, német és angol) nyelven írott kézirategyüttes vizsgálata alapján megállapította, hogy a kéziratokból nemcsak a mű eredeti nyelve nem állapítható meg – szerinte ezek egyfajta „nyelv nélküli" állapotba engednek bepillantást –, hanem a szer-

70 József Attila, *Összes versei*, szerk. Stoll Béla (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 503.

71 Horváth Iván, „A legnehezebb kérdés", *2000* 2, 1. sz. (1990): 49.

72 Lengyel András, „Költői lelemény vagy textológiai baki? A kóró/karó dilemmáról", *Danubius Noster* 11, 4. sz. (2023): 101–106, doi:10.55072/DN.2023.4.101.

ző végső szándékát jelző ultima manus sem.[73] Ugyanakkor ez az eset az író és a fordító közötti alkotó kollaborációnak is különleges példája.

A szövegtörténet mindhárom, fentebb ábrázolt fázisában jelen van az író is, de mint ahogy az exo- és az epigenetikus fázisban nem kell minden esetben számolnunk minden társadalmi ágens aktív kollaborációjával, ugyanúgy az írót is mellőzhetjük ebből az interakcióból, a többi szereplő tőle függetlenül is alakíthatja a szöveg továbbfolyó történetét. Kérdés azonban, hogy a társadalmi szövegkiadás – amennyiben megvalósítható – hogyan és milyen alternatívát kínálhat a hagyományos kritikai kiadásokkal szemben.

A társadalmi szöveg kiadása

A társadalmi szövegről szóló fentebbi fejtegetések talán már önmagukban is elegendőek ahhoz, hogy új szempontokat adjanak a textológiai gyakorlatok és elméleti hátterük felülvizsgálatához, valamint az irodalmi szövegtermelés és -áramlás további kutatásához. A tanulmány kulcskérdése azonban az, amit a *Critique* 1992-es előszavában már David Greetham megfogalmazott: „megvalósítható-e a dokumentumok tudományos szerkesztése McGann elvei alapján, és hogyan nézne ki egy ilyen kiadás?"[74] A kérdésben rejlő problémafelvetés mindenképpen előremutató, és McGann sem kerülte meg a válaszadást.

Mielőtt azonban bemutatnám, milyen megvalósult formái vannak a McGann-i koncepció alapján kialakított társadalmiszöveg-kiadásnak, jegyezzük meg, hogy a társadalmi kollaboráció szövegkritikai megjelenítésére azokban az esetekben is találhatunk példát, amikor a szerkesztő a szerzői filológia keretében nem kifejezetten társadalmiszöveg-kiadásban gondolkodott. Az írói életművek tudományos szövegkiadásának részét képezi a levelezések kritikai kiadása, amely kommunikációs helyzeténél fogva is eleve többszerzős műfaj, hasonlóan – maradva az irodalomtörténet keretei között – egy intézmény vagy egy irodalmi folyóirat anyagának szövegkritikai feldolgozásához.[75]

Babits Mihály verseinek kritikai kiadása az Ady-versek kritikai kiadásának mintájára a hagyományos textológiai elvek szerint indult, és ez meghatározta a közlés alapját jelentő szövegforrások körét is. A Babits-hagyaték több olyan versmásolatot is tartal-

73 Reichert Gábor, „Egy nyelv nélküli regény? Molnár Ferenc *Companion in Exile* című műve a kéziratváltozatok tükrében", in *„gyönyörködjön e nagy Semmi-tajtján"*, szerk. Reichert Gábor és Szénási Zoltán, Hely & mérték 5, 139–168 (Tatabánya: Tatabánya Alkotó Művészeiért Alapítvány, 2024).

74 Greetham, „Foreword", xvi.

75 Magyarországi példák közül ehelyütt elsősorban a Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportjának projektjeit érdemes kiemelni. (Lásd a kutatócsoport honlapját: „Elektronikus kiadások", hozzáférés: 2026.01.27, http://textologia.unideb.hu/elektronikus-kiadasok/.) Az írói levelezések tudományos szövegkiadását egy térképes melléklet egészíti ki, mely a Google Maps segítségével vizualizálja a levelek keletkezési helyeinek topográfiáját. A 18–19. századi folyóiratok (*Aurora*, *Magyar Museum*, *Orpheus*) online tudományos kiadásához facsimile-kiadás is társul, Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészetének elektronikus kiadása pedig magában foglalja a dalok kottáját és megzenésített változatát is.

maz, melyeket nem a költő készített, hanem egykori tanítványa, majd barátja Komjáthy Aladár, akinek kézírása ráadásul megtévesztésig hasonlított Babitséra. Ezek a kéziratok a kritikai kiadás szempontjából textológiailag irrelevánsak, szemben azokkal a szintén Komjáthytól származó versmásolatokkal, melyeken a költő autográf javításai megtalálhatók, tehát ily módon a szerző által autorizáltak.[76] A kiadássorozat – érdekes módon – mégis egy autorizálatlan verssel indul. Az édesapja névnapjára írt *Köszöntő* ugyanis, mely a kritikai kiadás datálása szerint 1890 és 1892 között keletkezhetett, és amelyet a családi hagyaték őrzött meg, vélhetően az édesanyától származó rájegyzéssel („Misike első verse az elemi iskolai időből"), nem Babits kézírásában maradt fenn. A Babits-versek kritikai kiadásának sorozata és maga a költői életmű tehát egy olyan művel kezdődik, melynek fennmaradása szintén egyfajta társadalmi kollaboráció, a családi emlékezésgyakorlat eredménye, s ekképpen a társadalmiszöveg-kiadás indirekt megvalósulása.

A Madách-filológia évszázados kérdése annak megállapítása, hogy Arany János pontosan hány és milyen javítást végzett *Az ember tragédiája* kéziratán. Kerényi Ferenc az általa elkészített kritikai kiadás[77] munkálatai során igazságügyi írásszakértő bevonásával, kriminalisztikai módszerekkel különítette el a különböző kézeredetű írásrétegeket, ezzel pontosan láthatóvá vált a kollaboráció foka és minősége. A mű kollaboratív jellegéből fakadóan a sajtó alá rendező négy szövegállapotot tudott megkülönböztetni: (1) Madách kézirata; (2) ugyanezen a dokumentumon Madách és Arany javításaival módosított szöveg; (3) első kiadás; (4) Madách és Szász Károly javaslatait részben érvényesítő második, javított kiadás. Kerényi kritikai kiadásának mintája Hans Walter Gabler genetikus kritikai elveket érvényesítő szinoptikus *Ulysses*-kiadása volt, melyre idézett műveikben McGann[78] és Bryant is többször hivatkozik. Kerényi nem mondott le az alapszöveg-megállapítás közoktatási és közművelődési szempontból is hasznos szövegkritikai metódusáról (a megállapított főszöveg fut a kiadás páratlan oldalain), ugyanakkor a páros oldalakon a négy szövegállapot szemléltetésére szolgáló, szövegkritikai apparátussal megalkotott „kvázi-fakszimile" található, mely a szövegkritikai jelek dekódolásával lehetővé teszi a négy szövegállapot, valamint – ezzel együtt – a szöveggenezis kollaborációs aktusainak elkülönítését és olvasását.

A kérdés tehát valójában az, hogy direkte megkoncipiálható és megvalósítható-e a társadalmi szöveg kiadása? McGann társadalmiszöveg-koncepciója alapján a Virginia Egyetem digitális projektjeként hozták létre az IVANHOE interaktív játékot.[79] A készítők célja az volt – ahogy az a játék online oldalának leírásából is kiderül –, hogy a résztvevők alternatív narratívákat és értelmezéseket fedezzenek fel a klasszikus szövegekbe (mint például a névadó Walter Scott-regénybe) való közvetlen beavatkozással. A játéko-

76 Kelevéz Ágnes, „A Babits-versek kritikai kiadásának sorozata elé", in Babits Mihály, *Összes versei 1890–1905*, szerk. Somogyi Ágnes és Hafner Zoltán, 1. köt., Babits Mihály összes versei: Kritikai kiadás, 13–47 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2017), 19.

77 Madách Imre, *Az ember tragédiája: drámai költemény*, szerk. Kerényi Ferenc ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 2005).

78 McGann recenziója a Gabler-féle *Ulysses*ről magyarul is megjelent: Jerome J. McGann, „Az Ulysses mint posztmodern szöveg", *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 35, 3–4. sz. (1989): 429–452.

79 *IVANHOE*, hozzáférés: 2026.01.22, https://ivanhoe.scholarslab.org/index.html.

sok – mintegy a szövegalakítás társadalmi ágenseinek szerepét felvéve – kiegészíthetik a szöveget, a cselekményt átrendezhetik, vagy jeleneteket és szereplőket törölhetnek. Mindez a társadalmi szöveg működésének szimulációját szolgálja. Ennek a projektnek a tapasztalata alapján foglalta össze McGann 2006-ban kiadott könyvében a textualitás hét tézisét.[80] 2014-es könyvének *Why Textual Scholarship Matters* című fejezetében ebből a hét tézisből hatot már mint a társadalmi szöveg jellemzőit említi. A két tézissor tehát azonos szemléletet tükröz, mely szerint a (társadalmi) szöveget bahtyini heteroglossia jellemzi, többdimenziós, és a befogadói interpretáció felől határozódik meg.[81] A néhány év alatt megfigyelhető változás lényegi eleme, hogy McGann a szövegkiadásban (vagy tágabb értelemben a kulturális örökség megőrzésében) történt mediális átalakulásra is reflektál, és a vizsgálódás fókuszába a „textuális állapot" („Textual Condition") helyére a „digitális állapotot" („Digital Condition") állítja. A 2010-es években McGann – McKenzie által inspirált – kérdése az, hogy ki lehet-e dolgozni a tudományos szövegkiadásnak egy olyan új modelljét, mely már nemcsak a művek nyelvészeti kódjának az átírására koncentrál, hanem a szöveget a maga kontextusában szerkeszti, és feltárja a kollaboráció társadalmi térben és időben diszkontinuus szereplőinek és jelenségeinek kapcsolatát is.[82]

Ahogy a korábbi évtizedekben a Greg–Bowers-féle szövegkritika bírálata során, ezúttal is a választ McGann saját tudományos szövegkiadói gyakorlata alapján adja meg. A főszerkesztésében készült Rossetti Archive projekt[83] a 19. századi olasz származású angol író, költő és festő életművét feldolgozó online hipermediális archívum. Az Archive fejlesztése még 1993-ban kezdődött, és a Rossetti-életművet több részletben feltöltve egészen 2008-ig tartott. A Rossetti Archive a NINES (Networked Infrastructure for Nineteenth-century Electronic Scholarship),[84] a 19. századi angol és amerikai irodalom és kultúra anyagát nyílt hozzáféréssel, valamint lektorált tartalommal közzétevő online projekt első próbaverziója volt. A Rosetti Archive-ban megtaláljuk az egyes művek (festmények, nyomtatott szövegek és kéziratok) eredetijének fotómásolatát, irodalmi művek esetében az első közlés digitális facsimiléjét. Ezek az online tartalmak szemléltetik az egyes művek könyvészeti kódjait, melyeket a könyvformában készült, a művek nyelvészeti kódjának átírását végrehajtó kritikai kiadások nem vagy csak részlegesen tudnak megjeleníteni. A facsimile-közlés azonban önmagában még nem minősül tudományos szövegkiadásnak, a Rossetti Archive-ban minden publikált szöveget XML kódolással átírtak, ezáltal az oldalba beépített keresőmotor segítségével az archívum anyagában strukturált keresés végezhető; az egyes műveket tudományos kommentár kíséri, mely az adott mű bibliográfiai adatai mellett feltárja azok keletkezés- és kiadástörténetét, illetve recepcióját is.[85] A Rossetti Archive létrehozásának kimondott

80 Jerome J. McGann, *The Scholar's Art: Literary Studies in a Managed World* (Chicago: University of Chicago Press, 2006), 159–171.

81 McGann, *A New Republic…*, 24.

82 Uo.

83 McGann, *Rossetti Archive…*

84 *NINES*, hozzáférés: 2026.01.25, http://nines.org.

85 Megjegyzendő: a Rossetti Archive mára rászorulna egy alaposabb karbantartásra, ugyanis a ma használatos keresőkben (Google Chrome, Microsoft Edge, Firefox) bizonyos karakterek értelmezhetetlenek.

célja az volt, hogy bizonyítsa a társadalmi szöveg koncepciójának helyességét, és túllépjen a hagyományos szövegszerkesztői és -elemzői modelleken.

> A koncepció helyességét [állapítja meg McGann] az archívum létrehozása bizonyította. […] Sikerült létrehoznunk egy gépezetet, amely komplex tanulmányozásra és elemzésre, összehasonlításra és kritikai értékelésre alkalmas, és amely Rossetti teljes dokumentációs anyagát, mind a szöveges, mind a képi anyagot tartalmazza. A kritikus, azaz számítógépes, figyelem egyidejűleg irányult a tényleges tárgyak – konkrét dokumentumok és képi alkotások – fizikai jellemzőire és állapotára, valamint azok formai és fogalmi jellemzőire (műfaj, metrika, ikonográfia).[86]

Habár McGann lelkesedése aziránt, hogy a digitális eszközök alkalmazása révén sikerülhet visszaállítani a filológia régi tudományág-megalapozó szerepét, magával ragadó, azt ő is elismeri, hogy a korábbi szövegkritikai gyakorlatok szövegfogalmának „maszoretikus falát" a Rosetti Archive csak minimálisan tudta áttörni. Az Archive ugyanis egy adott szerző életművét teszi közzé, csakúgy mint általában a hagyományos kritikai kiadások, és ennek filológiai feldolgozása során reflektálja a nyelvészeti kódon kívüli, a könyvészeti kód McGann-i fogalma alá sorolható materiális jellemzőket és a szöveg társadalmi kontextusát.

Azóta létrejött egy olyan kollektív vállalkozás, mely kifejezetten McKenzie és McGann nyomán hozott létre társadalmi szövegkiadást. A kanadai University of Saskatchewanon Allison Muri által irányított The Grub Street Project[87] célja egy olyan digitális társadalmiszöveg-kiadás létrehozása, amely nemcsak egyes művek (work) kiadását tűzi ki célul, hanem dokumentumok hálózatát (network) is azok társadalmi, anyagi, szöveges és művészi kapcsolatrendszerével együtt.[88] Az egykori Grub Street egyszerre egy konkrét hely (mai Milton Street) a 18. századi Londonban nyomdákkal, üzletekkel, könyvkereskedésekkel; és egyben metaforikus kifejezés is az alacsony presztízsű, anyagi haszonért dolgozó irodalom jelölésére, melyet a „magas irodalom" alkotói (például Alexander Pope vagy Jonathan Swift) lenéztek és kigúnyoltak, de közben kötődtek is annak alapvető szociokulturális mechanizmusaihoz. Ennek köszönhetően a Grub Street és annak különböző helyszínei a korabeli irodalomban is megjelennek. Összességében tehát – ahogy a projekt bemutatkozó szövege írja – a Grub Street a 18. századi London nyomtatott kultúráját jelenti, mely lehetőséget ad a 18. századi város adott részletének virtuális megalkotására a szöveges ábrázolások hálózataként.

A The Grub Street Project – mint digitális társadalmiszöveg-kiadás – többek között tartalmaz: (1) digitalizált térképeket, tervrajzokat, nyomatokat, valamint a 18. századi Londonban kiadott és értékesített könyveket és brosúrákat; (2) egymással összefüggő,

86 McGann, *A New Republic…*, 122.

87 *Topographies of Literature & Culture in Eighteenth-Century London: Grub Street Project*, hozzáférés: 2026.01.23, https://www.grubstreetproject.net/.

88 Allison Muri, Catherine Nygren és Benjamin Neudorf, „The Grub Street Project: A Digital Social Edition of London in the Long 18th Century", *Digital Scholarship in the Humanities* 31, 4. sz. (2016): 829–849, 829, doi:10.1093/llc/fqw003.

kereshető adatbázisokat (helynevek, helyleírások és helynév-alternatívák, kereskedelmi helyszínek, londoni személyek, főként akik szerzőként, kiadóként, nyomdászként és kereskedőként a könyvkereskedelemben részt vettek; bibliográfiai adatok művekről, amelyeket 1660 és 1830 között nyomtattak és értékesítettek Londonban); (3) TEI XML-ben kódolt és a korai angol nyelvű nyomtatványokat publikáló EEBO-Text Creation Partnership[89] által közzétett szövegeket.[90] A Projekt grafikai, adatbázis- és szövegalapú elemei egymással összekapcsolhatók, és ezáltal képes bemutatni azt, hogy az irodalmi művek nem egymástól és a környező társadalmi valóságtól elszigetelt képződmények, hanem a saját társadalmi közegükbe beágyazott kollektív, anyagi és intézményi tevékenységek eredményeként jönnek létre.

*

A fentebb részletezett társadalmiszöveg-koncepció és annak ismertetett kiadása alapján végezetül feltehetjük a kérdést: milyen alapelvek szerint lenne érdemes megkoncipiálni egy, a The Grub Street Projecthez hasonló ambíciójú vállalkozást?

(1) *Szövegközpontúság:* A társadalmi szöveg kiadása során a fogalom mindkét elemének hangsúlyosnak kell lenni, és a projektum részleteiben is meg kell jelennie. Irodalomtudományi vállalkozásként a tudományág episztemológiai és mediális keretei között megvalósított társadalmiszöveg-kiadásnak azonban alapvetően szövegközpontúnak kell maradnia, mely első olvasásra talán tautológiának hat, de – a megközelítésmódban rejlő fókuszvesztés veszélye mellett – a kritikai kiadás korábbi szerzőközpontú hagyományával szemben kell hangsúlyoznunk a szöveg centrális szerepét.

(2) *Kollaboráció:* A társadalmiszöveg-kiadásnak mindenképpen online publikált digitális kiadásnak kell lennie. A korszerű, szemantikus technológiájú tudományos szövegkiadás elkészítése költséges, időigényes és komplex munkafolyamat, mely általában intézményközi összefogással, több kutató (kutatócsoport keretében dolgozó filológusok, digitális bölcsészek és informatikusok) kooperációjának eredményeként valósulhat meg. Az irodalmi szövegtermelés kollaboratív aktusait és folyamatait megjelenítő társadalmiszöveg-kiadás tehát önmagában is széles körű kollaborációt igényel.

(3) *Digitalizáció:* A szövegkiadásnak strukturált és adatalapú, a szöveg különböző attribútumait jelölőnyelven (TEI XML) kódoló digitális filológiai háttérrel kell készülnie. A kiadás alapját jelentő XML-fájloknak összekapcsolhatóknak kell lenniük a kiadásban szereplő személy- és helynevek, valamint bibliográfiai adatok adatbázisával. Ezáltal az elkészült anyagon komplex elemzések, demonstrációk lesznek végezhetők. Ugyanakkor lényeges szempont az adatbiztonság megteremtése és az adatbázisok folyamatos fejleszthetőségének biztosítása.

89 *Early English Books Online (EEBO) TCP – Text Creation Partnership*, hozzáférés: 2026.01.23, https://textcreationpartnership.org/tcp-texts/eebo-tcp-early-english-books-online/.

90 Muri, Nygren és Neudorf, „The Grub Street Project…", 829–831.

(4) *Meghatározottság:* A társadalmiszöveg-kiadás tárgymeghatározásakor pontosan ki kell jelölni a feldolgozandó korpuszt, és konkrét idő- és térbeli kereteket kell szabni. Ezeken a kereteken belül a társadalmi szöveg legátfogóbb feldolgozását kell végrehajtani. Ugyanakkor az időbeli keretnek nem kell szükségszerűen egyetlen személy (például a szerző) életrajzi adataihoz, mindenekelőtt a halálának dátumához igazodnia.

(5) *Tudományosság:* A digitális filológiai metodika szerint készülő kiadásnak mindenben meg kell felelnie a kritikai kiadással szemben támasztott tudományos elvárásoknak, úgy, hogy közben kihasználja a facsimile-kiadás előnyeit is, amennyiben közli a feldolgozott dokumentumok (kéziratok, gépiratok, nyomtatványok, térképek stb.) fotómásolatát is.

(6) *Hálózatosság:* A kiadásnak hálózatként kell megjelenítenie a társadalmi szöveg működését, az azt létrehozó társadalmi ágenseket, valamint egymáshoz való viszonyukat, és térben is meg kell jelenítenie a kirajzolódó társadalmi kapcsolathálót.

(7) *Aggregáció:* A társadalmi szövegkiadásnak bővíthetőnek és összekapcsolhatónak kell lennie más hasonló szövegkiadásokkal.

(8) *Interaktivitás:* Amellett, hogy a tudományos szöveg kiadása törekszik az olvasói/felhasználói/kutatói igények széles körű kielégítésére, valamint a tudományos adatok és egyéb eredmények pontos és esztétikus megjelenítésére kihasználva az online felület vizualizációs lehetőségeit, az olvasó/felhasználó/kutató számára lehetőséget kell biztosítania a közvetlen visszajelzésre is.

„A könyvkultúra Utolsó Napjait éljük, ez egyértelmű. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy egyben az olvasási kultúra Utolsó Napjait élnénk, és még kevésbé a textuális állapotét" – írja 2014-es könyvének bevezetőjében McGann.[91] A fentebbi elvek szerint megtervezett és megvalósított tudományos projekt – túl a vállalkozás főként a történeti tudományok és a digitális bölcsészet felé való interdiszciplináris nyitottságán – az irodalom- és kultúratudomány különböző területeinek (kéziratkutatás, könyvtörténet, periodikatudomány,[92] színháztörténet, cenzúratörténet, kritikatörténet, intézménytörténet stb.) széles spektrumát érintené és hozná mozgásba. Ennek a megújuló dinamikának motorja pedig a filológia lenne, mely ezáltal diszciplináris jelentőségét is növelné, avagy – osztozva McGann optimizmusában – visszaállítaná annak 19. századi megalapozó státuszát.[93]

91 McGann, *A New Republic…*, 10.

92 Ehelyütt említhetném általában a sajtótörténetet is, Török Zsuzsa angolszász periodikakutatásról írt tanulmánya azonban metodikai szempontból világosan elkülöníti a két részdiszciplínát: „A periodikakutatás, túllépve a hagyományos sajtótörténet tartalomismertetésen és adatvadászaton alapuló módszertanain, azokra a technológiai, intézményes, politikai és társadalmi-kulturális tényezőkre kíváncsi, amelyek szerepet játszanak az időszaki kiadványok létrehozásában, terjesztésében és fogyasztásában." Török Zsuzsa, „Periodika-tudomány, periodika-kutatás: Az angolszász paradigma", *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 2. sz. (2022): 221–245, 222, doi:10.56232/ItK.2022.2.03. Ebből az egyetlen mondatból is látható, hogy több kapcsolódási pont adódik a társadalmi szöveg koncepciója és az angolszász periodikatudomány metodikai meghatározása között.

93 „A 20. század végén azonban a digitális média megjelenése visszatérésre kényszerít a hagyományos filológia szemléletmódjához, amelyben a szövegkritika az irodalom- és kultúratudományok minden területének alapjaként volt értelmezhető." McGann, *A New Republic…*, 20.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.03

„…még az együgyű és paraszt emberek is”

Alkalmazkodás a közönséghez a kegyességi irodalomban

BARTÓK István

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, ny. tudományos tanácsadó, az MTA–BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja
ORCID: 0000-0001-6206-8068

“…even simple folk and peasant folk.” Audience accommodation in devotional literature

Abstract | In early modern devotional literature, audience accommodation fundamentally shapes textual composition: the content, structure, and style of discourse are determined by the presumed level of education and understanding of the audience. Such accommodation is realized through the rhetorical resources of *inventio, dispositio*, and *elocutio*. The examination of how these intentions are realized in the completed texts is a question of literary history, whereas the assessment of their explicit formulation belongs to the history of literary criticism.

Across the various genres of devotional literature (sermons, prayers, meditations, catechisms, confessions of faith, and polemical writings), and often also in secular works, the intended audiences are explicitly identified. This study presents examples from dedications and prefaces dating from the period 1580–1630 in order to show how authors identified their intended audiences, ranging from “simple peasant folk” through “wise and learned men of the Church” to “all Christians.”

Keywords | devotional literature; late 16th and early 17th centuries, authorial statements, accommodation to the audience, rhetorical strategies

Az irodalmi gondolkodás dokumentumait keresve a régiségben érdemes odafigyelni azokra a megjegyzésekre, amelyekből kitűnik, hogy a szerzők milyen közönségrétegeknek szánják munkájukat. A remélt hallgatókhoz, olvasókhoz való alkalmazkodás ugyanis alapvetően meghatározza a szövegalkotást: a befogadók feltételezhető műveltségi szintjéhez igazodva kell megválasztani az előadandók tartalmát, kialakítani szerkezetét, stílusát. Mondhatnánk úgy is: a retorikai inventio, dispositio és elocutio eszköztárának használatát. Az egyszerűbb vagy a műveltebb hallgatóság befogadóképességét figyelembe véve kell a témát kibontani, a beszédet felépíteni és a mondandót megfogalmazni. A szándékok megvalósulásának vizsgálata az elkészült szövegekben irodalomtörténeti kérdés; az elképzelések explicit kifejtésének számba vétele pedig a kritikatörténetre tartozik.

A keresztény prédikációirodalomban a kezdetektől megkülönböztették a szélesebb néptömegeknek szóló homiliát és a képzettebb közönség elvárásait kielégítő sermót. A különbségtétel évszázadokon keresztül újra meg újra megjelenik.

A magyar régiségben is folyamatosan jelen van a megcélzott közönség meghatározása, sokszor már a címlapon, de leginkább az egyes kötetek ajánlásaiban, előszavaiban. Az egyik – leggyakrabban emlegetett – szélsőség az „együgyű hívek", a „deáktalan kösség", akiknek anyanyelvükön, könnyen követhető gondolatmenet alapján, világosan, érthető nyelvezettel kell kifejteni a *Szentírás* hasznait és tanulságait, valamint egyéb megszívlelendő gondolatokat.

Ugyanakkor készültek „bölcs és tudós egyházi személyek" elismerésére pályázó munkák olyan eszközök felhasználásával, amelyeket csak a retorikai műveltséggel rendelkező hallgatók tudtak értékelni.

Némelyek határozottan szembeállítják a két szélsőséget, világosan megfogalmazva, hogy kikhez fordulnak. Akad példa az egyeztető törekvésre is; vannak, akik egyszerre kívánták megszólítani a hívek minden rétegét. Mások a lehetséges szélsőségek megnevezése nélkül a legáltalánosabb kategóriákat használják: „a magyar nemzethez", „minden keresztyénhez" vagy egyenesen „minden emberhez" fordulnak írásukkal. A szélesebb közönségrétegek elérését illetően különösen fontos a könyvnyomtatás szerepének felismerése.

Az alkalmazkodás szempontjai nemcsak a prédikációkban érvényesültek, hanem a kegyességi irodalom más szövegtípusaiban is, mint például imádságok, elmélkedések, katekizmusok, hitvallások, vitairatok. Sokszor a világi tárgyú művekben is meghatározzák, hogy kiket kívánnak megszólítani. Ez alkalommal – a készülő kritikatörténeti monográfia[1] korszakhatáraihoz igazodva – az 1580–1630 közötti időszak forrásaiból hozok példákat. Az anyag bősége miatt teljességre nem törekedhetek, de a kiragadott példákkal szemléltetem a legjellemzőbb eseteket.

1 Bartók István, „Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között: Programtanulmány egy tervezett monográfiához", *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 782–799, doi:10.56232/ItK.2022.6.04.

Mint említettem, a kegyességi irodalomban a leggyakrabban megnevezett célközönség az egyszerű, műveletlen emberek sokasága. Ezt a réteget az „együgyű" – minden bizonnyal a latin „simplex" megfelelője – megnevezés mellett különböző más kifejezésekkel is meghatározták.

Félegyházi Tamás debreceni református lelkész és egyházmegyei esperes tanítását a debreceni tanácsnak és az egész keresztény gyülekezetnek ajánlotta. Ebben leszögezi: a kegyes írások célja, hogy „a keresztyén olvasó, főképpen akinek gyenge tudománya vagyon, arra készíttetik, hogy az derék sz. írásnak és a mellett az bölcsek magyarázatytyának értelmére is könnyebben juthasson".[2]

Monoszlóy András budai fehérvízi prépostként a szentek segítségül hívásáról szóló vitairatának előszavában „az egyigyű jámbor keresztényekhez" fordul, ebben részletezi a papok feladatait. A *Szentírás* magyarázatával kapcsolatban említi a közönséghez való alkalmazkodást, különös tekintettel a szerényebb képességű hívekre:

> Nem heába mondgya Szent Ambrus doktor, hogy a szent írás nem egyéb, hanem *Liber sacerdotum*, papoknak könyve (papoknak ám) mert jól érti vala a szt. jámbor, hogy kinek kinek az ű mivoltához képest az papoknak kellenék a szent írásból, az mennire az egyigyűeknek elméjek bírhatnák, elegendő lelki kenyeret osztogatniok és szeldelniek, nem az népnek penig, ű magok magoknak. Innen az egyházi pásztorok és tanétók az Istennek szent lelkétűl az bölcs által fogaknak neveztetnek, az mint szépen meg magyaráza Szent Ágoston Doktor, mert ők, úgy mint választot anyák, az ű fogokkal az kisded gyönge egyigyű gyermekeknek meg rággyák először az idvösséges tudománynak étkét, és az után kinek kinek az ű mivolta és ereje szerént szájokba helyheztetik.[3]

Pathai István, a dunántúli református egyházkerület püspöke a szentségekről szóló tanítását Enyingi Török Istvánnak ajánlotta. Világosan megfogalmazza, kinek szánja munkáját: „Írtam peniglen magyar nyelven és igen paraszt beszédekkel, csak az szegény kösségnek és némely gyönge magyar írás olvasóknak kedvekért […]".[4]

Vízaknai Gergely kolozsvári evangélikus lelkész és iskolamester keresztény tanítását a nyomdász, Manlius János Ivánczy Lukácsnak ajánlotta. Ebben fejti ki, hogy az egyszerű embereknek van szükségük a hitigazságok magyar nyelvű magyarázatára. Mint írja: jóllehet mindezeket latinul csekély fáradsággal véghez lehetett volna vinni, mivel Felső-Magyarországon számos kiváló és tudós férfiú él, ezt a feladatot mégis

2 Félegyházi Tamás, *Az keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás* (Debrecen: Hoffhalter Rudolf, 1583), RMNy 525, (?) 3r.

3 Monoszlóy András, *De invocatione et veneratione sanctorum: Az szenteknek hozánk való segétségekről hasznos könyv* (Nagyszombat: [typis capituli], 1589), RMNy 633, d3v–d4r.

4 Pathai István, *Az sacramentomokról in genere* ([Sicz]: [Manlius János], 1592), RMNy 705, AVIIIr.

inkább anyanyelvükön végezték el vagy a fiatalok, vagy ami még hihetőbb, az egyszerűbb emberek kedvéért.[5]

Debreceni Szőr Gáspár szinyei és sebesi református prédikátor imádságoskönyvének ajánlásában említi azokat az „erőtleneket", akiknek a könyv kibetűzése nehézséget okozhat: „De mint hogy az erőtlenek, kik az magyar írástis alig olvashattyák, nem mindjárást érthetik meg igénként, hanem akarám ezt ezek által nyilvábban magyaráznom."[6]

Szárászi Ferenc debreceni református lelkész a *Heidelbergi Katekizmus*t fordította magyarra. A második kiadás címlapján olvasható, kiknek szánta munkáját: „mind az kisdedöknek az scholákban, mind penig az egyigyűeknek az ecclesiában lelki éppületökre lenne". Imrefi Jánosnak címzett elöljáró beszédében tovább részletezi a várható közönséget:

> Mert ebből nem csak az kisdedek, de még az öregek-is az ű teremtő és megváltó Istenök felől jó értelmet vehetnek, és velük való sok jó tételményiért mivel kellyen fizetniök, meg tudhattyák […] indíttattam én-is, hogy az keresztyéni hitről való írást Deákból Magyar nyelvre fordítanám, és az melléje jedzettetöt bizonságokat-is egészlen ki írnám, hogy mind az Scholákban az gyermekeknek, mind penig az Ecclesiában az hallgatóknak, kik az Magyar íráshoz értnek, hasznokra és lelki épületekre lenne.[7]

Imádságoskönyvében Pázmány Péter az imádságokhoz fűzött *Rövid tanúság*ban említi: „Rövideden azért csak azt akarom meg mutatni, mint ismerhesse meg akár mely tudatlan s együgyű emberis az igaz vallást."[8]

Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor a vasárnapokra és ünnepnapokra rendelt evangéliumokból és episztolákból fordított „Simon Pál déák Postillájából", azaz Simon Pauli rostocki evangélikus szuperintendens latin nyelvű prédikációskötetéből, mégpedig „a keresztyén olvasónak" szóló ajánlás szerint: „az együgyűek, úgy mint egy summában, meg tanúllyák az Istennek hozzánk való jó akarattyát, ismeg ő szent felsége mit kíván mi tőlünkis, hogy cselekedgyünk".[9]

Zólyomi Perinna Boldizsár semptei evangélikus esperes „Mólnár Márton", azaz Martin Moeller görlitzi evangélikus prédikátor elmélkedéseit és imádságait fordította magyarra a német eredeti és a cseh fordítás felhasználásával. Az istenfélő kegyes olvasónak címzett elöljáró beszéde szerint reméli, hogy fáradozása „Isten nevének tisztességére és sok együgyű keresztyéneknek hasznokra és vigasztalásokra fog lenni".[10]

---

5 „Etsi autem hoc in latina lingua facilimo negotio potuisset perficere, cum superior illa Hungariae pars multos praeclaros & doctos viros habeat, maluit tamen hoc facere in nativa lingua, vel propter Juniores, vel, quod magis credibile est, propter simpliciores." Vízaknai Gergely, *Az keresztyéni tudománnak egynehány articulusairól való könyvecske* (Sicz: Manlius János, 1593), RMNy 733, A4r.

6 Az ajánlás címzettje ismeretlen, mivel az egyetlen meglévő példány eleje csonka. Debreceni Szőr Gáspár, [*Ájtatos imádság*?] (Bártfa: Klösz Jakab, 1599), RMNy 848, A4v.

7 Szárászi Ferenc, *Catechesis, azaz kérdések és feleletök az keresztyéni tudománnak ágairól* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1604), RMNy 909, (:) 2v–3r.

8 Pázmány Péter, *Keresztyéni imádságos könyv* (Graz: Georgius Widmanstadius, 1605), RMNy 945, 227r–v.

9 Mihálykó János, ford., *Magyarazattia az evangeliomoknak* (Bártfa: Klösz Jakab, 1608), RMNy 967, (?) r.

10 Zólyomi Perinna Boldizsár, ford., *Manuale, az az kézben hordozó könyvecske kérdésekkel és imádságokkal tellyes* (Lőcse: Klösz Jakab, 1614), RMNy 1077, E6r.

Pálházi Göncz Miklós, a felsődunamelléki evangélikus egyházkerület püspöke a wittenbergi Georg Rhaw munkáját németből fordította. Könyvét „Az Szent Háromságrul az egyigyüekért öszve szedögettetött rövid tanúság" vezeti be.[11]

Georgius Tilenus német nyelvű perikópáskönyvét a bártfai nyomdász, Klösz Jakab fordította és adta ki. Kassa város főbíráinak és egész tanácsának szóló ajánlásában megnevezi a megcélzott közönséget:

> vagyok illyen jó reménségben, hogy sok jámbor és együgyű keresztyének az Magyarok közzül én munkámat jó néven veszik és Istennek tisztességére vele élnek. […] Mert ez rövid írásban az együgyű emberek és Kisdedek, úgy, mint egy summában mindeneket meg tanulhatnak, az mellyek kívántatnak az ő lelköknek üdvösségére és örök életére.[12]

A keresztyén olvasónak címzett elöljáró beszédben ugyancsak az „együgyűeket" említi: „hasznosnak ítéltem, kedvesbnekis aránzottam, ha valami rövid summáriomokat és tanúságokat utána vetem, mellyeket egy fő Prédikátornak írásából Magyarrá fordítottam, hogy az együgyűek értelmet és tanúságot vehessenek belőle".[13]

Miatyánk-magyarázatát Margitai Péter debreceni református lelkész, később egyházkerületének püspöke a debreceni tanácsnak ajánlotta, megnevezve megcélzott közönségét:

> tetszék énnekem, hogy az ÚR JÉZUS Chrisrustul tanult minden napi könyörgésnek magyarázattyát föl venném és rövid prédikációkra osztanám, mellyet meg-is cselekettem az Urtul én reám bízattatot Gyra szerint, és az együgyű híveknek éppületekre szem eleiben bocsátottam.[14]

Szenci Csene Péter, a felsődunamelléki református egyházkerület püspöke a helvét hitvallást fordította magyarra, a címlap szerint „az együgyűveknek épületekre és javokra". Elöljáró beszédében, amelyet „Christus Jesus ecclesiájának" címzett Magyarországon és Erdélyben, megnevezte megcélzott közönségét: „ez Confessiót Magyarul fordítottam az együgyűvekért."[15]

Szenci Molnár Albert magyarra fordította Abraham Scultetus heidelbergi udvari prédikátor beszédeit. A nagyszombati egyházközség elöljáróinak címzett ajánlásban szerénykedő fordulattal nevezi meg közönségét: „én az én vékony erőm szerint szolgálok az egyigyű híveknek."[16]

---

11 Pálházi Göncz Miklós, ford., *Az gyermetskék credóia* (Keresztúr: Farkas Imre, 1615), RMNy 1090, B1v–C4v.

12 Klösz Jakab, ford., *Evangéliomok es epistolák* (Bártfa: Klösz Jakab, 1616), RMNy 1096, *3v, *4r.

13 Uo., *6v.

14 Margitai Péter, *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1616), RMNy 1108, *4v.

15 Szenci Csene Péter, ford., *Confessio Helvetica, az az az keresztyéni igaz hitről való vallás-tétel* (Oppenheim: Hieronymus Galler, 1616), RMNy 1115, 5.

16 Szenci Molnár Albert, *Postilla Scultetica: Az egész esztendő átal való vasárnapokra és fő innepekre rendeltetet euangeliomi textusoknac magyarázattya* (Oppenheim: Hieronymus Galler, 1617), RMNy 1144, 9.

Kecskeméti Alexis János váradi református lelkész Dániel próféciáját magyarázta prédikációkban. A szerző halála után kéziratait Margitai Péter adta ki, ő írta az ajánlást és az előszót. A Rákóczi Györgynek és Bethlen Gábornak címzett ajánlásból megtudhatjuk: Kecskeméti Alexis azért írta prédikációit, „hogy azokat […] az egy-ügyű híveknek éppületekre szem eleibe ki bocsássa és közönségessé tegye".[17]

Margitai Péter saját munkája *Jónás könyvé*nek magyarázata prédikációkban. Csomaközi András váradi vicekapitánynak címzett ajánlásában utal rá, hogy beszédeit élőszóban is elmondta, majd a megcélzott közönségét is megnevezi:

> Sőt ezzel nem elégedvén, hogy nem csak szájammal és nyelvemmel, hanem kezemmel s írásommal-is éppíthetnék az Istennek lelki Szőlejében (nem magam mutogatásáért, hanem az együgyű Atyafiakért) az meg nevezett Prophetiát rövid Magyar Praedicatiókban foglalván szem eleibe ki-is bocsátottam.[18]

Margitai Péter a *Hiszekegy*et is magyarázta prédikációkban. Várdai Katának címzett ajánlásban nyilatkozik reménybeli hallgatóiról és olvasóiról. Mint írja: mondandóját „rövid Magyar Praedicatiokban foglalván, az együgyű híveknek éppületekre és az Isten tisztességének elő mozdítására nézve, közönségessé töttem, és szem eleibe ki bocsátottam […]".[19]

Pázmány Péter a *Szentírás*ról szóló művének elöljáró írásában a keresztyén olvasónak „Istentűl Sz. Lelket kíván", egyben tájékoztatja céljáról: „És mivel a sok olvasásra sem a szorgalmatoskodó gondos emberek nem érkeznek, sem a restek nem igyekeznek; által-útat mutatok, mellyen akár-mely egy-ügyű könnyen fel-találllya az Igazságot minden viszálkodó egyenetlenségekben."[20]

„Az együgyűveknek, nem pedig az tudósoknak"

Arra is vannak példák, hogy a szerző határozottan megkülönbözteti és szembeállítja az elképzelhető olvasóközönség két szélsőséges csoportját, hangsúlyozva, hogy kiknek szánja munkáját.

Milotai Nyilas István, a tiszántúli református egyházkerület püspöke vitairatában a katolikusokat és az unitáriusokat cáfolja. A kegyes olvasónak címzett elöljáró beszédében a lehetséges végletekre utalva eltúlzott szerénységgel kisebbíti saját érdemeit: „Igazán megh vallom végezetre, hogy írtam és ezeket az együgyűveknek, nem pedig

17 Kecskeméti A. János, *Az Dániel Propheta könyvének az Szent Írás szerént való igaz magyarázattya* (Debrecen: Rheda Péter, 1621), RMNy 1236, b2v–b3r.

18 Margitai Péter, *Az Jónás próféta könyvének az Sz. Írás szerint való igaz magyarázattya* (Debrecen: Rheda Péter, 1621), RMNy 1237, (: o :) 4v–(: o :) 5r.

19 Margitai Péter, *Az Apostoli Credónak az Szent Irás szerint való igaz magyarázattya* (Debrecen: Rheda Péter, 1624), RMNy 1300,)(3r–v.

20 Pázmány Péter, *Az Sz. Írásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék* (Wien: Gelbhár Gergely, 1626), RMNy 1351,):( ):(2v.

az tudósoknak, kik ennélkül nem hogy szűkölködnének, de sőt hogy csak kezekbe vegyék-is, méltatlan."[21]

Tízparancsolat-magyarázatában Margitai Péter az olvasónak szóló rövid bevezetőben ugyancsak szembeállítja a két lehetőséget: „ez kitsin munka nem valami fönn-járó, hanem tsak amaz alatson elmékhez rendeltetett".[22]

Lépes Bálint nyitrai püspök Pázmány Péternek ajánlotta elmélkedéseit. Leszögezi: munkáját anyanyelvén írta, nem a legmagasabban képzett teológusok vagy a kiemelkedő filozófusok számára, hanem az egyszerű emberek hasznára, és azoknak, akik éppen csak hogy ismerik a betűket, hogy megtudják, mi végre lettek megteremtve.[23]

„Nem csak az nagy elmék, hanem még az együgyű és paraszt emberek is"

Mások ugyancsak említik az elképzelt hallgatóság vagy olvasóközönség két végletét, de nem állítják őket szembe egymással, azaz nem zárja ki egyik a másikat, hanem mindkettőre számítanak. Az evangélikus Sóvári Soós Kristóf világi nemes létére prédikációkat írt. Közönségének szélesebb rétegeire számítva úgy fogalmazza meg beszédeit, hogy azt a képzettebb hallgatók, olvasók *is* értékelni tudják, de mellettük az egyszerűbbeknek *is* hasznára válhassanak. „A vitézlő magyar nemzetnek" ajánlva prédikációit így ír: „Mert hogy peniglen mi közöttünk Magyarok között ritka az jó Deák, ritka az az ember, aki egynehány nyelven értene, azon igyekeztem, hogy ez szent könyveknek értelmire és tanúlására ez illyen együgyűeknek is szolgállyak."[24]

Mihálykó János prédikációfordításait Czobor Erzsébetnek ajánlotta. Forrását szándéka szerint azért fordította, „hogy nem csak az nagy elmék, hanem még az együgyű és paraszt emberek is megértsék".[25]

„Bölcs és tudós egyházi személyek"

A vizsgált korszakban arra is van példa, hogy a prédikációk kifejezetten a „nagy elmékhez" szólnak. Jellemzően ilyenek a főúri személyek temetésén elmondott halotti orációk. Ilyen alkalmakon okkal lehet számítani magasabban képzett világi és egyházi

21 Milotai [Nyilas] István, *Az mennyei tudomány szerint való irtovány* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1617), RMNy 1132, A3r.

22 Margitai Péter, *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázattya* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1617), RMNy 1131,):†:(.

23 „Scripsi proprio idiomate, non pro summis Theologis aut magnis Philosophis, sed pro simplicibus et iis, qui vel mediocriter literas norunt, ut intelligerent, in quem finem essent creati [...]." Lépes Bálint, *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükör* (Praha: Sessius Pál, 1617), RMNy 1146, B1r–v.

24 Sóvári Soós Kristóf, *Az szent prophetáknak* [...] *irásoknak predicatiók szerint való magyarázattiának elsö része* (Bártfa: Klösz Jakab, 1601), RMNy 873, (:) 2v.

25 Mihálykó János, ford., *Hét praedicátio az Isten fiainak örök életekről* (Bártfa: Klösz Jakab, 1612), RMNy 1030, B3v.

személyek jelenlétére. Az ékesszólás szabályai szerint megszerkesztett igényes beszédek nemcsak arra hivatottak, hogy a szónok műveltségét igazolják, és a művelt hallgatóság elismerését kivívják, hanem alkalmasak lehetnek a leendő patrónus megnyerésére is, hogy fedezzék a kinyomtatás költségeit.

Bedegi Nyáry Ferenc és Nyáry István temetésén a címlapon is minősített „bizonyos tudós, bölcs prédikátorok" a „Tekintetes, Nagyságos, Nemes és Nemzetes Urak és Asszonyok" mellett megszólították a „bölcs és tudós egyházi személyeket" is.[26]

Bonyolultabb vallási kérdések megértéséhez magasabb műveltség szükséges. Házi János, Bethlen Gábor török tolmácsa mohamedán tanítást fordított magyarra. A fejedelemnek címzett ajánlása szerint az „értelmesebb" olvasók figyelmére számít, akik különbséget tudnak tenni az „igaz" és a „hamis" vallás között:

> Ez könyvet, Felséges Uram, az mennyire az én vékony tudományom és értelmem engedte, Szerecsen és Török nyelvből (mint hogy elegyes szólás az írásban) az menyire lehetet, Magyar nyelvre fordítottam; nem azért, hogy valamely Keresztyén embert ezzel hitiben meg botránkoztassak, és az Úr Christus tudományától el idegenítsek, hanem, hogy az értelmesek ez által inkáb meg ismerjék és eszekben vegyék az igasságnak világosságát, s az hamisságnak sötétségétől megválasszák.[27]

Interludium

A megcélzott közönség nemek szerinti megkülönböztetésére akad két egymásnak ellentmondó példa. A képek tiszteletéről szóló vitairatát Monoszlóy András Erdődi Pálfi Miklós országbírónak ajánlotta, „a hív katolikus közönséges kereszténynek" címezve. Pécsi Lukács írt hozzá előszót. Ebben érdekes megjegyzést tesz. Emlékeztet a paradicsomi történetre: a sátán kísértésének az asszony engedett, ő vitte bűnbe a férfit. Ebből vonja le következtetését saját korára és a kiadott könyvekre. Helyteleníti, hogy némelyek asszonyoknak ajánlják munkájukat, mivel:

> Gondolom, hogy azon lélek [a sátán] cselekszik ezekkel is, hogy az minémű ízetlen és kedvetlen tanétásokat az tökélletes, erős, álhatatos férfiakkal egy általyában el nem hitethetnék, az minden tettető igasságra könnyen hajlandó aszonyálatoknak mutogatyák és küldik, hogy azoknak eszközök által közönséges kárhozatot vegyenek: de mert hogy fő dolgot nagy és álhatatos férfiúra szoktak bíznia, ím ez könyvet is, mely nem kicsiny dolgot foglal magába, méltó fő személynek neve által bocsátták közitekbe.[28]

---

26 *Négy szép hallottas praedikátiok* […] *mellyek praedikáltattanak* […] *Bedegy Nyári Ferencznek* […] *szomorú temetésén* […] *bizonyos tudos, bölcs praedikátorok által* (Bártfa: Klösz Jakab, 1624), RMNy 1296, címlap, B2r.

27 Házi János, ford., *Machumet propheta vallásán lévő egy fő írástudó doktornak írásából törökből magyarrá fordíttatott könyv* (Kassa: Sultz Dániel, 1626), RMNy 1360, 2–3.

28 Monoszlóy András, *De cultu imaginum: Az idvösségre intő képeknek tiszteletiről való igaz tudomány* (Nagyszombat: [typis capituli], 1589), RMNy 632,)(v.

Lényegesen barátságosabban viszonyul a női nemhez Draskovich János tárnokmester és horvát bán. Antonio de Guevara *Horologium pricipum*ának második könyvét fordította le, amelyik fejedelmek és főemberek jó házasságát és gyermekeik helyes nevelését kívánja szolgálni. Ennek a résznek a tárgya miatt ajánlotta fordítását Draskovich „szerelmes házastársának", Istvánffy Évának. Ajánlásának befejezéseként Istentől azt kéri, hogy „azt is engedje megh, az én kevés munkám, a mellyet leg inkáb te kedvedért vettem vala magamra, nem csak te neked, hanem egyéb házassághbeli fő embereknekis nagy hasznokra lehessen".[29]

„Az ő cselédjök előt meg olvashatnak"

Többen remélték, hogy munkájukat a családfő gyermekeinek és egész háza népének fel fogja olvasni. Batthyány Boldizsár udvari papja, Beythe István két kötetben magyarázta a szentek ünnepeihez kapcsolódó evangéliumokat és episztolákat. Az első kötetet záró rövid utószóban kiemeli a későbbiekben gyakran emlegetett cselédes gazdákat, aki házuk népének közvetíthetik a kifejtett tanulságokat: „Ezök revideden az szentek fő innepiről való Evangéliomok és prédikációk, kiket az Isten félő házi gazdák az ő cselédjök előt meg olvashatnak, és az Úr Isten félelmére inthetik őket."[30]

Pálházi Göncz Miklós korábban említett Rhaw-fordítását ugyan „az egyigyüekért öszve szedögettetött rövid tanúsággal" vezeti be, de a Betlehemfalvai Thurzó Szaniszlónak címzett ajánlásból kitűnik, hogy művét szélesebb körnek szánta, hogy nemcsak „atyák, anyák, cselédes gazdák, hanem ugyan skóláknak igazgató mesteri és lelkipásztorok is publice mindeneket erre oktassanak és tanítsanak".[31]

Klösz Jakab említett Tilenus-fordításának ajánlásában ugyancsak „családi használatra" ajánlja munkáját:

> Mivel hogy azért az Evangéliumos könyvecskék, kiket hívunk, igen szolgálnak minekünk ehöz, mellyekben az Vasárnapokra és főfő Innepekre rendeltetet Evangéliumok külön vadnak nyomtatva, szükség, hogy azokat meg böcsüllyük, és minden Családos ember magának szörözze, fiaival és leányival otthon olvastassa és meg taníttassa, és ezképpen az Isten igéjére szoktassa, ki légyen Istennek tisztességére és dicsiretire és lelköknek üdvösségére.[32]

29 Draskovitch János, ford., *Horologii principum, az az az fejedelmek órájának második könyve* (Graz: Widmanstadius György, 1610), RMNy 994, *3v.

30 Beythe István, *Az szentök fő innepeiröl való evangeliomok* (Németújvár: Manlius János, 1584), RMNy 554, 107v.

31 Pálházi Göncz, *Az gyermetskék credóia*.

32 Klösz, *Evangéliomok es epistolák*, *3r.

„Egy kis Promptuarium *lehet"*

Különösen érdekes, amikor a szerzők a képzettebb olvasók között azokra a prédikátortársaikra is gondolnak, akik a nyomtatásban hozzáférhető szöveg alapján maguk is készíthetnek hasonlókat. Mint fentebb idéztem: Pálházi Göncz Miklós arra is gondolt, hogy fordítása nyomán „skóláknak igazgató mesteri és lelkipásztorok is publice mindeneket erre oktassanak és tanítsanak".[33]

Temetési beszédeket ajánl mintaprédikációként Keserűi Dajka János, az erdélyi református egyházkerület püspöke. Lelkésztársaival vaskos kötetet állítottak össze a Károlyi Zsuzsanna temetésén elhangzott halotti orációkból. Az olvasókhoz szóló előszó szerénykedő fordulatai szerint:

> Nem nagy ugyan ez munka magában, de nagy hasznos, és idvösséges dolgok vadnak benne be foglaltatva, amint akárki is eszében veheti, az ki figyelmes elmével meg-olvassa: úgy-annyira, hogy az Tanítóknak, egy kis *Promptuarium* lehet, amelyből akármely időben-is kész halotti Praedicatiót vehetnek.[34]

„Minden keresztyénnek ajánlom"

Az olvasók szélesebb rétegeire gondolt Baranyai Decsi János. Sallustius-fordításának „az írás gyakorló olvasókhoz" szóló bevezetőjében előrebocsátja: „Hasznosnak ítílem lenni, hogy ez az írás nem csak azoknak használna, kiknek főképpen és kiváltképen hasznokra és tanulságokra magyaráztam vala meg: hanem minden egyéb rendeken való amberekneki s, az kiknek ez könyv kezekbe jutna."[35] Nem sokkal később pontosítja, hogy elsősorban kiknek és milyen célból szánta fordítását:

> Ezértis akartam ez bölcs írásnak magyarázattyát egyebekkel is közlenem, hogy minden rendbélieket, de főképpen az Fejedelmeket, urakat, nemesseket és egyéb fő renden valókat édesítenem az Históriának olvasására, mellyekből mind egyéb jó és tisztességes dolgokat, s-mind penig had viselésben való eszességet és jó módot tanulhatnának.[36]

Vannak persze olyan szerzők is, akik nem említik a közönség egyik vagy másik csoportját, hanem a hallgatók vagy olvasók legszélesebb rétegeinek figyelmére számítanak – még akkor is, ha ez néha túlzásnak tűnik. Beythe István a szentek ünnepeihez kapcsolódó prédikációit Batthyány Boldizsár feleségének, Zrínyi Dorottyának ajánlotta. Nem titkolja, hogy prédikációinak kiadásával egyenesen egész nemzetét kívánja szolgálni:

33 Pálházi Göncz, *Az gyermetskék credóia*.

34 *Exequiae Principales* [...] *az az: Halotti Pompa* (Gyulafehérvár: Válaszúti András és Meszlényi Márton, 1624), RMNy 1306, (4) r.

35 Baranyai Decsi János, ford., *Az Caius Crispus Sallustiusnak két históriája* (Szeben: Fabricius János, 1596), RMNy 786, (.) r.

36 Uo., (.) v.

> Ím látom az szegény magyar nemzetöt, hogy meg fogyatkozot tanító és gond viselő nékül; és némelyek örömest tanulnának, ha volna kitűl. De kik ez világi tisztöség kévánnáért, kik kedig tunyaságokért, Isten igéjére nem viselnek gondot, azért, hogy szolgálnék sokaknak ez Munkával, ez okáért kellöt ez terhet föl vennöm.[37]

Sóvári Soós Kristóf egyik prédikációskötetében a vasárnapokra és ünnepnapokra rendelt episztolákat magyarázza. A magyarországi és erdélyi „Szent Kereszt viselő híveknek" szóló ajánlásából kiderül, hogy egész „böcsületes nemzetének", sőt „minden embereknek" kíván használni: „Vöd el azokáért te BÖCZÜLETES NEMZET ez én kis ajándékomat, oly jó indúlattal, örömmel, és keresztyéni ítélettel, az minémű jó és keresztyéni indúlatomból én tenéked ezt adom."[38] Ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy munkája nem mindenkinek fog tetszeni, de bízik „az Úr maradék híveiben":

> De noha én ezt nagy jó végre, minden embereknek hasznokra cselekedtem, mind azon által jól tudom én, hogy sok irigye és kárhoztatója lészen ez együgyű munkámnak […] Ezeket meg mondván, sem ez jelen való munkámtól, sem az következendőktől, mellyeket az Úr én általam akar szóllani; nem tartóztat sem rettent meg engemet senki haragja, irigysége, és gonosz ítélete; tudván és hűvén ezt, hogy ha nem mindeneknek, de az Úr maradék hűveinek tetzik az én jó igyeközetem, és kedves lészen az én munkám.[39]

Elmélkedéseit Pécsi Lukács a Joó Balázs nyitrai esperesnek szóló ajánlása szerint „minden keresztyénnek" szánja: „De én ez írásba minden keresztyénnek ajánlom fő képpen az hét irgalmasságoknak cselekedetit."[40]

Fabricius János galgóci evangélikus lelkész Gottfried Rabe Wittenbergben elhangzott és Hildesheimben kiadott prédikációját fordította magyarra, mégpedig – a címlap szerint – ugyancsak „minden keresztyéneknek követésére".[41]

Imádságos könyvét Pázmány Péter az ajánlás címzettjének, Kapi Annának a kérésére „a Magyar országban lakozó keresztyének számára" állította össze.[42]

Luther *Kis katekizmus*ának 17. század eleji fordításából csak töredékek maradtak fenn, de tartalmazzák a címlapot. Eszerint a munka eredetileg „Az együgyü plébánusoknak és praedicátoroknak iratot d. Luther Marton által, most penig minden keresztyéneknek javára fordétatot magyar nyelvre".[43]

37 Beythe, *Az szentök fő innepeiröl…*, A3v.

38 Sóvári Soós Kristóf, *Postilla, azaz epistoláknak* […] *praedikátiók szerint rövid magyarázatja* (Bártfa: Klösz Jakab, 1598), RMNy 828, (?) 5v.

39 Uo., (?) 7r–v.

40 Pécsi Lukács, *Az test környül való hét irgalmasságnak cselekedetiről* (Nagyszombat: [typis capituli], 1598), RMNy 838, (:) 4v.

41 Fabricius János, ford., *Ágoston barát szerzetin való Hollósi Godefridusnak,* […] *az keresztyénségre való megtéréséről irattatott praedicatiója* (Keresztúr: Manlius János, 1603), RMNy 901.

42 Pázmány, *Keresztyéni imádságos könyv,* †3r–v.

43 Luther, Martin, *Enchiridion. Rövid catechismus* (Szeben: Grüngras? Seel? Wolff?, 1601–1615), RMNy 974.

Mihálykó János imádságoskönyvének jelentős részét Pázmány imádságoskönyvéből vette át. A címlap tanúsága szerint mindezek „ez mostani nyomorúlt és veszedelmes üdőkben minden keresztyén és istenfélő embernek felötte szükségesek és hasznosok".[44]

Lépes Bálint nyitrai kanonok Gabriele Inchino lateráni kanonok olaszul írott elmélkedéseinek latin fordítása alapján készítette el a magyar változatot. Munkáját a címlapon „minden üdvösségre szomiuhozo hű keresztyénnek" ajánlotta. Az elöljáró levélben fejti ki, hogy a fordítással egész nemzetének kíván használni:

> olvasván a könyvet úgy meg kedvellettem, hogy még ugyan akkor szüvemben tűnt volt, és el végeztem volt magamban, hogy magyarra fordéttom […] hogy így az mi nemzetünknekis kezébe juthatna az a dicséretes, hasznos és szükséges munka. […] Ugyan nagy kárnak alétottam volna lenni, ha ez a fényes tükör az mi nemzetségünktől el rejtetett volna, melyből minden keresztyén meg értheti, mint kellessék neki cselekedni, hogy az pokolnak kínnyát el kerülhesse, és az mennyei boldogságnak javaihoz juthasson.[45]

Egy Alvinczi Péternek tulajdonított vitairat ajánlásának címzettjei: „Minden Római, Helvétiai és Augustana Confession levő Nagyságos Uraknak, Nemes Egyházi és közrenden valóknak, valakik Magyar és Erdély Országban vadnak."[46]

Enyedi György erdélyi unitárius püspök latinul írott unitárius bibliamagyarázatát Torockai Máté – később utóda a püspöki székben – fordította magyarra. Az istenfélő kegyes olvasónak címzett ajánlás szerint munkáját minden hű keresztyénnek szánta, akár egyetértenek mondandójával, akár nem:

> Mostan penig, hogy ugyan azon szép és Istenes Írás-magyarázatot Magyar nyelvenn-is minden hű keresztyének nagy hasznoson olvashassanak mind az kik velünk az Isten ismeretben eggyeznek, mind az kik valamiben külömböznek, íme ismét ki bocsáttatott.[47]

Kopcsányi Márton ferences tartományfőnök Istvánffy Évának, Draskovich János özvegyének ajánlotta imádságait és elmélkedéseit, amelyeket „az ájtatos keresztyéneknek lelki vigasztalásokra" gyűjtött össze.[48]

---

44 Mihálykó János, *Keresztyén istenes es ájtatos imádságok* (Bártfa: Klösz Jakab, 1609), RMNy 976. Ugyanez olvasható az imádságos könyv 1630. évi kiadásának (RMNy 1459) címlapján is.

45 Lépes Bálint, ford., *Az halandó es ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tükör* (Praha: Paulus Sessius, 1616), RMNy 1119, B1v.

46 [Alvinci Péter], *Itinerarium catholicum* (Debrecen: [Rheda Pál], 1616), RMNy 1104, *2r.

47 Torockai Máté, ford., *Az ó es új testamentum-beli helyeknek, mellyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok* (Kolozsvár: Makai Nyírő János, 1619), RMNy 1187,) (2v.

48 [Kopcsányi Márton], *Keresztyén imádságos könyvecske* (Wien: Gelbhaar Gergely, 1622), RMNy 1260, 9.

Ókori eredetű gondolat annak hangsúlyozása, hogy mennyire fontos a „bölcsek" tanításának továbbörökítése írásban az utókor számára. Humanista körökben ezzel kapcsolatban szokás Cicerót idézni, aki szerint a betűket a feledés ellenszeréül találták fel, ugyanis egyedül azok képesek az emlékezetet fenntartani. Baranyai Decsi János Sallustiusra hivatkozva írja: „az kiknek Isten valami ajándékát nyújtotta, ne vigyék életeket ollyan halgatással által, mint az oktalan állatok, hanem tisztességes dolgokban foglalván magokat, ne csak éltekben, hanem még holtok utánnis tanícsák az embereket minden jóra".[49]

A vizsgált korszakban több megjegyzés árulkodik a nyomtatott médium jelentőségének felismeréséről. Úgy tűnik, másfél évszázaddal Gutenberg találmányának elterjedése után még szükséges volt hangsúlyozni, hogy mennyivel nyújt többet a könyv, mint az élőszó. Fokozatosan jöttek rá, hogy a nyomtatványok egyre szélesebb körben terjedhetnek.

Sibolti Demeter, a felsődunamelléki evangélikus egyházkerület püspöke Soós János kérésére szedte össze „a kétségbeejtő hitetlen ördögi kísértések meggyőzésére" a közreadott „egynéhány jeles vigasztaló tanúságokat". A kegyes olvasónak szóló előszóban a nyomdász, Mantskovit Bálint arra utal, hogy a megrendelőn kívül „egyéb hívek is sok nemes hasznát vehetik e jámbor Prédikátor munkájának".[50]

Sóvári Soós Kristóf egyik prédikációskötetének elöljáró beszédében a magyar nyelvű könyvek szükségességét hangsúlyozza. Szembetűnő az apologetikus szándék. A népnyelvek fokozatos előtérbe kerülésének folyamata ugyanis nem volt egyértelmű diadalmenet. A magasan képzett humanisták között Európa-szerte voltak, akik a tökéletesre csiszolt latinhoz képest a „barbár" élő nyelveket nem tartották alkalmasnak árnyaltabb tartalmak kifejezésére. Sóvári Soós megjegyzéséből kitűnik, hogy Magyarországon is voltak ilyenek. Azokkal szemben veszi védelmébe anyanyelvét, akik „megutálnák" a magyar nyelvű könyveket. Figyelemreméltó, ahogy érvelése során nemcsak az anyanyelvű könyvnyomtatás gyakorlati hasznáról szól, hanem a magyar nyelv megszentelésének említésével teológiai összefüggésekre is utal:

> noha Deák nyelven és egyéb nyelveken is netalám vadnak ez könyvek, de csak azok vehetik azoknak hasznát, kik ugyan azon nyelveken értenek, azokat az nyelveket tanúlták. […] Nem kel azért senkinek meg útálni ezt az könyvet, azért, hogy Magyar nyelven vagyon, sőt inkáb nagy hálaadással tartozunk az mi kegyelmes Istenünknek, hogy ez mi nyelvünket is úgy meg szentelte, hogy az ő szent igéjét, az ő igaz ismeretit ez mi nyelvünk által is, kiáltatja, hirdetteti, prédikáltatja.[51]

49 Baranyai Decsi, *Az Caius Crispus Sallustiusnak…*, (.) r–v.

50 Sibolti Demeter, *Lelki harc* ([Detrekő?]? Mantskovit Bálint, 1584), RMNy 542, Aiijr.

51 Sóvári Soós, *Az szent prophetáknak…*, (:) 2r–v.

Fontos felismerés, hogy a nyomtatványok hatása nemcsak térben, hanem időben is kiterjed. Posztumusz kiadások esetében arról is olvashatunk, hogy a megboldogult szerzők a nyomtatott könyvnek köszönhetően „holtok után is" használhatnak tanításaikkal. Derecskei Ambrus váradi református lelkész a római levelet magyarázó prédikációit bevezetendő, Cseh András váradi főharmincadosnak címzett ajánlásában kifejti:

> Az Tanítók ez sok romlások és veszedelmek között nem csak szorgalmatoson ő tanításokkal építik az lelki Siont és Jerusalem Templomának meg repedezett kű falait, hanem írásokkal-is, hogy ne csak életekben, hanem meg-holtok után is legeltetnék az Christus Jesusnak meg fáradott és el epedett juhocskáit.
>
> Nem szidalmazhattyuk tehát az mi atyánkfiait-is, az kik ezekről gondolkodván, hogy tudni illik, az Magyar nemzetnek meg holtok után is szolgálhassanak, nagy szép írásokat hattanak, ki egy formában, ki másban, ki egy nyelven, s-ki más nyelven, és úgy mint testamentomban ajánlottanak. Mert jó eleve meg látták, hogy ez nemzetben nem sokára meg fogyatkoznék az szó által való igaz tanítás, az melly helyett írást hattanak, hogy az maradékoknak lenne miből tanulniok vagy együtt vagy másutt.[52]

Margitai Péter egyik idézett ajánlásában utal rá, hogy a prédikációkat élőszóban is elmondta, majd így folytatja:

> Sőt ezzel nem elégedvén, hogy nem csak szájammal és nyelvemmel, hanem kezemmel s írásommal-is éppíthetnék az Istennek lelki Szőlejében (nem magam mutogatásáért, hanem az együgyű Atyafiakért) az meg nevezett Prophetiát rövid Magyar Praedicatiókban foglalván szem eleibe ki-is bocsátottam. gyönyörköttessék magokat.[53]

Margitai Péter egy másik ajánlása szerint Kecskeméti Alexis János azért írta prédikációit, „hogy azokat […] szem eleibe ki bocsássa és közönségessé tegye, hogy így nem csak szájával és nyelvével, hanem ugyan kezével és írásával is, az Istennek lelki szőlőjét, az Anyaszent-egyházat éppítse".[54]

Ugyanezekkel a kifejezésekkel utal az írásbeliség, a könyvnyomtatás hatékonyságára Margitai a *Tízparancsolat*ot magyarázó, korábban ugyancsak említett kötetének ajánlásában. Mint írja: a mondandót „rövid Praedicatiokban foglalván […] szem eleiben bocsátottam, hogy így nem csak szájamval és nyelvemmel, hanem az én vékony értékem szerint kezemmel-is építsem az Úrnak lelki Szőlőjét".[55]

Érdekes a különféle közlésformák metaforikus megjelenítése anatómiai fogalmakkal: ahogy az élőszóban elhangzott beszédet a száj és a nyelv, úgy a maradandóságra érdemesített prédikációt a – nyomdai kéziratnak szánt – szöveg leírását végző kéz jelképezi. A testrészek közül a szem sem marad ki, mint amellyel az olvasók érzékelhetik a könyv tartalmát.

52 Derecskei Ambrus, *Az szent Pál apostol levele, mellyet irt az Rómabeli keresztyéneknek* (Debrecen: Lipsiai [Rheda] Pál, 1603), RMNY 895, (:) 4v–5r.

53 Margitai, *Az Jónás próféta…*, (: o :) 4v–5r.

54 Kecskeméti A., *Az Dániel Propheta…*, b2v–b3r.

55 Margitai, *Az Isten törvényének…*, B3r.

A fentebbiekre akad ellenpélda, ugyanis nem mindenki gondolkozott az olvasóközönség széles távlataiban. Mintegy alkalmi kiadványnak szánták Kecskeméti C. János Tokajban elhangzott karácsonyi prédikációját. A Lórántffy Mihálynak címzett ajánlás szerint a patrónus kérte a kinyomtatást:

> az innep elmúlván, az békeség is végbe menvén, Uraságod, jó örömmel haza térvén, fő-fő szolgái előtt, emlékezett felőlem, jelentvén, hogy ha én azt az Conciót ki írnám, nem szánna uraságod annak ki nyomtatásától költséget, és az fő-fő Uraknak, kik annak halgatásánál jelen voltanak, vele kedveskedni.[56]

Kecskeméti megragadta a kínálkozó lehetőséget, és a karácsonyi prédikáció mellett még egy húsvéti és egy pünkösdi beszédét is közreadta.

*

A reménybeli hallgatóságra vagy olvasókra vonatkozó megjegyzésekből láthatjuk, hogy a vizsgált korszakban megjelent prédikációk és egyéb vallásos és világi művek szerzői és fordítói vagy a legszélesebb rétegekre számítottak, vagy a közönség egyik vagy másik csoportjára. A szerzők többsége – a várható műveltségi szint alapján – az „együgyű községet" kívánta szolgálni: munkáját „épületekre és javokra", „hasznokra és vigasztalásokra" írta, végső soron „lelköknek üdvösségére", hogy „az pokolnak kínnyát el kerülhessék, és az mennyei boldogságnak javaihoz juthassanak".

Az „alatsonabb elmékhez" tartozhattak az olvasni még nem tudó „kisdedek", akik csak a „skóláknak igazgató mesteri" magyarázata nyomán sajátíthatták el a kereszténység alapjait; az írástudatlan felnőttek, akik az élőszóban elhangzott prédikáció vagy a „cselédes gazda" felolvasása alapján juthattak ismeretekhez. A feltételezhető olvasók közül a derűlátóbb szerzők azokra is számítottak, akik éppen csak elkezdtek barátkozni a betűkkel. Idéztem Pathai Istvánt, aki a „gyönge magyar írás olvasókra" gondolt (1592); Debreceni Szőr Gáspárt, aki azokat említi, akik „az magyar írástis alig olvashattyák" (1599); Lépes Bálintot, aki azokra is számított, „qui vel mediocriter literas norunt" (1617). Magasabb szintet képviseltek azok, „kik az Magyar íráshoz értnek" (Szárászi Ferenc, 1604). Nem hiányoztak a kínálatból a magasabban képzett világi és egyházi személyek tetszésére pályázó munkák sem.

A megcélzott közönség meghatározása önmagában is figyelemre méltó dokumentuma a régiség irodalmi gondolkodásának. Számos további megjegyzés vonatkozik a közönséghez alkalmazkodó szövegalkotás módjára. Ezek árulkodnak arról, hogy a szerzők mit gondoltak a kitűzött célnak megfelelő tartalmi, szerkezeti és stiláris követelményekről, mit tartottak követendőnek vagy éppen kerülendőnek – saját módszerükről nyilatkozva éppúgy, mint elődeik és kortársaik elismerése vagy elmarasztalása során. Az ezt alátámasztó források áttekintése, rendszerezése és értékelése azonban további feladat.

56 Kecskeméti C. János, *Három fü es nevezetes esztendős innepekre való praedikatiok* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1615), RMNy 1083, *4r.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.04

Patachich Ádám mecenatúrája

Egy irodalmi kapcsolatháló kiépülése Nagyváradtól Rómáig

DÓBÉK Ágnes

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, XVIII. Századi Osztály, tudományos munkatárs
ORCID: 0000-0001-8402-8374

Patachich Ádám's patronage and the formation of a literary network from Oradea to Rome

Abstract | This article examines the literary patronage of Patachich Ádám (1717–1784), bishop of Oradea (1759–1776) and later archbishop of Kalocsa (1776–1784), focusing on the formation of an intellectual and literary network that connected several European cultural centres. While previous scholarship has mainly addressed Patachich's own poetic activity and his membership in the Roman Arcadian Academy, this study approaches his literary involvement from the perspective of patronage and intellectual networks. Drawing on three types of sources – Patachich's correspondence, printed works dedicated to him, and contemporary press reports – the article reconstructs the circle of authors, scholars and cultural intermediaries associated with him and analyses the ways in which his patronage functioned within the literary life of the period.

The analysis shows that Patachich's ecclesiastical offices provided him with political, economic and social resources that enabled him to support writers, scholars and cultural initiatives across a wide geographical area. His patronage operated through a network linking Oradea, Kalocsa, Pest, Vienna and Rome, facilitating the mobility of scholars, books and ideas. In this way, Patachich emerged as an important patron within the 18th-century *respublica litteraria*, contributing to the integration of Hungarian scholarly culture into broader European intellectual networks.

Keywords | Patachich Ádám, literary patronage, Republic of Letters, intellectual networks, 18th-century Hungary, cultural transfer

* A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé. Köszönöm Grócz Zitának és a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár munkatársainak a kutatáshoz nyújtott segítséget.

Patachich Ádám nagyváradi püspök (1759–1776), majd kalocsai érsek (1776–1784) irodalmi munkásságát az utóbbi évtizedek kutatásainak köszönhetően a magyar irodalomtörténet részeként tartjuk számon. Jelentőségét mindenekelőtt az Árkádia római költőakadémiába való felvételével hozták összefüggésbe;[1] elemezték latin nyelvű költeményeit, és feltárták tevékenységét a korabeli latinul verselő költők körében,[2] bemutatták a nagyváradi udvarában előadott színdarabokat,[3] valamint könyvtára és könyvgyűjtése is figyelmet kapott.[4]

Patachich irodalmi szerepvállalása azonban nem korlátozódott saját költői tevékenységére és a váradi színházi előadások kezdeményezésére. Bár a verselés jelentette számára a legkedvesebb irodalmi tevékenységet, hivatali teendői mellett ez kevésbé válhatott meghatározóvá életművében. Az irodalom iránti elkötelezettsége ugyanakkor megmutatkozott különböző műfajú művek megjelenésének támogatásában. Egyházi rangjainak emelkedésével világi hivatalokat is betöltött, anyagi lehetőségei bővültek, kapcsolatrendszere kiszélesedett, így a korabeli irodalmárok egyre nagyobb csoportjával került kapcsolatba, fellépett határokon túli irodalmi kezdeményezések pártfogójaként.

A tanulmány Patachich irodalmi mecenatúrájának vizsgálatára koncentrál. Pályájának főbb állomásain keresztül követi nyomon a főpap irodalmi kapcsolatrendszerének alakulását, az általa támogatott szerzők és művek körét, valamint irodalmi tevékenységének reprezentációját a magyarországi és külföldi sajtóban. A kutatás mecenatúrájának működését három forrástípus összevetésével vizsgálja: a főpap levelezése, a neki ajánlott nyomtatványok és a korabeli sajtóreprezentáció alapján.

Az eredmények rámutatnak, hogy Patachich irodalmi érdeklődése a gazdasági és (egyház)politikai erőforrásai révén meghatározó módon járult hozzá a korszak irodalmi életének formálásához. Működése egy következetesen szervezett irodalmi mecenatúra rendszerét körvonalazza, amely a Nagyvárad–Kalocsa–Pest–Bécs–Róma földrajzi csomópontokon kiépülő kapcsolathálón keresztül érvényesült.

---

1 Szörényi László, „Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon", *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 184–191, 185–186; Kovács Sándor Iván, „»Kutattam Árkádiában én is…«: Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz", *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 711–723, 712, 714–715; Sárközy Péter, „Et in Arcadia ego: Magyarok és a XVIII. századi Itália", *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 238–251, 245–246.

2 Tóth Sándor Attila, *Rómából a pannon Árkádiába: Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa*, METEM könyvek 46 (Budapest: METEM, 2004).

3 Staud Géza, *Magyar kastélyszínházak II. rész*, Színháztörténeti könyvtár 14 (Budapest: Színháztudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1963), 35–90; Vágó György, „Dittersdorf Nagyváradon", *Magyar Zenei Szemle* 3 (1943): 121–128.

4 Boros István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár* (Budapest: Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár–Balassi Kiadó, 1994); Fischerné Grócz Zita, „Patachich Ádám könyvtára", in *Patachich Ádám érsek emléke*, szerk. Lakatos Adél, 71–74 (Kalocsa: Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár, 2005); Vértesy Miklós, „Patachich Ádám ősnyomtatvány gyűjteménye", *Magyar Könyvszemle* 84 (1968): 54–61; Emődi András, „Patachich Ádám nagyváradi könyvtárának történetéhez", in *Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna, 61–64 (Budapest–Nagyvárad: Partium–Protea–Reciti, 2013). Legutóbb: Dóbék Ágnes, „Patachich Ádám kalocsai érsek könyvtárának gyarapítói: Egy könyvgyűjtési hálózat működése Kalocsa, Pest, Bécs és Róma csomópontjai mentén (1776–1784)", *Magyar Könyvszemle* 142 (2026), megjelenés alatt.

A nagyváradi püspöki udvar kulturális arculatát alapvetően meghatározta Patachich zene és színház iránti elkötelezettsége. A szakirodalom részletesen tárgyalja az általa létrehozott, előbb Michael Haydn, majd Carl Ditters von Dittersdorf vezetése alatt működő zenekart, valamint azokat a latin nyelvű színielőadásokat, amelyek bemutatását kezdeményezte. Staud Géza 12 mű színpadra állítását regisztrálta a váradi évekből, de rámutatott, hogy ez a szám alulbecsült; feltehetően jóval több darabot adtak elő, amelyek feltárása a további kutatás feladata.[5]

Dittersdorf önéletrajzában külön fejezetet szentelt a Váradon töltött időszakának.[6] Visszaemlékezése szerint Patachich Ádám 1764-ben, Bécsben hallotta őt először játszani, amikor a pozsonyi országgyűlés alkalmából a császárvárosba látogatott. Egy ünnepi hangversenyen találkoztak, ahol Dittersdorf játéka nagy hatást tett a püspökre, és megbízta, hogy Bécsben és Prágában toborozzon zenészeket és énekeseket váradi zenekara számára. Az önéletírásban Patachich több, egymással összefüggő szerepben jelenik meg. Egyrészt mecénásként lép fel, amikor bécsi találkozásuk után jelentős javadalmazással és kivételes feltételekkel kínálja fel Dittersdorf számára a váradi karmesteri állást, majd udvarában nem pusztán alkalmazottként, hanem autonóm művészként kezeli, teljes irányítást biztosítva számára a zenei élet felett. Másrészt tudatos kulturális szervezőként egy reprezentatív zenei és színházi infrastruktúrát épít ki: támogatja a zenekar fejlesztését, engedélyezi a kastélyszínház felépítését, és rendszeres előadásokat kezdeményez. Alkotótársként szerepel, amikor Pietro Metastasio *Isacco figura del Redentore* című oratóriumát latinra fordítja, filológiai pontossággal és költői igénnyel formálva a szöveget. A visszaemlékezésben az udvari reprezentáció fontossága is megjelenik, hiszen – több más bemutatóhoz hasonlóan – az oratórium előadására a püspök névnapjához kapcsolódó ünnepi alkalom keretében került sor.

Dittersdorf sorai alapján Patachich mecenatúrája nem merült ki a hagyományos patrónusi támogatásban, hanem az alkotói folyamatok aktív alakítására irányult. A művészekkel való együttműködése és az intézményi feltételek megteremtése révén olyan kulturális közvetítőként lépett fel, aki a helyi udvart egy tágabb, nemzetközi művészeti hálózat részévé tette. Bekapcsolódása a közép-európai intellektuális hálózatokba a bécsi császári udvarban való jelenlétéhez köthető. Családja kapcsolatainak köszönhetően már püspöksége előtt, 1751-ben a Bécsi Magyar Udvari Kancelláriára került, ahol 1760-ig tanácsosként működött.[7] Püspökként ez a megbízása megszűnt, de továbbra is gyakran látogatott a császárvárosba. Az itt megismert, majd Váradra hívott különböző nemzetiségű zenészek nemcsak a püspöki udvar zenei életének felvirágoztatásában működtek közre, hanem abban is, hogy Patachich és mecenatúrája ismertté

5 Staud, *Magyar kastélyszínházak…*, 59, 71.

6 Karl Ditters von Dittersdorf, *Lebensbeschreibungen: Seinem Sohne in die Feder diktiert* (Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1801), 129–146.

7 Kökényesi Zsolt, *Az udvar vonzásában: A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)*, Humaniórák (Budapest: L'Harmattan, 2021), 180–181, 485.

váljon Közép-Európában. 1769-ben, a zenekar feloszlatása után a tagok különböző városokban találtak új megbízásokat; Dittersdorf a dél-csehországi Javorníkban folytatta pályafutását. Ekkoriban került kapcsolatba a jezsuita Salvatore Ignazio Pintussal (1714–1786), aki Rómából érkezett a cseh vidékre, és Dittersdorf megbízójának, Philipp Gotthard von Schaffgotsch püspöknek a gyóntatója volt. Irodalmi tevékenységéről vált ismertté, a morva és sziléziai arisztokrácia tagjainak írt alkalmi műveket, valamint oratóriumok és operák librettóit jelentette meg.[8] Az *Il Davide nella valle di Terebintho* című oratóriumához Dittersdorf szerezte a zenét, akinek 1771-ben ez a mű nyitotta meg pályafutását Schaffgotsch püspök szolgálatában.[9] Az oratórium librettóját 1774-ben Opavában ismét kinyomtatták, a kiadás ajánlását a szerző Patachich Ádámnak címezte.[10] A Patachich személyével foglalkozó szakirodalom eddig nem ismerte a dedikációt, sem Pintus és a váradi püspök ismeretségét. Az ajánlás tanúsága szerint Pintus figyelmét maga Dittersdorf irányította Patachichra mint nagy tekintélyű mecénásra és költőre, és ő ismertette meg vele Metastasio *Isacco*-oratóriumához készített latin fordítását: „attól a pillanattól kezdve, amikor Dittersdorf úr megmutatta nekem e fordítást, oly nagy tisztelet ébredt bennem Excellenciád személye iránt, hogy már akkor elhatároztam: ezt Önnek és a Tudós Köztársaságnak is kinyilvánítom, amikor első szent oratóriumomat Önnek ajánlom."[11]

Pintus ajánlóleveléből kiderül, hogy a librettó megjelenése előtt levélben fordult Patachichhoz, hogy engedélyt kérjen a dedikáció közlésére. A püspök 1774. június 17-i válaszában hozzájárult az ajánlás megjelentetéséhez, amelyet Pintus ugyanazon év szeptember 20-án, Opavában datált. Az ajánlás szövege a mecénások megszólítására jellemző korabeli dicsérő fordulatok mellett külön hangsúlyt helyez Patachich irodalmi műveltségére és szépirodalom iránti érdeklődésére. Tanulmányainak említése mellett kiemeli felvételét az Árkádia Akadémiába és árkádiai nevét, majd méltatja az *Isacco* latin fordítását, amelyet „olyan szerencsésen készített el, hogy a szöveghez hű maradt, de a latin kifejezések pontosságával és szépségével".

A librettó ugyanakkor nem tekinthető az oratórium tényleges előadásának bizonyítékául, mivel semmiféle utalást nem tartalmaz Dittersdorf zenéjére. Inkább irodalmi tisztelgésként szolgáló alkalmi nyomtatványként értelmezhető. Pintus – aki pályafutá-

8 Korabeli tanúvallomások, alkalmi nyomtatott dokumentumok és folyóiratok alapján rekonstruálja Pintus életét: Vladimír Maňas, „Salvatore Ignazio Pintus: Nástin osudů a díla duchovního a literáta jako doklad intenzivních kulturních kontaktů rakouského Slezska a Brna na přelomu 70. a 80. let 18. století", in *Cantantibus organis: Hudební kultura raného novověku ve středoevropských souvislostech; Ad honorem Jiří Sehnal*, szerk. Vladimír Maňas és Pavel Žůrek, 135–148 (Brno: Moravská zemská knihovna v Brně, 2016).

9 Jana Spáčilová, „Oratorio *Il Davide nella valle di Terebintho* by Carl Ditters von Dittersdorf", *De musica disserenda* 20, 1–2. sz. (2024): 253–258, doi:10.3986/dmd20.1-2.10.

10 [Salvatore Ignazio Pintus], *Il Davide nella valle di Terebintho oratorio sacro dedicato a sua eccellenza reverendissima monsignore Adamo libero barone Pattachich de Zajezda vescovo di Gran Varadino, supremo, e perpetuo conte dell'inclito comitato Bihor consigliere intimo attuale di S. M. I. R. A. & dall'abbate Salvatore Ignazio Pintus Accademico di Belle Lettere fra gl'Intronati di Siena* […] (Opava: Stamperia di Giuseppe Gabriel, 1774). A nyomtatvány lelőhelye: Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (a továbbiakban: KFK) D3535.

11 Az olasz és latin nyelvű idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításban közlöm.

sa során többnyire mecénások pártfogására támaszkodott – e kiadvány révén Dittersdorf egykori patrónusának, Patachich püspöknek a jóindulatát kívánta elnyerni. Több librettója megjelent 1774-re, valószínűleg tudatosan választotta ki az *Il Davide* újranyomását arra, hogy Patachichnak ajánlja. A szövegkönyvet maga is különösen nagyra értékelhette, hiszen későbbi műveiben visszatérően az „Il Davide című szent oratórium szerzőjeként" hivatkozott önmagára.[12] Az oratórium műfaja ráadásul kifejezetten alkalmasnak bizonyult egy magas rangú egyházi mecénás megszólítására.

Az *Il Davide nella valle di Terebintho* Patachichnak szóló ajánlása a 18. századi közép-európai kulturális kapcsolatháló működésének jellegzetes dokumentuma. Arra világít rá, hogy a nagyváradi püspök mecénási tevékenysége és irodalmi ambíciói a zenészek és librettisták mobilitásán keresztül Várad földrajzi határain túl is ismertté váltak. A Patachich kapcsolathálójába való belépés eszközeként értelmezhető, hogy Pintus számára Patachich neve olyan szimbolikus tőkét képviselt, amely révén saját művét a nemzetközi tudós közösségben helyezhette el. A dedikáció arra is rámutat, hogy a 18. századi alkalmi nyomtatványok nemcsak események dokumentálására, hanem kapcsolatok létrehozására és megerősítésére is szolgáltak, földrajzilag távoli szereplők között tartva fenn a kapcsolatot.

A színházi és zenei élet támogatása mellett Patachich váradi püspökségének idején irodalmi mecenatúrájának másik legfontosabb irányát a tudósok pártfogása és a tudományos munkák létrejöttének ösztönzése jelentette. Ebben az időszakban kezdte kiépíteni tudós tanárokból álló hálózatát. Gánóczy Antal teológus és történetíró meghívására érkezett Nagyváradra, ahol 1768-ban kanonoki tisztséget kapott. Gánóczy ekkoriban a váradi püspökség történetének megírásán dolgozott, a vonatkozó források feltárásával és rendszerezésével. Művének első kötete az egyházmegye alapítását és a középkori püspökök történetét tárgyalja, míg a második a kora újkori főpapok munkásságát mutatja be, egészen Patachich Ádám koráig.[13] A munka számos oklevelet teljes terjedelmében közöl, ezért mindmáig a püspökség történetének egyik alapvető forrásaként tartják számon. A Patachichot bemutató rész a nagyváradi püspökséget megelőző életpálya bemutatására koncentrál, kiemelten foglalkozik a római tanulmányokkal és Patachich Árkádia-tagságával; a társaságba felvételt tanúsító oklevelet közléséből ismerjük.[14]

Gánóczy az előszót 1775 végi dátummal közölte, a munka 1776-ban jelent meg, és Patachich csak az ezt követő évben kapta kézhez, amikor már kalocsai érsekként Pesten tartózkodott:

12 Spáčilová, „Oratorio…", 256–257.

13 Antonius Gánóczy, *Episcopi Varadinenses fide diplomatum concinnati*, 2 köt. (Wien: typis Josephi Michaelis Gerold, 1776). Patachichról: uo., 2:463–469.

14 „Említésre méltó, hogy Rómában – jóllehet különféle tudományok kötötték le – oly elegáns költeményeket írt, hogy ezek miatt felvették az Árkádia nevű tudós társaságba, ahol a Sirasi nevet kapta. Ez valóban nagy megtiszteltetés volt, hiszen e társaság csak azokat fogadta tagjai közé, akik tudományos kiválóságukat nyilvánosan bizonyították." Ezt követően közli az Árkádia custosa által aláírt felvételi oklevelet: uo., 466–467.

> eljutottak hozzám a váradi püspökökről készült, az irántam tanúsított tisztelet jeléül ajánlott művek, amelyeket mihelyt Pestre érkeztem, könyvárusomtól átvéve a legnagyobb örömmel olvastam el, és különös figyelemmel fogadtam az előszó nevemet felékesítő méltató szavait […]. Mindez oly mélyen meghatott, hogy […] azt kívánom, a tudós férfiak önként vállalt munkájának méltó jutalmaként nevükhöz arányos hírnév és dicsőség társuljon.[15]

Gánóczy a Patachichhoz címzett terjedelmes dedikációban a püspököt nem csupán egyházi vezetőként és a tudományok patrónusaként ábrázolja, hanem a „Múzsák kedveltjeként" és a „tudományok Héraklészeként" jeleníti meg, vagyis olyan főpapként, aki aktív résztvevője a 18. századi tudós közösségnek, gyakorló művelője a tudományoknak. A szöveg szerint a tanulás, az olvasás és a tudós beszélgetés részét képezte mindennapi életének. A helyi tudományos élet szervezőjeként mutatja be, aki környezetét tudatosan alakította úgy, hogy mindig kiváló tudósok vegyék körül, akiket folyamatos munkára és versengésre ösztönzött. Nevéhez kapcsolja Nagyvárad kulturális felemelkedését, a teológia, a kánonjog, a filozófia és a természettudományok oktatásának megszervezését. Külön figyelmet szentel könyvtárának, amit a tudományos munka eszközének szánt. Nem pusztán reprezentatív céllal gyűjtötte a könyveket, hanem – sok arisztokratával szemben – ő is használta azokat, és mások számára is elérhetővé tette a gyűjteményt. Gánóczy szövege így nemcsak Patachich személyének dicséreteként olvasható, hanem a püspök tudós közösségen belüli pozíciójának bemutatásaként is. A dedikációban Patachich a *respublica litteraria* aktív tagjaként jelenik meg, ami tovább erősítette tekintélyét az irodalmárok és tudósok köreiben.

A Gánóczy által leírt, egy Patachich körül már a váradi időszakban kialakult tudós irodalmár kört bizonyít az *Analecta poetica* című kéziratos versgyűjtemény is, amely Patachich és költő barátainak verseit, egyes esetekben verses üzenetváltásaikat tartalmazza. A benne lejegyzett költemények egy része nagyváradi keltezésű és vonatkozású, szerzőik Patachich, Gánóczy és Giacomo Mariosa.[16]

A püspök nagy hangsúlyt fektetett a helyi szeminárium oktatói gárdájának kiépítésére. A jezsuita rend 1773-as feloszlatása új lehetőséget teremtett számára tudományos körének bővítésére: levelében Nagyváradra hívta többek között Katona Istvánt, Pray Györgyöt, Palma Károly Ferencet, Szerdahely György Alajost és Wagner Károlyt, hogy a helyi szemináriumban állást biztosítson számukra, illetve ki-ki a saját tehetsége szerinti tudományos feladatot láthassa el.[17] A meghívottak nagy része nem vállalkozott a távoli költözésre, inkább korábbi szolgálati helyükhöz közelebb keresett megélhetést. Kapcsolatuk azonban fennmaradt a püspökkel, évekkel később, az érseki időszak alatt, immár Kalocsán vagy Pesten, többükkel találkozunk Patachich környezetében. A jezsuiták közül végül Klobusiczky Péter és Molnár János telepedett le Nagyváradon; utóbbi egy éven

15 Patachich Gánóczynak, Pest, 1777. febr. 27. (fogalmazvány), KFK Ms. 447. 11. No. 228.

16 Tóth, *Rómából a pannon Árkádiába…*, 110–120.

17 Az 1773. október 11-én kelt levelet közli: Thomas Bedcsula, *Vita Petri Klobusiczky de eadem metropolitanarum Colocensis et Bacsiensis ecclesiarum canonice unitarum archi-episcopi* (Kalocsa: Typ. Malatin–Holmeyer, 1859), 12–13; Tóth, *Rómából a Pannon Árkádiába…*, 107, 202.

át tanárként, valamint Patachich könyvtárosaként tevékenykedett. Bár a meghívások gyakorlati eredménye korlátozott maradt, a kezdeményezés azt mutatja, hogy a püspök tudatosan törekedett egy helyi, intézményesült tudóshálózat létrehozására.

Patachich számára fontos volt az utánpótlás képzése, a tehetséges fiatal klerikusok tanulmányainak támogatása. Közülük Fogarassy András emelkedik ki, aki 1769-ben végzett a nagyváradi szemináriumban, majd a püspök ösztönzésére 1775 júliusa és 1778 augusztusa között Rómában tanult, ahol a domonkos vezetés alá került Collegium Romanum óráit látogatta. Ebben az időszakban leveleiben rendszeresen beszámolt pártfogójának római hírekről, élményeiről, tanulmányai előrehaladásáról, az ott megismert tudósokról.[18] Hazatérte után már Kalocsán állt Patachich szolgálatába, ahol a szemináriumban hermeneutikát tanított, és a könyvtár prefektusa lett.

Fogarassy Itáliából küldött levelei értékes adalékokkal szolgálnak Patachich római kapcsolathálózatához, amely már váradi püspöksége idején létezett. A levelezésben feltűnik többek között Francesco Antonio Zaccaria római teológus és történetíró, valamint Giacomo Mariosa neve. A beszámolókból kiderül, hogy mindketten a püspök római hívei közé tartoztak, akikkel Patachich részben Fogarassy révén tartotta a kapcsolatot, többször küldött számukra anyagi támogatást a diák segítségével.[19] A váradi püspökség időszakából ugyanakkor nem ismerünk közvetlen levelezést Patachich és a római literátorok között. Fogarassy közvetítő szerepe arra utal, hogy Patachich mecenatúrája közvetett kapcsolatokon keresztül is működött. A fiatal klerikus nemcsak tanulmányokat folytatott, hanem a püspök római hálózatának aktív fenntartója és bővítője lett.

Mariosa neve ismert a magyar irodalomtörténetben, mivel Patachich hívására Magyarországra jött, és az érsek környezetében költőként és könyvtárosként működött.[20] Fogarassy római beszámolóiból több új információt megtudunk magyarországi tartózkodásáról. A diák 1775. augusztus 30-án kelt levelében írja az érseknek: „Mariosa úr készül az utazásra, és Excellenciádat erről ő maga fogja értesíteni".[21] A szakirodalom eddig nem ismerte, hogy Mariosa pontosan mikortól látta el Patachich mellett a könyvtárosi feladatokat. Fogarassy levele szerint kevesebb mint egy évet tölthetett Nagyváradon, mivel 1775 őszén érkezett, majd nem sokkal később követte pártfogóját új székhelyére, Kalocsára.

Patachich nagyváradi kulturális kapcsolathálója azt mutatja, hogy a püspök nem csupán az egyházmegye területén támogatott tudósokat, zenészeket, művészeket. Személyes ambíciója volt, hogy püspöki székhelyén virágzó kulturális élet működjék, és ennek megvalósításához különböző módokon igyekezett Nagyváradot bekapcsolni Pest,

18 KFK Ms. 447. 7. No. 138, 140, 144, 148, 149.

19 Például: „mindazt, amit Excellenciád rám bízott, a mai napon végre is hajtottam: átadtam Jacopo Mariosa úrnak százötven scudót, az ügyvivő úrnak pedig visszafizettem harminchat scudót és tizenhat baioccót. A *Bibliotheca Ritualis*-ra előfizettem." Fogarassy Patachichnak, Róma, 1775. aug. 30., KFK Ms. 447. 7. No. 148. Valamint: „Legközelebb bécsi ágensemtől 300 forintot kapsz, ebből 100 forintot adj át Zaccaria úrnak, a többit pedig tartsd meg saját céljaidra." Patachich Fogarassynak, 1777. júl. 29., KFK Ms. 447. 7. No. 143.

20 Tóth, *Rómából a Pannon Árkádiába…*, 93.

21 1775. aug. 30., KFK Ms. 447. 7. No. 148.

Bécs, Róma intellektuális közegébe: több jelentős személyt hívott meg ezekről a kulturális csomópontokról Váradra, illetve Rómába ő is küldött egy fiatal papot az egyházmegyéből. Ez a kulturális transzfer kalocsai érsekségének éveiben válik igazán kiterjedtté.

Patachich mint kalocsai érsek az irodalmi kapcsolathálókban

Patachich Ádámot 1776 márciusában nevezték ki kalocsai érsekké, ez év augusztusától tartózkodott Kalocsán. 1777-ben Mária Terézia a nagyszombati egyetem Budára költöztetését követően az egyetem királyi tanácsának elnökévé, a magyarországi oktatásügy egyik irányítójává nevezte ki. Ekkortól ideje nagy részét pesti palotájában töltötte, a kalocsai egyházmegye ügyeit onnan irányította. Távollétében a főbb feladatokat Palma Károly Ferenc történetíró látta el, aki kalocsai kanonoki kinevezése előtt Bécsben dolgozott. Mellette Fogarassy András volt a püspök másik helyi megbízottja, a könyvtár bővítését irányította. Mindketten aktív levelezésben álltak Patachichcsal.

Patachich érsekként a nagyváradi tapasztalatokra építve immár tágabb intézményi és anyagi keretek között folytatta azt a mecénási gyakorlatot, amely a tudósok, művészek és könyvek mobilitására épült. A színházi előadások, zenekar szervezése már nem volt része a mecenatúrájának, de a költői alkotás, az irodalom és tudomány támogatása továbbra is meghatározták tevékenységét.

Kinevezései számos új irodalmi kapcsolathoz vezették el: az érseki és oktatásirányítási tisztségek nem csupán társadalmi rangot biztosítottak, hanem új kommunikációs csatornákat nyitottak meg számára a tudós közösségek felé. Érseki rangja révén a bécsi kulturális élet kulcsfigurái keresték vele a kapcsolatot, míg az oktatás területén elnyert pozíciója az egyetem tudós professzorait vonta be az ismeretségi körébe. Római kapcsolatai megszilárdultak, elsősorban Giacomo Mariosa magyarországi tartózkodásának köszönhetően.

A budai egyetem tudós közegében

Miután a királynő Patachichot a budai egyetem tanácsának elnökévé nevezte ki, az érsek szerepe tovább erősödött a magyarországi tudományos és irodalmi életben. Az *Analecta poetica*ban összegyűjtött versek címzettjei, valamint a bennük említett személyek alapján rekonstruálható az a tudós kör, amely Pesten köré szerveződött: többek között a piarista Horányi Elek; Makó Pál, a budai egyetem bölcsészeti karának igazgatója; Vörös Antal a jogi, Szabó Antal a teológiai fakultás igazgatója; Mitterpacher Lajos, a gazdaságtan tanára; Weiss Ferenc csillagász; Szerdahely György Alajos esztétikatanár; valamint Molnár János, aki Várad után Budán folytatta pályáját. Az egyetemi könyvtár munkatársai közül Wagner Károly és Pray György tartoztak a körhöz. A felsorolt személyek csoportja azt mutatja, hogy Patachich környezetében egy több tudományágat átfogó tudóshálózat jött létre.

Levelezését Pray Györggyel ismerjük. Miután 1780-ban Johann Heinrich Gottfried von Bretschneidert kinevezték az egyetemi könyvtár első igazgatójává, Pray elhagyta

könyvtári állását. A Patachichcsal folytatott levelezéséből nyomon követhető, hogy további boldogulása érdekében az érsek közbenjárását kérte, aki a Helytartótanácsnál kiállt mellette, és ennek hatására Pray visszakapta egyetemi pozícióját.[22] Az eset bemutatja, hogy Patachich mecenatúrája nem korlátozódott anyagi támogatásra, hanem kiterjedt a tudósok intézményi pozícióinak alakítására is.

Ugyanakkor az érsek saját könyvtárának gyarapítása érdekében Bretschneiderrel is kapcsolatban volt, igaz csak érintőlegesen. Anton Kurz bécsi könyvügynök mindkettejük számára vásárolt aukciókon. Egy alkalommal Bretschneideren keresztül küldött el egy könyvkatalógust Patachichnak, aki Bretschneiderrel továbbította válaszát ügynökének.[23] A német származású könyvtáros 1784-ig dolgozott az egyetemi bibliotékában, ezt követően elhagyta az országot. Egy 1793-ban megjelent önéletrajzi ihletésű regényében visszaköszönnek magyarországi élményei. Egyes fejezetek Magyarország területén játszódnak, és a főszereplő egy magyar püspök titkára lesz, együtt verselnek, és közösen terveznek egy Mária Teréziát megéneklő eposzt. Bár a mű nem említi a püspök nevét, a regény magyar vonatkozásait vizsgáló szakirodalom Patachich Ádámmal azonosítja.[24]

Patachich egyetemi tanács élén betöltött tisztsége lehetővé tette, hogy beszédet mondjon a budai egyetem felavatása és Mária Terézia koronázásának évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen 1780 júniusában. Emellett alkalmi verssel köszöntötte az eseményt. Ez a szerepvállalás irodalmi ambícióit is megmutatta, és jelentős visszhangot keltett: recepcióját megtaláljuk a kortársak visszaemlékezéseiben, valamint a hazai és a nemzetközi sajtóban.

Katona István a kalocsai érsekség történetében a felavatáson mondott beszédre visszaemlékezve kifejtette, hogy azt maga Patachich írta meg, és ahogy a szerkesztésben előrehaladt, Katonával beszélte meg a felépítését. A beszéd hatását így jellemezte: „egy óránál tovább tartott, a hallgatók mégsem unták, hanem a végén általános tapssal jutalmazták. Mindenfelé eljutott Patachich híre az egész országban […].”[25] Ányos Pál,

22 Lischerong Gáspár, *Pray György élete és munkái* (Budapest: Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1937), 81–84. Schauer Ferenc, a egyetem szenátusának jegyzője 1781. június 8-án értesítette Patachichot arról, hogy a május 28-i ülésen Prayt ismét kinevezték a könyvtár vezetői tisztségébe, és fizetése mellé élethosszig tartó járadékot kap azokért a könyvekért és kéziratokért, amelyek halála után a könyvtárra szállnak. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL) I. 1. c. Perszonális iratok. Patachich.

23 Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. jún. 18. és aug. 30., KFK Ms. 447. 9. No. 194, No. 190.

24 Hegedüs Béla, „Heinrich Gottfried von Bretschneiders Roman Georg Wallers Leben und Sitten, wahrhaft – oder doch wahrscheinlich – beschrieben, von ihm selbst (1793): Intellektuell sein im Königreich Ungarn des 18. Jahrhunderts”, in *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750-1820*, szerk. Vaderna Gábor, 244–256 (Wien: Praesens Verlag, 2022). A regénybeli püspök alakjának megformálásához a szerző meríthetett Patachich személyéből, de véleményem szerint valószínűbb, hogy a szereplőt több, általa ismert főpap vonásainak összeolvasztásával alakította ki. A műben ábrázolt kapcsolat és közös költői tevékenység fikciónak tekinthető, mivel a Patachichra vonatkozó levéltári források nem tanúskodnak ezekről. Sőt, a feltárt dokumentumok azt mutatják, hogy Patachich a Pray–Bretschneider-konfliktusban egyértelműen Pray mellé állt.

25 Katona István, *A Kalocsai Érseki Egyház története*, szerk. Romsics Imre, Thoroczkay Gábor és Tóth Gergely, ford. Takács József, 2 köt. (Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2003), 2:236–237.

aki szintén kiadott egy verset az alkalomra, az ünnepségről készült visszaemlékezésében így idézte fel Patachich részvételét:

> Ó! Hány magyart láttam vélem együtt könyvezni, midőn báró Patasics Ádám, kalocsai érsek, az universitás fő palotájában kimondhatatlan ékességgel, buzgósággal, hálaadó beszédet mondott felséges asszonyunk s anyánk Mária Terésiának. Gyertek barátaim ennek a boldog fejedelemnek sirjához, csókoljuk hideg hamvait, az egek fizessék meg néki édes nemzetünkhez mutatott s megbizonyitott szeretetét.[26]

A kortárs visszaemlékezések mellett Patachich beszédének hatását a korabeli folyóiratok tudósításai közvetítik: A *Magyar Hírmondó* 1780. július 5-i számában adott hírt a „Budai Universitás felállattatásának inneplés"-éről. A beszámoló az ünnepi alkalomra készült nyomtatványok között elsőként Patachich Ádám beszédét említi.[27]

A külföldi irodalmi folyóiratok hasábjain szintén ismertették a budai egyetem felavatása alkalmából megjelent nyomtatványokat. A tudósítások megjelenésének különös aktualitást adott, hogy nem sokkal később, 1780 novemberében elhunyt Mária Terézia, ami tovább növelte az esemény és az ahhoz kapcsolódó kiadványok iránti érdeklődést. Az *Efemeridi letterarie di Roma* folyóirat[28] hasábjain 1781 januárjában és februárjában olvashattak az előfizetők recenziókat a budai nyomdában megjelent nyomtatványokról.[29] Hogyan juthattak el a Budán kiadott művek az *Efemeridi* római szerkesztőihez? Egyrészt a lap a római Árkádia Akadémia kulturális közegében jött létre, működését meghatározták az Árkádia köréhez tartozó tudósok és egyházi értelmiségiek. Közülük többen – akár Zaccarián keresztül – értesülhettek Patachich beszédéről és a további kiadványokról. Másrészt a folyóiratot egy széles nemzetközi levelezőhálózat támogatta; szerzői és informátorai különböző európai tudományos központokból küldtek beszámolókat és könyvismertetéseket.

Az első, a budai egyetem felavatásához kapcsolódó híradásban olvashatjuk Patachich beszédének méltatását:

---

26 Ányos Pál, *Válogatott művei*, szerk. Lőkös István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 254.

27 *Magyar Hírmondó*, 1780. júl. 5., 433–440, 437–438.

28 Az 1722–1798 között megjelenő folyóiratnak fontos szerepe volt az európai kulturális és tudományos transzferekben. Rendszeresen közölt recenziókat és beszámolókat különböző európai nyomdákban megjelent tudományos és irodalmi művekről: Giulia Cantarutti, „Due riviste romane nel transfert culturale italo-tedesco dell'età di Winckelmann", in *La densità meravigliosa del sapere*, szerk. Maurizio Pirro, 29–55 (Milano: Ledizioni, 2018), doi:10.4000/books.ledizioni.7354.

29 „Nem távozunk el Budáról anélkül, hogy meg ne említénénk: több, nemrég napvilágot látott könyv anyagot fog szolgáltatni lapunk számos cikkéhez. Most térjünk át azokra, amelyeknek címét már lejegyeztük, mert ezek a bronznál is tartósabb emlékművet állítanak a Királynő magyar irodalom iránti nagylelkű adományozásáról." Patachich beszédéről, *Carmen* címmel megjelent költeményéről, valamint Mariosa és további szerzők költeményeiről: *Efemeridi letterarie di Roma* 10, 3. sz. (1781. jan. 20): 22–24. Makó Pál elégiájáról: uo., 5. sz. (1781. febr. 3.): 39–40. Molnár János *Zoologicon* címmel kiadott munkájáról: uo., 6. sz. (1781. febr. 10.): 47–48.

> Az ékesszóló latin beszéd, amellyel a kalocsai érsek úr nemzete nevében mondott hálát a királynőnek, amiért […] a fiatalság és a tudományok javára, június 25-én megerősítette Budán a virágzó egyetemet […]. E beszédben semmi sem árulkodik szerzője öreg koráról, csupán a bölcs szerkesztés, ami élő, erőteljes és energikus. Ám a tudós főpap nemcsak szónok, hanem kiváló költő is; és az érseki gondok, valamint más nagy tisztségei – mint a legfelsőbb Hétszemélyes Tábla bírája és az egyetem elnöke – mellett nagy örömét leli a versírásban és a költemények olvasásában.

Ezt követően megemlítik Patachichnak az alkalomra írt hexameteres költeményét,[30] amelyből idéznek néhány sort, hangsúlyozva a szerző Árkádia-tagságát. A beszámoló részletei arról tanúskodnak, hogy a tudósító jól értesült volt az érsek irodalmi érdeklődéséről.

A lap következő számában Giacomo Mariosa 1780-ban Patachichhoz írott költeményét szemlézik.[31] A bevezetőből kiderül, hogy tudomásuk van Mariosa másik, Patachichnak dedikált munkájáról is, amelyet 1776-ban, kalocsai beiktatására adott ki. A recenzens megjegyzi, hogy sajnálatos módon e korábbi költeményt nem ismerték időben, pedig tudós jegyzetei hozzájárulhattak volna ahhoz, hogy az itáliai olvasóközönség számára már évekkel ezelőtt ismertebbé váljon Patachich személye és érdemei. A cikk külön kiemeli, hogy Patachich „Itália tanítványa", négy éven át a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult teológiát. A recenzió ezt követően visszatér az 1780-as költeményhez, és hangsúlyozza Mariosa költői tehetségét, valamint a kalocsai érsek iránt érzett háláját, akinek könyvtárosaként szolgált.

Ezek a Rómában olasz nyelven megjelent ismertetések a francia nyelvű *L'Esprit des journaux* (1772–1818) folyóiratnak köszönhetően a nemzetközi recenziós körforgásba is bekerültek. A havi megjelenésű, liège-i székhelyű lap célja az volt, hogy ne csak az új könyvek tartalmát adja közre, hanem más európai folyóiratok hasábjain közzétett recenziókat is közvetítsen kivonatokban a francia nyelvű olvasóközönségnek.[32] Az 1781. decemberi számuk az *Efemeridi*ben megjelent, budai művekről szóló recenziók kivonatait közölte. Ezek között szerepelt Patachich beszédének ismertetése, amelynek köszönhetően a magyar főpap munkája ismertté vált a francia nyelvű sajtóban.[33]

A beszéd hazai és nemzetközi visszhangja lehetővé tette, hogy Patachich mint szerző is részt vegyen a tudós közösség kommunikációjában. A sajtóban való megjelenés

30 [Adamus Patachich], *Carmen Quo Mariae Theresiae Augustae Romanorum Imperatricis Hungariae Reginae Apostolicae Secunda Vicennalia Cecinit Syrasius Acrotophorius* (Buda: Typis Regiae Univ., 1780). A versről: Rédey [Rédey-Keresztény] János, „…dum Pallada Budam… studiosa reducis: A budai Magyar Királyi Tudományegyetem 1780. június 25-ei felavatásának kortárs visszhangja a magyarországi kései humanista költészetben", in *KOR/TÁRS: Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában; Fiatalok Konferenciája 2018*, szerk. Erdődi Alexandra Anita, Finta Mária Anna, Molnár Annamária, Virág Csilla és Vrabély Márk, 171–187 (Budapest: Reciti, 2019), 175–178.

31 *Efemeridi letterarie di Roma* 10, 4. sz. (1781. jan. 27.): 32.

32 Philippe Vanden Broeck, „L'Esprit des journaux", in *Dictionnaire des journaux*, főszerk. Jean Sgard, 396–397 (Paris–Oxford: Universitas–Voltaire Foundation, 1991).

33 *L'Esprit des journaux* 10, 12. sz. (1781. dec.): 420–424.

révén személye és tevékenysége szélesebb európai nyilvánosságban vált láthatóvá; kapcsolathálója a korabeli folyóiratok közvetítése segítségével is bővülhetett.

Róma: Zaccaria és Mariosa mecénása

Francesco Antonio Zaccaria feltehetően azokban az években került kapcsolatba Patachich Ádámmal, amikor Patachich Rómában tanult (1735–1739). Zaccaria tanulmányait Velencében kezdte, majd 1737-ben – Patachichcsal egy időben – egy évet a Collegium Romanumban töltött. Kapcsolatrendszere kiterjedt a korszak számos itáliai egyházi értelmiségijére: levelezésben állt többek között Giuseppe Garampival, akinek közvetítésével szintén megismerhette a kalocsai érseket.[34] 1762-ben az Árkádia Akadémia tagja lett.[35]

1778-tól az érsek haláláig fennmaradt levelezésük leggyakoribb tárgya a római szerző új műveinek bemutatása, illetve a megjelenésükhöz szükséges támogatás kérése. Zaccaria első ismert levelében személyes hangnemben gratulált Patachichnak abból az alkalomból, hogy Mária Terézia a Szent István Lovagrend nagykeresztjével tüntette ki:

> Mariosánk Rogeriushoz írt leveléből értesültem arról, hogy a császárné milyen nagy tisztségekkel és jótéteményekkel halmozott el […]. Ezért tehát szívből gratulálok, és őszintén kívánom, hogy ez a fényes és ragyogó felvétel a legnemesebb rendbe kaput nyisson számodra még nagyobb méltóságok felé. Miért nem lehetek jelen, hogy szemléljem kitüntetéseidet? Majdnem irigykednék Mariosára, ha nem tudnám, hogy jelenlétem semmit sem adna a Te fényedhez, miközben számomra az utazás sok kellemetlenséggel járna.[36]

A levél megerősíti, hogy Zaccaria a Collegium Romanumhoz tartozó egykori jezsuita tanárok köreiben mozgott: az említett Rogerius nem más, mint Ruggero Giuseppe Boscovich (1711–1787) természettudós, Árkádia-tag, aki Zaccaria levelei szerint Mariosával is kapcsolatban volt, és levelezett vele annak magyarországi tartózkodása alatt, ezen csatornán keresztül is eljutott számos római hír az érsekhez.[37]

Zaccaria összeköttetései jelzik, hogy Patachich római kapcsolatai nem elszigetelt ismeretségeken alapultak, hanem a Collegium Romanumhoz és az Árkádia Akadémiához kötődő tudós körökbe ágyazódtak. Ez a beágyazottság biztosította, hogy a kalocsai érsek a római értelmiségi hálózat stabil és elismert tagjaként jelenjen meg.

Zaccaria rendkívül termékeny író volt, Sommervogel 161 nyomtatott művet tulajdonít neki az egyháztörténet, a teológia és kánonjog, a liturgikus irodalom, a polemikus

34 Garampihoz lásd a 67–70. jegyzeteket és az ezekhez tartozó szövegrészt.

35 Simona Negruzzo, „Zaccaria, Francesco Antonio", in *Dizionaro Biografico degli italiani*, 100. köt. (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2020), https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-antonio-zaccaria_(Dizionario-Biografico)/.

36 Zaccaria Patachichnak, Róma, 1778. ápr. 29., KFK Ms. 447. 4. No. 116.

37 Erről Zaccaria leveléből tudunk, a Boscovich–Mariosa-levelezés nem maradt fenn: „Ha bármi egyéb hír közlésre méltó lenne, nem kétlem, hogy Rogerus ír majd Mariosának, akitől te is értesülsz." Zaccaria Patachichnak, Róma, 1778. aug. 2., KFK Ms. 447. 4. No. 117.

irodalom és az irodalomtörténet témaköreiben.[38] A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban Patachich könyvei között ma 18 különböző munkája található meg, közülük három több példányban.

Az érsek igyekezett Zaccaria műveinek minél teljesebb összegyűjtésére, és ezzel a feladattal eleinte a Rómában tartózkodó Fogarassyt bízta meg. Amikor a *Bibliotheca ritualis* című művének második kötetére (Roma: Monaldini, 1778) Fogarassy előfizetett a könyvkereskedőnél, Zaccaria ezt megtudva megírta az érseknek, hogy könyvei közül ez az utolsó, amiért pénzt kell fizetnie, minden ezután megjelenő művét szerzői ajándékként küldi majd neki.[39] A rendje feloszlatását követő évek Zaccaria számára viszontagságosak voltak, nyugdíját megszüntették, kéziratait elkobozták. IV. Pius állította vissza javadalmait és tanári állását a Sapienzia egyetemen, azonban emellett is szüksége volt Patachich pártfogására, aki támogatásul éves tiszteletdíjat fizetett neki, hangsúlyozva: „figyelemmel kísérem munkásságodat, és gondoskodom róla, hogy műveidet használatba vegyék".[40]

A római tudós 1780-ban értesíti Patachichot, hogy Giovanni Desideri gondozásában – Zaccaria gyakran név nélkül publikált – megjelent az általa összeállított *Efemerologio Universale* (Roma: Salomoni, 1780), amely napi bontásban az év eseményeit mutatja be egyfajta történeti naptárként.[41] A kötetet egy Rómából Győrbe visszatérő diáknak adta át, hogy juttassa el az érseknek. Egy év múlva, a *Biblioteca ritualis* harmadik kötetének megjelenésekor érdeklődött, hogy megkapta-e az *Efemerologió*t. Újabb könyvét szeretné eljuttatni, amint alkalom adódik rá, de nem akarja olyanra bízni, aki elveszítheti.[42] 1782 januárjában Patachich köszönetet mondott a neki küldött könyvekért, értesítve Zaccariát, hogy minden küldeményt megkapott. Egyúttal arra kérte, hogy a továbbiakban a római Monaldini és Giunchi könyvkereskedők[43] Pestre küldött csomagjaihoz mellékel-

38 Carlos Sommervogel és mások, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 8. köt. (Bruxelles–Paris: Schepens–Picard, 1898), 1381–1435.

39 Zaccaria Patachichnak, Róma, 1778. aug. 2., KFK Ms. 447. 4. No. 117. Fogarassy, amikor az első kötetre előfizetett, az előfizetési szelvényen az *Illustrissimo Sig.e Abb.e Alessandro Serisio* nevet tüntette fel, egyúttal jelezve Patachichnak, hogy a kereskedő ezt a nevet fogja szerepeltetni a könyv végén közölt előfizetői listán. Hozzátette, hogy a *Serisio* név *Syrasió*ra cserélhető. Patachich második neve Sándor volt, a római Árkádia költőakadémiába való felvételekor kapott neve Syrasius Acrotophoricus. Az álneves szerepeltetés a nyomtatott előfizetői listán lehetőséget adott számára világi személyazonosságának elfedésére, miközben a névváltozat módosításának felajánlása egyértelműen az érsek költői identitásának és római reprezentációjának tudatos figyelembevételére utal: használatával egy szűkebb kör, mindenekelőtt az Árkádia Akadémia tagjai számára felismerhető maradt, kit rejt a név. Fogarassy Patachichnak, Róma, 1775. aug. 30., KFK Ms. 447. 7. No. 148. Patachich válaszát nem ismerjük, a kötethez csatolt előfizetési lista nem maradt fenn.

40 Patachich Zaccariának, Pest, 1779. okt. 17., KFK Ms. 447. 4. No. 115. Zaccaria november 10-i válaszlevelében mond köszönetet a bőkezűségért, miközben további nehézségeiről, a janzenisták általi üldöztetéséről ír. KFK Ms. 447. 4. No. 123.

41 Zaccaria Patachichnak, Róma, 1780. szept. 30., KFK Ms. 447. 4. No. 121.

42 Zaccaria Patachichnak, Róma, 1781. okt. 1., KFK Ms. 447. 4. No. 119.

43 Monaldini mint könyvkereskedő és -kiadó volt bejegyezve a könyvek impresszumában, míg Giunchi (neve szerepel Paolo Giunchi Komarek formában is) nyomdászként, 1760–1790 körül működött aktívan. Több kötet kiadói mezőjében együtt szerepel a két név – „per Paolo Giunchi, a spese di Venanzio Monal-

je a neki szánt könyveket, mert azok így minden kockázat nélkül jutnak el hozzá. Patachich leveléből kiderül, hogy az említett római könyvesbolt a pesti Weingand és Köpf kereskedéssel – az érsek legfőbb könyvbeszállítójával – állt kapcsolatban.[44]

Zaccaria több 17. századi történeti munka új kiadását adta közre. Utolsó ismert Patachichnak címzett levelében tájékoztatta az érseket, hogy Sforza Pallavicino könyvének, az *Istoria del Concilio di Trentó*nak az új kiadása az ő jegyzeteivel és a szerző életrajzával bővítve fog megjelenni hat kötetben.[45] Ezt a művét azonban már nem tudta elküldeni, mivel csak 1797-ben jött ki a nyomdából.

Az érsek költeményeiben is találunk utalásokat a Zaccariával fennálló irodalmi kapcsolatra. Az *Analecta poetica*ban két vers szólítja meg a római szerzőt.[46] Ezek egyszerre tanúskodnak a két tudós költő személyes kapcsolatáról, valamint arról a közös egyházpolitikai horizontról, amelyben Zaccaria Febronius tanainak kritikusaként vált ismertté.[47] Az első epigrammában az érsek a „múzsák díszeként" szólítja meg Zaccariát, akit a tudós világ elismert szerzőként méltat. Hangsúlyozza sokoldalú tudományos tevékenységét – olvasottságát, tanítói munkáját és termékeny írói működését –, miközben saját testi gyengeségére utalva mentegetőzik amiatt, hogy betegsége és a kezét sújtó köszvény akadályozzák, hogy többet írjon barátjának.[48] A másik vers a fejfájástól szenvedő Zaccariához szól; ebben az érsek játékos iróniával azt tanácsolja neki, hogy fájdalmát „vesse Febroniusra", utalva arra, hogy Zaccaria éles hangú írásokban lépett fel a febronianizmus ellen.[49] A versgyűjtemény összeállítója a sorok mellé a következő jegyzetet mellékelte: „Francesco Antonio Zaccaria, aki levelezésben állt a kiváló érsekkel, és kivételes műveltsége és művei révén a tudósok között igen ismert volt, erőteljesen írt Febronius ellen." Az *Analecta poetica* számos verses üzenetváltást tartalmaz, Zaccaria verses válaszát azonban nem másolták bele. A fennmaradt levelezés alapján nem igazolható, hogy az érsek elküldte volna számára az epigrammákat. Zaccaria egy Patachichhoz intézett, latin nyelvű versét ismerjük, amelyet levélben küldött el neki

dini", „a spese di Venanzio Monaldini e Paolo Giunchi" –, vagyis együtt vállalták a kiadvány költségeit és megjelentetését.

44 Patachich Zaccariának, Pest, 1782. jan. 7., KFK Ms. 447. 4. No. 114.

45 Zaccaria Patachichnak, Róma, 1784. jan. 30., KFK Ms. 447. 4. No. 118. Zaccaria március 9-i válaszlevelében írja meg, hogy a kért könyvcsomagot átadta Giunchi nyomdásznak, aki elintézte a szállítást: KFK Ms. 447. 4. No. 120.

46 KFK Ms. 64. f. 39r–v. A verseket említi: Tóth, *Rómából a Pannon Árkádiába…*, 132.

47 Zaccaria a febronianizmus körül kibontakozó egyházpolitikai vitákban a pápai primátus határozott védelmezőjeként lépett fel. Az *Antifebronio* című művében (Pesaro, 1768; latin kiadása: Cesena, 1771–1772) részletesen bírálta Johann Nikolaus von Hontheim – Febronius álnéven megjelent – téziseit, amelyek az egyház kormányzásában a püspöki testület nagyobb szerepét és a pápai hatalom korlátozását hangsúlyozták. Zaccaria történeti és teológiai érvekkel igyekezett bizonyítani, hogy a római pápa primátusának az egyház történetében szilárd alapjai vannak, miközben a febronianizmust részben politikai indíttatású, az egyházi rendet torzító irányzatként mutatta be.

48 *In eadem aegritudine Excellentissimus D. Archi-Praesul ad Eruditissimum scriptorem Franc. Ant. Zaccaria Romae degentem*, KFK Ms. 64. f. 39r–v.

49 *Idem Archi-Praesul ad Eundem clarissimum virum dolore capitis afflictum*, KFK Ms. 64. f. 39v.

névnapja alkalmából.[50] A vers a keresztény tipológia hagyományos motívumára épít: Krisztus mint „új Ádám" feloldja az első ember bűnének következményeit, és megnyitja az üdvösség útját. Zaccaria erre a teológiai toposzra építve kapcsolja össze a gondolatmenetet Patachich Ádám keresztnevével. A költemény így névjátékra épülő névnapi köszöntőként értelmezhető, amelyben az egykor baljós jelentésű név Krisztus révén kedvező előjellé válik, és a szerző ezt Magyarország szerencséjeként értelmezi.

Zaccaria Patachichnak küldött leveleiben gyakran felbukkan Giacomo Mariosa neve, leveleiben rendszeresen üdvözletét küldi a Magyarországon tartózkodó barátjának. Majd Mariosa Rómába való visszatérését követően így jellemzi ragaszkodását az érsek iránt: „Ugyanez a gondolat foglalkoztatja Mariosát, a mi emberünket is, aki sohasem beszél rólad anélkül (pedig igen gyakran emleget téged), hogy ne fájlalná sorsát amiatt, hogy kénytelen volt eltávozni tőled."[51] Patachichnak egy levelét ismerjük, amelyben hírt ad Zaccariának Mariosáról és hogylétéről:

> A mi Mariosánk, aki – népünk szokása szerint – szőrmebundákba burkolózva, szakállasan jelenik meg, és távollétében is mosolyt csal az arcodra, e leplek alatt jókedvűen nevet azokon az olasz síkságokon, ahol – elmondása szerint – ugyanilyen éles és zord időjárást tapasztalt, mégpedig mindenféle meleg ruha nélkül. Jól van, a lehető legjobban. És […] ismét kezébe vette régi múzsáit és a lantot […]. Egy kis művecske most készül a nyomdában; igyekezni fogok, hogy ti sem maradjatok híján.[52]

Giacomo Mariosa pályájáról kevés információ áll rendelkezésre. Ahogy korábban említettük, 1775-ben érkezett Patachich hívására Nagyváradra. 1781-ben tért vissza Itáliába; búcsúztatására Pray György egy költeményt írt. A hozzá fűzött magyarázatból az derül ki, hogy Mariosa jezsuita volt, és a rend nápolyi provinciájából származott.[53] Innen Rómába került, és Zaccaria, valamint a Collegium Romanumhoz tartozó tudósok körein keresztül léphetett kapcsolatba Patachichcsal. Későbbi római éveiről a szakirodalom csupán egy adatot őrzött meg: 1790 körül a Francesco Caetani herceg által alapított első római csillagvizsgálóban dolgozott, ahol a holdfogyatkozások számításával foglalkozott.[54] További tudományos tevékenységéről a Collegium Romanum levéltári fondjaiban végzett kutatás hozhat új eredményeket.

---

50 Zaccaria Patachichnak, Róma, 1779. dec. 4., KFK Ms. 447. 4. No. 124. A levelet a verssel együtt közli: Tóth Tamás, *«Si nullus incipiat, nullus finiet»: La rinascita della Chiesa d'Ungheria dopo la conquista turca nell'attività di Gábor Patachich e di Ádám Patachich, Arcivescovi di Kalocsa-Bács (1733–1784)*, Collectanea Vaticana Hungariae I/6 (Budapest–Roma–Szeged: Istituto Teologico «Ferenc Gál», 2011), 316–317.

51 Zaccaria Patachichnak, Róma, 1781. okt. 1., KFK Ms. 447. 4. No. 119.

52 Patachich Zaccariának, hely és dátum nélkül (levélfogalmazvány), KFL I. 1. c. Perszonális iratok. Patachich.

53 A vers Pray neve alatt szerepel az *Analecta poetica*ban *(Jacobo Mariosa Italiam repetenti Protempticon extemporaneum)*, azzal a megjegyzéssel, hogy nyomtatásban megjelent Kalocsán. Innen tudjuk, hogy az 1781-es nyomtatvány, amely a szerző neve nélkül jelent meg a kalocsai piarista nyomdában, Pray munkája. Tóth S. A., *Rómából a Pannon Árkádiába…*, 145.

54 Giuseppe Monaco, „La specola Caetani", *Studi Romani* 31, 1. sz. (1983. jan.–márc.): 13–33, 27.

Itáliában megjelent műveit nem ismerjük, egy panegyricus kivételével, amelyet Giuseppe Garampi súlyos betegségből való felépülésére írt, és az *Antologia Romana* folyóirat *Poesia* rovatában jelent meg 1792-ben.[55] Hasonló, különféle alkalmakra írott költeményei átfogóbb könyvtári kutatások során kerülhetnek elő.[56] A magyarországi, Patachich környezetében írott és nyomtatásban megjelent latin nyelvű versei fennmaradtak,[57] illetve az *Analecta poetica*ba bemásolt versei ismertek. Költői tevékenysége és könyvtárosi feladatai révén több magyarországi tudóssal került kapcsolatba, akik levelezésükben, műveikben különböző kontextusokban említik nevét.

A magyar tudósok, akiknek írásaiban felbukkan Mariosa, jellemzően a budai egyetem tanárai, vagyis Patachich szellemi köréhez tartoztak. Schönvisner István a Budán végzett régészeti ásatásai során előkerült romok eredetéről kikérte a kortársak véleményét. A feltárás eredményeit összegző munkájában közölte Mariosa 1778. február 15-én Pray Györgyhöz írt levelét, amelyben a római literátor megerősíti Schönvisner véleményét a feltárt romokra vonatkozóan.[58] A levélben részletesen kifejtette, hogy hasonló épületek (nyilvános fürdők) találhatók Rómában a Szent Cecília-templom közelében, majd leírta ezek jellemzőit, arra kérve Prayt, hogy adja át az információkat Schönvisnernek.[59]

Szerdahely György Alajos, a budai egyetem esztétikatanára szintén tagja volt Patachich pesti körének.[60] Latin nyelvű verseinek kiadásában egy gáncsoskodó kritikusról szóló epigrammában *(De obtrectatore)* szerepelteti Mariosa alakját.[61] Nevéhez a következő jegyzetet fűzi: „Jacobus Mariosa, itáliai származású; nagy műveltségéről ismert, a kalocsai érseki könyvtár prefektusa, írásos művei révén is nevezetes". A versben Mariosa a művelt tudós ellenpontja annak a figurának, aki mindent kritizál, de semmit sem alkot.

---

55 Jacobus Mariosa, „Soteria", *Antologia Romana* 18 (1792): 317–318. A szerkesztők a következő bevezetővel látták el a verset: „az elegancia és jámborság, amely a költeményt jellemzi, feljogosít bennünket arra, hogy itt közöljük, abban a biztos reményben, hogy minden olvasónk tetszését elnyeri".

56 A korabeli irodalom például utal egy latin nyelvű versére, amelyet abból az alkalomból írt, hogy Francesco Cesarei bíborost a Rota Romanába választották: Annibale Mariotti, *De' perugini auditori della Sacra Rota Romana memorie istoriche* (Perugia: Carlo Baduel, 1787), 197, 202–203.

57 [Iacobus Mariosa], *Excellentissimo illustrissimo ac reverendissimo domino Adamo e. l. baronibus Patachich de Zajezda olim episcopo M. Varadinensi, recens inaugurato archi-episcopo Colocensi* […] ([S. l., 1776]); [Iacobus Mariosa], *De laudibus Mariae Theresiae* […] *quod Budae scientiarum academiam instituerit, et redeunte faustissimo suae coronationis die VII. Kal. Iul. regio diplomate stabiliverit. Elegia Iacobi Mariosa Adamo e l. b. Patachich Colocensium archiepiscopo etc. etc. a bibliotheca* (Buda: typis Regiae Universitatis, 1780); [Iacobus Mariosa], „De laudibus Mariae Theresiae […] ad […] Ioan. Bapt. Molnár", in *Monumentum inaugurationis regiae universitatis Budensis peractae e decreto Mariae Theresiae P. F. A. M. Patriae, anno 1780*, 3–8 (Buda: typis Regiae Universitatis, 1780).

58 Sánta Sára, „Chronicle of the First Planned Excavation in Hungary: István Schönvisner and *De Ruderibus*", *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 55 (2019): 233–245, 238, doi:10.22315/ACD/2019/14.

59 Stephanus Schönvisner, *De Ruderibus Laconici Caldariique Romani* […] (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1778), 37–39.

60 Az *Analecta poetica* utolsó előtti versének szerzője, ebben az érsek által rendezett, a budai egyetem professzorainak adott ebédet írja le. Tóth T., *«Si nullus incipiat…»*, 146.

61 Georgius Aloysius Szerdahely, *Silva Parnassi Pannonii* (Wien: Schmidt, 1788), 65–66.

Mariosa említésre kerül egy további korabeli tudóslevelezésben: Hell Miksa bécsi csillagász egy új katekizmus kapcsán tájékoztatja Eszterházy Károly egri püspököt, levele végén hozzáteszi: „az ügyben várom még a választ Mariosa tisztelendő úrtól is, Patachich érsek könyvtárosától, aki igen nagy befolyással bír nála."[62]

A római szerző Magyarországon nyomtatásban megjelent művei sem maradtak reflexió nélkül: Katona István történetíró a *Historia critica* IV. kötetében felidézi a Patachich Ádám kalocsai érseki beiktatása alkalmából írott „művelt" költeményét,[63] és egy másik, a kalocsai érsekség történetét feldolgozó művében a Patachichról szóló fejezet megírásához forrásként használja a Mariosa Patachichnak írott költeményeihez fűzött tudós jegyzeteit.[64] A *Magyar Hírmondó* folyóirat a budai egyetem felavatásáról közölt tudósításában az alkalomra megjelent munkák között felsorolja Mariosa két versét.[65]

A Mariosa nevére való hivatkozások a magyarországi tudósok írásaiban arra utalnak, hogy a római literátor beépült a hazai tudományos diskurzusokba. Ez a jelenség a Patachich körül kialakuló hálózat közvetítő szerepét igazolja az itáliai és magyarországi tudós közeg között.

Bécsi tudósok Patachich kapcsolathálójában

Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius volt Patachich legfontosabb összeköttetése a bécsi tudós és irodalmi körökkel. Az itáliai főpap a Vatikáni Levéltár prefektusa volt (1751–1772), majd varsói, később bécsi pápai nuncius lett (1776–1785). Különös érdeklődéssel követte a történeti kutatásokat, valamint nagy könyvgyűjtő volt, akinek az európai könyvpiac minden kiemelkedő központjában voltak ismeretségei.[66] Rómában már az 1760-as években találkozott Koller József pécsi történésszel, akin keresztül több magyarországi történetíró munkája eljutott hozzá.[67] Bécsi évei alatt számos magyarországi püspök – elsősorban Klimo György pécsi és Eszterházy Károly egri – számára intézett könyvbeszerzéseket.[68]

62 Hell Eszterházynak, Bécs, 1777. nov. 4., Eger, Főegyházmegyei Levéltár, AEV 2629. Fordítását közli: Hell Miksa, *Levelei Eszterházy Károlyhoz*, ford. Csaba György Gábor (Eger: Az Egri Csillagásztorony Védelmében Alapítvány, 2021), 22.

63 Stephanus Katona, *Historia critica Regum Hungariae* […], 4. köt. (Pozsony–Kassa: Landerer, 1781), 511.

64 Katona, *A Kalocsai Érseki Egyház…*, 2:223, 233.

65 *Magyar Hírmondó*, 1780. júl. 5., 438–539. A költemények leírását lásd az 58. jegyzetben.

66 Dries Vanysacker, *Cardinal Giuseppe Garampi, 1725-1792: An Enlightened Ultramontane* (Bruxelles: Institut historique belge de Rome, 1995), 196–199.

67 Dóbék Ágnes, „Klimo György pécsi püspök és Koller József történész Janus Pannonius-kutatásai itáliai gyűjteményekben", *Magyar Könyvszemle* 140 (2024): 479–492, doi:10.17167/mksz.2024.4.479-492.

68 Fejérdy András és Soós István, „Klimo György és Giuseppe Garampi", in *Klimo György püspök és kora: Egyház, művelődés, kultúra a 18. században: A 2010. október 14-én, Pécsett, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. Pohánka Éva és Szilágyi Mariann, A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 9, 125–141 (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, 2011); Fejérdy András és Soós István, szerk., *Giuseppe Garampi és az egri Eszterházy-könyvtár gyarapítása 1776–1790: Dokumentumok* (Budapest–Eger: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet–Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadója, 2023).

Patachich Ádámmal 1776 és 1783 között folytatott levelezése maradt fenn. A kalocsai érsek esetében Garampi szerepe nem elsősorban a könyvrendelések teljesítésében mutatkozott meg, hanem inkább politikai hírek közvetítésében, illetve az új kiadványokról szóló információk továbbításában. Vanyó Tihamér a bécsi levéltári kutatásai során feltárt Garampi-levelezés alapján hangsúlyozta, hogy a nuncius nagyra értékelte Patachich derűs leveleit, az iránta tanúsított barátságát és az érsek írásait.[69]

Garampi bibliofil és történeti érdeklődése révén több magyarországi tudóssal kapcsolatba került személyesen vagy levelezés útján. A tudós történészeket nagyrészt a vele szoros levelezésben és jó baráti kapcsolatban álló püspökök – Patachich, Klimo és Eszterházy Károly – ajánlották figyelmébe. A nuncius érdeklődését a térség történelme és a magyarországi egyháztörténeti forráskiadások iránt mutatja, hogy érdeklődött a készülő munkákról, néhány megjelenését anyagilag támogatta. Patachich erős kulturális befolyását jelzi, hogy Garampi bécsi nunciusként több magyarországi, valamint egy bécsi tudós és egy Bécsben élő költő munkájának pártfogását kérte tőle.

A nuncius Klimo György pécsi püspök közvetítésével került kapcsolatba Szalágyi Istvánnal, aki pécsi történetíróként a dunántúli egyházmegyék múltját, valamint Pannonia római és ókeresztény emlékeit kutatta. Fő műve, a *De statu ecclesiae Pannoniae* hét kötetben jelent meg. A sorozat első kötete még Klimo életében látott napvilágot, a további részek megjelentetéséhez új mecénások támogatására volt szükség. Klimo halála után, 1777-ben Garampi a kalocsai érsek figyelmébe ajánlotta a művet és szerzőjét, kiemelve, hogy a vállalkozás folytatása támogatás híján bizonytalanná vált. Közbenjárására Patachich elolvasta a munka első kötetét, és nagyra értékelte Szalágyi történeti felkészültségét; elismerését fejezte ki, és kész volt rá, hogy „a nyomtatási költségek miatti aggodalmát enyhítse".[70] Szalágyi 1780-ban Patachichnak címzett leveléből kiderül, hogy az érsek ígéretéhez híven éveken keresztül figyelemmel követte és támogatta munkáját. A történész arról számol be, hogy a *De statu ecclesiae Pannoniae* negyedik kötetét befejezte, és az megkapta a királyi cenzúra jóváhagyását. A kötet a kalocsai egyházmegye történetét érinti, ezért Patachichnak ajánlaná, és a nyomdai költségek kifizetéséhez kéri a hozzájárulást.[71] Patachich megadta a támogatást, a kötet ajánlása neki szól, az ajánlólevél pedig a Szalágyi levelében foglaltakat erősíti meg:

> Három esztendővel ezelőtt, amikor a *De statu ecclesiae Pannoniae* két korábbi kötetét a nyilvánosság elé bocsátottam, Te voltál az, aki figyelmeddel kísérted fáradozásomat; olyan elismeréssel, amilyenre kevesektől számíthattam, sőt, ennél nagyobbat alig remélhettem […]. Hiszen jóindulatú leveleidben dicsérted munkálkodásomat, és buzdítottál a

69 Vanyó Tihamér Aladár, szerk., *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 77.

70 Garampi Patachichnak, Bécs, 1777. dec. 9., KFL I. 1. c. Perszonális iratok. Patachich. Patachich válasza: 1777. dec. 14., KFK Ms. 447. 4. No. 107. Kiadja: Vanyó, *A bécsi pápai követség…*, 223–224; Tóth T., *«Si nullus incipiat…»*, 313–314.

71 Szalágyi Patachichnak, Pécs, 1780. márc. 1., KFL I. 1. c. Perszonális iratok. Patachich.

mű folytatására, felajánlott pártfogásoddal – noha testileg betegeskedtem – akkora erőt öntöttél belém, hogy a jelen könyvet is sikerült a befejezésig juttatnom.[72]

Szalágyi ajánlása nemcsak személyes háláját fejezte ki mecénása iránt, hanem Patachichot a magyarországi *respublica litteraria* egyik meghatározó patrónusaként is megjelenítette. A szöveg további részében az érseket a tudományok és a művészetek kivételes pártfogójaként, a szerzők és tudományos munkák éles ítélőjeként mutatja be, akit kortársai a tudományok egyik leglelkesebb támogatójaként tartottak számon. A szöveg datálása (1780. június 24.) közel esik a budai egyetem felavatásának napjához, és az érsek egyetemi tisztségére is utal: felidézi, hogy Mária Terézia őt nevezte ki a királyi tanács élére, amelyre a tudományos élet – Szalágyi szóhasználatával *Litterariae apud nos Reipublicae* – irányítását bízták.

Garampi egy másik történeti munka elkészítéséhez is Patachich közreműködését kérte: Pray György *Specimen hierarchiae Hungaricae* című műve forrásanyagának összegyűjtéséhez kért segítséget. A nuncius több levéltári forrást szolgáltatott a kötethez, amely a magyar egyházszervezet kialakulását mutatja be, feltérképezi a püspökségek, érsekségek, káptalanok és főbb egyházi tisztségek történetét, kronologikusan sorba véve az érsekeket és püspököket. A kalocsai egyházmegyét illetően Patachichot kérte, hogy küldje el a történésznek azokat a levéltári forrásokat, amelyeket korábban Garampi Bécsben az érseknek adott át. Patachich örömmel tett eleget a kérésnek, és az általa már jól ismert Pray egy további művéhez szolgáltatott anyagot. Mivel Pray az egyetem ünnepélyes megnyitására egy rövid munkát kívánt kiadni az egyetemi könyvtár ritkaságairól, Patachich megosztotta vele gyűjteményének azon ritka könyveit tartalmazó kronologikus jegyzéket, amelyek 1470 és 1526 között jelentek meg.[73] Az érsek tehát nemcsak a kész művek kiadásának támogatásában vett részt, hanem a tudományos kutatás alapjául szolgáló források hozzáférhetővé tételében is; mecenatúrája a tudáselőállítás teljes folyamatát átfogta, szerepe kiterjedt a kutatás feltételeinek biztosítására.

Miután Patachich a budai egyetem tanácsának élére került, az egyetemi könyvtár is a hatókörébe tartozott. Ennek fényében Garampi a budai egyetem bécsi ügyintézőjének pozíciójára Franz Höck (Hoeck, 1749–1835) bécsi orientalistát ajánlotta figyelmébe.[74] Az egyetem ugyanis egy bécsi ügynököt készült kinevezni, aki magára vállalja a könyvek helyi beszerzését és a tanulmányokkal kapcsolatos minden ügy intézését. Patachich szintén helyeselte Höck kinevezését, de válaszában kifejtette, hogy az egyetem még

72 Stephanus Salagius, *De statu Ecclesiae Pannonicae*, 4. köt. (Pécs: Typ. Engel 1780), 1–2.

73 Garampi Patachichnak, Bécs, 1778. jan. 2., KFK Ms. 447. 4. No. 111. Kiadja: Tóth T., *«Si nullus incipiat…»*, 315–316. Patachich válasza: Pest, 1778. jan. 4., KFK Ms. 447. 4. No. 108. Pray munkája 1780-ban jelent meg Budán az egyetem nyomdájában *Index rariorum librorum bibliothecae Universitatis regiae* címmel.

74 „Mind őszinte jelleme, mind pedig a keleti nyelvek és a magyar történelem iránt tanúsított fáradhatatlan elkötelezettsége miatt kedves számomra Höck úr, aki a mi Pray urunkkal levelezve azon munkálkodik, hogy őt minden irodalmi ügyében segítse." Garampi Patachichnak, Bécs, 1778. április 18. KFK Ms. 447. No. 110.

nem hozott biztos döntést afelől, hogy kinevez-e ügynököt Bécsben, és Garampi pártfogoltját az segítené, ha a nuncius az ügyben Ürményi József tanácsost keresné fel.[75]

Garampi közvetítő szerepe nem csupán tudományos vállalkozások támogatására terjedt ki. Ismerve az érsek költészet iránti rajongását, egy Massari nevű, Bécsben tartózkodó itáliai költőt ajánlott a figyelmébe:

> bemutatom Önnek Massari urat [...], akinek természettől adott tehetsége van az improvizáláshoz, és ezt később tovább gazdagította tanult ismeretekkel [...]. Mivel az efféle képességek nem mindennaposak, úgy véli, hogy nem lehet ellenére Főméltóságodnak és az ottani főuraknak sem, hogy meghallgassák őt. E célból kívánta, hogy én közvetítsem Ön felé az ajánlását. Főméltóságod mindenkinél alkalmasabb arra, hogy élvezze rögtönzött költeményeit; mindazonáltal szükséges, hogy kiváló költői kritikáját bizonyos határok között tartsa, és egy improvizátornak megengedje olykor a szabályok áthágását.[76]

Patachich elfogadta az ajánlást, és meghívta köreibe a költőt, akinek rögtönzött verseit élvezettel hallgatták.[77]

Garampi mellett Patachich másik jelentős bécsi kapcsolata Michael Denis volt, akivel az érseket a szépirodalom, valamint a bibliofil könyvgyűjtés iránti közös érdeklődés kapcsolta össze. Denis a korabeli irodalmi élet ismert szereplője, az Osszián-énekek első német fordítását készítette el. Jezsuita volt, a Theresianum professzora, rendje feloszlatását követően a Theresianum könyvtárának, majd az udvari könyvtárnak a munkatársaként tevékenykedett. Ezzel párhuzamosan könyvtártudományi írásokat tett közzé.[78] Számos magyar jezsuita rendtársával állt kapcsolatban, és több magyar vonatkozású költeménye jelent meg.[79]

Patachich kapcsolathálójában elsősorban mint könyvtáros és bibliofil tudós jelent meg. Az érsek egy 1780 februárjában kelt levelét ismerjük, amelyben megköszöni Denisnek a ritka könyvekről kiadott köteteit, ezeket Pray György közvetítésével kapta kézhez.[80]

---

75 Garampi Patachichnak, Bécs, 1778. ápr. 28., KFK Ms. 447. 4. No. 110. Regesztáját közli: Vanyó, *A bécsi pápai követség…*, 224. Patachich válasza: Pest, 1778. máj. 6., KFK Ms. 447. 4. No. 105. Regesztáját közli: Vanyó, *A bécsi pápai követség…*, 224. Höck budai egyetem általi kinevezéséről nem találtam adatot.

76 Garampi Patachichnak, Bécs, 1781. aug. 19., KFL I. 1. c. Perszonális iratok. Patachich. Massari személyét nem sikerült azonosítani.

77 A vonatkozó levél (1782. aug. 30.) regesztáját közli: Vanyó, *A bécsi pápai követség…*, 226.

78 Michael Denis (1729–1800) gondolkodása nemcsak a korabeli osztrák és tágabban német nyelvterületen megjelenő könyvtártani kézikönyvekre hatott, hanem a Theresianumban tanuló közép-európai arisztokráciára is. Például ő készítette el egykori tanítványa, Széchényi Ferenc soproni katalógusának előszavát. Monok István, *A hagyományos világ átváltozásai: Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem, 2018), 209–210.

79 Hartvig Gabriella és Jankovits László, „A bárd és a magyarok: Michael Denis *Protepticon*ja a Klimo Könyvtárban", in *„Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találsz odabent." Tudomány és kutatás a 240 éves Klimo Könyvtárban: A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. Dezső Krisztina, Molnár Dávid és Schmelczer-Pohánka Éva, 217–242 (Pécs: PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont–Pécsi Egyházmegye, 2016).

80 Patachich Denisnek, Pest, 1780. febr. 16. (fogalmazvány), KFL I. 1. a. Bibliotheca 1758–1863. Denis következő munkáiból küldhetett Patachichnak: *Grundriss der Bibliographie und Bücherkunde* (1774), *Einleitung in die Bücherkunde* (1777), *Die Merkwürigkeiten der Garellischen Bibliotek* (1780).

Denis jól ismerhette Patachich könyvtárának ritka darabjait. Erre utal, hogy a Theresianum könyvtárába került Garelli-gyűjtemény ritkaságait bemutató kötetében az egyik ősnyomtatványhoz, Astesanus *Summa de casibus conscientiae* című művéhez fűzött jegyzetek között a következő bejegyzés olvasható: „Ez a példány megtalálható Őexcellenciája, a nagy könyvbarát Patachich érsek (Kalocsa) pompás könyvtárában."[81] Denis emellett a bécsi könyvpiac szakértőjeként kapcsolódott be Patachich könyvgyűjtő hálózatába. Amikor Patachich bécsi ügynöke, Anton Kurz 1782-ben egy jelentős könyvaukción vett részt, az érsek által rendelt ritka kéziratok értékének megítélésében Denis tanácsát kérte. Egy alkalommal Denis egy középkori *Biblia* létezésére hívta fel Kurz figyelmét, amely végül az érsek könyvtárába került.[82]

A bécsi kapcsolatok vizsgálata azt mutatja, hogy Patachich mecenatúrája a tudományos információk, könyvek és személyek folyamatos áramlását biztosította Bécs és a magyarországi központok között. A közvetítő szereplők – mindenekelőtt Garampi és Denis – révén Patachich kulturális csomópontként működött, aktívan hozzájárult a különböző tudós közösségek összekapcsolásához.

Összegzés

Patachich Ádám irodalmi mecenatúrájának kiépüléséhez egymást erősítve járult hozzá irodalmi érdeklődése és költői tevékenysége, az egyházi és világi méltóságaiból fakadó politikai és gazdasági erőforrások, valamint a tudatos kapcsolatépítés. A tanulmányban bemutatott forrásokból kiderült, hogy mecenatúrája nem elszigetelt támogatási gesztusok sorozataként, hanem különböző kulturális központokat összekapcsoló hálózat formájában működött. A feltárt római és bécsi kapcsolatok e hálózat nemzetközi dimenzióit mutatták be, amelyek a korszak magyarországi tudományos és irodalmi életét szorosabban kapcsolták a 18. századi európai *respublica litteraria* hálózataihoz.

Patachich mecenatúrájának fontos sajátossága a sokoldalúság volt: különböző műfajú és tematikájú művek megjelenését támogatta, tudósok és literátorok számára biztosított állást, egzisztenciális hátteret, emellett könyvtárának fejlesztésével a tudományos munka infrastruktúráját erősítette. Tevékenysége révén olyan kulturális központok – Nagyvárad és később Kalocsa – jöttek létre vagy erősödtek meg, amelyek a korszak tudományos és irodalmi életének fontos helyszíneivé váltak.

A fennmaradt levelezések és dedikációk rámutatnak, hogy Patachich a tudósokkal és irodalmárokkal fenntartott kapcsolataira nem hierarchikus patrónus–kliens viszonyként tekintett. Több levelében hangsúlyozta, a tudósokkal való érintkezést baráti és szellemi közösségként fogta fel. Ezt érzékeltetik például Michael Denishez írt sorai,

81 Michael Denis, *Die Merkwürdigkeiten der k*[*aiserlich*]*-k*[*öniglichen*] *garellischen öffentlichen Bibliothek am Theresiano* (Wien: Augustin von Bernardi, 1780), 43–45. Az említett ősnyomtatvány a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár honlapján: https://konyvtar.asztrik.hu/en/konyvek/ast-astesanus-de-summa-de-casibus-conscientiae.

82 Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. máj. 19. és jún. 18., KFK Ms. 447. 9. No. 198., 194.

amelyekből kiderül, hogy megtisztelve érzi magát, amiért a bécsi polihisztor baráti jóindulatába fogadta: „Mert számomra nincs kedvesebb barátság vagy kapcsolat, mint a hozzád hasonló férfiaké; ezért azt, hogy Te engem megbecsülsz és szeretsz, igen nagyra értékelem".[83] Ez a szemlélet illeszkedik a 18. századi európai tudós közösségek, a *respublica litteraria* eszményéhez, amely a tudósok közötti kapcsolatokat a szellemi együttműködésen alapuló közösségként értelmezte.

Patachich Ádám esete jól példázza, hogy a 18. századi egyházi elit tagjai nem csupán a tudományok és művészetek passzív pártfogói voltak, hanem aktív alakítói azoknak a kapcsolatrendszereknek, amelyek a korabeli európai tudományos kommunikáció alapját képezték. A tanulmány módszertani szempontból bemutatta, hogy a levelezés, a dedikációk és a sajtóreprezentáció együttes vizsgálata teszi lehetővé az ilyen típusú kapcsolathálók rekonstruálását.

83 Patachich Denisnek, Pest, 1780. febr. 16. (fogalmazvány), KFL I. 1. a. Bibliotheca 1758–1863.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.05

„Szívbéli gyönyörűséggel olvastam jóakaratának megnyilvánulásait”

Kisfaludy Károly és Gaal György

BOLDOG-BERNÁD István

MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, főkönyvtáros
ORCID: 0009-0004-2630-8430

“It was with heartfelt delight that I read the expressions of your goodwill.” Kisfaludy Károly and Gaal György

Abstract | After the death of his mentor and friend Kisfaludy Károly, Toldy Ferenc promptly began to lay the foundations of his cult: within a year he published Kisfaludy’s works and wrote his biography. In the narrative constructed by Toldy – which continues to influence scholarship to this day – the establishment of contact between Kisfaludy and Kazinczy Ferenc in 1820 occupies a central place. It is striking, however, that in the very same year Kisfaludy also initiated correspondence with another man of letters, Gaal György, who was then working as a librarian in Vienna. Unlike the exchange with Kazinczy, this latter correspondence developed into a lifelong friendship. The present study first surveys the afterlife of Toldy’s narrative, then turns to an analysis of the primary sources. The correspondence between Kisfaludy and Gaal covers a wide range of topics; here, I focus primarily on Gaal’s advice regarding writing, the German translations of Kisfaludy’s works, and their discussions concerning the founding and editing of the almanac *Aurora*. Examining these sources not only sheds light on Gaal’s influence on Kisfaludy’s literary activity but also provides an opportunity to revise the long-established literary-historical narrative.

Keywords | Kisfaludy Károly, Gaal György, Kazinczy Ferenc, literary relationships, correspondence, *Stibor vajda, Aurora*

* A címben olvasható idézet forrása: Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1820.] február 17., in Kisfaludy Károly, *Válogatott művei*, szerk. Kerényi Ferenc, Magyar remekírók, 819–822 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 819 (Kerényi Ferenc fordítása).

Kisfaludy Károly irodalmi tevékenységéről és kapcsolatrendszeréről való gondolkodásunkat alapjaiban határozta meg az első életrajzírója, egyben tanítványa és barátja, Toldy Ferenc saját víziója. Ennek legikonikusabb példája minden bizonnyal az az 1859-es Orlai Petrich Soma-festmény, amely Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly első találkozását örökíti meg. Egy olyan szimbolikus erejű találkozást, amelynek egykorúan egyáltalán nem tulajdonítottak ilyen jelentőséget, mint ahogy arra Szilágyi Márton felhívta a figyelmet,[1] ráadásul a források alapján szinte bizonyosan nem így került rá sor.[2] A kép fontosságát ugyanakkor nem a valóságtartama adja, hanem az, ahogyan közvetíti nekünk, miként gondolkodott Toldy Ferenc az 1820-as évek irodalmi életéről. Ennek a koncepciónak az alapjai már az 1832-es Kisfaludy-könyvében megjelentek,[3] már itt nagy hangsúlyt fektetett barátja Kazinczy Ferenccel való kapcsolatára, olyannyira, hogy az 1820-ból fennmaradt első levélváltásukat teljes terjedelmében közölte.[4] Ezzel a gesztussal Kisfaludy Károly összes többi kapcsolata fölé emelte azt, amelyik a „költészetünk megváltójával"[5] bontakozott ki.

Ugyanakkor szintén 1820-ban, csak néhány hónappal korábban, Kisfaludy egy másik, Bécsben élő literátorral, Gaal Györggyel is kapcsolatba került. Erről Toldy életrajzi kötete azonban nem emlékezett meg: Gaal itt csupán Kisfaludy drámáinak német fordítójaként tűnt fel a Kazinczyval való kapcsolatfelvételt követően.[6] Hasonlóképpen, Gaalról szóló életrajzában is mindössze a fordításait emelte ki Kisfaludy kapcsán.[7] Változást *A magyar nyelv és irodalom kézikönyvé*ben megjelenő életrajz hozott,[8] amely aztán Kisfaludy műveinek 1859-es ötödik kiadásában is megjelent,[9] ebben ugyanis Toldy alapos anyaggyűjtésre támaszkodva – itt a kortársak beszámolói mellett már a Gaallal való levelezésre is hivatkozott – revideálta a korábban írtakat, és már a Kazinczyval való kapcsolatfelvétel előtt utalt a Gaallal való megismerkedésére, s csak ezután Kazinczyra:

> A következett 1820-dik évben nevezetes változáson ment által Kisfaludy. Gaal Györggyel, ki darabjai német fordításával foglalkozott, sürü levelezésbe szövődvén, benne nem csak szerető tisztelőt, de őszinte birálót és tanácsadót is lelt, kit ő annál nagyobb örömmel fogadott, mert szakját értő barátok híát mélyen és sajnosan érzé; Kazinczy munkái

1 Szilágyi Márton, „Toldy Ferenc mint középpont: Orlai Petrih Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozását bemutató festményéről", in *Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. Hites Sándor és Török Zsuzsa, 270–277 (Budapest: Reciti, 2010).

2 Erről lásd bővebben: Boldog-Bernád István, „Kisfaludy Károly és a »romantikus triász«", *Irodalomismeret* 32, 3. sz. (2021): 4–31, 29–30.

3 Önálló kötetként 1832-ben jelent meg, a továbbiakban ezt használom, de megjegyzendő, hogy már az 1831-ben kiadott *Kisfaludy Károly minden munkái*nak X. kötetében is szerepelt.

4 Toldy Ferenc, *Kisfaludy Károly' élete* (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1832), 18–24.

5 Toldy Ferenc, *Irodalmi arcképei és újabb beszédei* (Pest: Tárkányi, 1856), 87.

6 Toldy, *Kisfaludy…*, 25–26.

7 Toldy, *Irodalmi arcképei…*, 81.

8 Toldy Ferenc, *A magyar nyelv és irodalom kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig II.: A XIX. század költői* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1857), 243–264.

9 Kisfaludy Károly, *Minden munkái*, szerk. Toldy Ferenc, Ötödik összes kiadás, 8 köt. (Pest: Heckenast, 1859–1860), 1:3–24.

> olvasása folytán pedig, miknek nyelvbeli szépségeire főleg Bártfay László által, kivel 1819. vége felé gróf Waldstein asztalánál ismerkedett meg, lett figyelmessé, a nyelv gondosb és ízlésesb kezelésére kezdte fordítani ügyekezetét.[10]

Toldy hangsúlyozta Kazinczy hatását, ugyanakkor lábjegyzetben azt is kiemelte, hogy nem bontakozott ki terjedelmes levelezés a két literátor között a „művészi érintkezési pontok hiánya" miatt.[11] Bánóczi József az 1882-es, Kisfaludyról szóló könyvében követte Toldy utóbbi életrajzát, igen részletes elemzését adta mindkét kapcsolatnak, s már egyenrangú hatóerőkként mutatta be őket: „Gaal aesthetikai és Kazinczy nyelvi befolyása, egymást mintegy támogatva és kiegészítve, fordulópontot idéztek elő Kisfaludy drámaírói fejlődésében." [12]

A 20. századi irodalomtörténeti munkákban Kazinczy hangsúlyosabb szerepét figyelhetjük meg. Horváth János Kisfaludy költővé érésének kiemelkedő jelentőségű eseményeként értékelte a kapcsolatfelvételt:

> Most már aztán el lévén döntve hivatása, komolyan hozzálátott a tanuláshoz. Kazinczy műveiből a nyelvújítással alaposabban megismerkedett, s mindenképp pótolni igyekezett elmulasztott önmívelését. 1820. március 15-én levélben is bemutatkozott Kazinczynak, tanítványának vallva magát.[13]

Igaz, a Kisfaludy Károly íróbarátairól szóló írásában Gaal Györgynek is figyelmet szentelt, mint aki Kisfaludy „esztétikai nevelésében is részt vett".[14] Szauder József az 1950-es évek első felében készült Kisfaludy-életrajzában előbb Gaallal való kapcsolatfelvételét említette, ám az igazi hangsúlyt a „mester", Kazinczy kapta, akitől Kisfaludy nemcsak tanult, hanem átvette neológiáját, s azt győzelemre vitte az *Auroráv*al, így elnyerve végül az új korszak első irodalmi vezérének pozícióját is.[15] Fenyő István Kisfaludy Károly pályakezdésével foglalkozó 1980-as tanulmányában Kazinczy mellett szintén azok közé sorolta Gaalt, akik hatottak a költőre, ugyanis a bécsi literátor „sok dramaturgiailag hasznos tanáccsal" segítette őt.[16] Csetri Lajos a *Kisfaludy Károly válogatott művei*hez írt utószavában Kisfaludyt a megelőző két vezéralak, Bessenyei György és főképp Kazinczy Ferenc viszonylatában mutatta be, s Gaallal csak említés szintjén foglalkozott,[17] igaz,

10 Uo., 1:12–13. Fontos változás itt az is, hogy Toldy korábbi életrajza még Helmeczy Mihályt állította az őszinte bíráló szerepébe: Toldy, *Kisfaludy…*, 30–32.

11 Kisfaludy, *Minden munkái*, 1:14.

12 Bánóczi József, *Kisfaludy Károly és munkái*, 2 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1882–1883), 1:341.

13 Horváth János, „Kisfaludy Károly", in Horváth János, *Irodalomtörténeti munkái III.*, szerk. Korompay H. János és Korompay Klára, Osiris klasszikusok: Horváth János összegyűjtött művei, 703–770 (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 708.

14 Horváth János, „Kisfaludy Károly íróbarátai", in Horváth, *Irodalomtörténeti munkái III.*, 771–833, 779.

15 Kisfaludy Károly, *Válogatott művei*, szerk. Szauder József, Magyar klasszikusok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954), 35.

16 Fenyő István, „Kisfaludy Károly pályakezdése", *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 36–48, 41

17 Kisfaludy Károly, *Válogatott művei*, szerk. Csetri Lajos (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 567–577.

az ezt követő életrajzi adatok 1820-as évekre vonatkozó bejegyzése már egyértelműen Gaalt emelte ki Kisfaludy művészi fejlődésére gyakorolt hatásáért, illetve azért, mert a költő a neki írott levelekben fejtette ki leginkább ars poétikáját.[18] Kerényi Ferenc három évvel ezt követően megjelent válogatáskötete nagy újdonságot hozott azzal a gesztussal, hogy tizenkét Gaal Györgynek írott levelet is közölt magyar fordításban – a levelezés nyelve teljes egészében német nyelvű –, ezzel jó érzékkel mutatta meg a bécsi literátor hangsúlyosságát Kisfaludy kapcsolatrendszerében.[19] A forráscsoport fontosságát az utóbbi években Havay Viktória a népmesekutatás felőli vizsgálatával erősítette meg.[20]

A legelső Kisfaludy-biográfiához képest tehát Gaal György szerepe felértékelődött, ám összességében nézve Kazinczy Ferenc maradt a fontosabb, hiszen az irodalmi „generációk" „vezéreinek" kapcsolata az egész narratíva szempontjából nagyobb jelentőségű, mint egy Bécsben élő, ráadásul németül alkotó íróval való barátság. Pedig ha alaposan szemügyre vesszük a párhuzamosan kibontakozó levelezést, szembeötlő, milyen jelentős levelezés alakult ki Gaallal, s milyen csekély az amúgy nagy levelező Kazinczyval. Kisfaludy és Gaal levelezéséből 88 darab levél maradt ránk, míg Kisfaludy és Kazinczy levélváltásából 10 darab.[21] Ez akkor is szembeötlő különbség, ha feltételezzük, hogy az utóbbi levelezés pár darabja elveszett. Az biztos, hogy a Gaallal folytatott levelezésből nem minden maradt ránk, Kisfaludy nem fordított nagy gondot levelei megőrzésére. Persze ez azt is jelenti, hogy önmagában a levelezésből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket Kisfaludy Károly egész kapcsolatrendszerére és tevékenységére vonatkozóan, hiszen jól tudjuk, hogy elsősorban az ikervárosok irodalmi közegében tevékenykedett, és a személyes kapcsolattartást részesítette előnyben, ugyanakkor a két levelezőpartner viszonylatában mégiscsak árulkodó lehet az összehasonlítás. Emellett a Gaallal egy egész évtizeden át folytatott levelezés sokat elárul nemcsak kettejük kapcsolatáról, hanem Kisfaludy esztétikai gondolkodásáról, irodalmi törekvéseiről és irodalomszervezői tevékenységéről. Ezen elsődleges források tanulmányozása végső soron segít az utólagos narratíva okozta fénytörés korrigálásában.

18 Uo., 580.

19 Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 817–836.

20 Havay Viktória, „»A szép barátság öszvefűz velem«: A Gaal–Kisfaludy levelezés és a népmesekutatás", in *Nyom-Követés 3.*, szerk. Boldog-Bernád István, Szabó P. Katalin és Szuperák Alexandra, 125–139 (Szabadka–Budapest: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete–Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, 2018).

21 A tanulmányban Kisfaludy Gaalhoz írott leveleit Bánóczi József kiadásából használtam (Kisfaludy Károly, *Minden munkái*, szerk. Bánóczi József, 6 köt. [Budapest: Franklin-Társulat, 1893.]), illetve ahol lehetséges, ott Kerényi Ferenc magyarra fordított leveleit idéztem: Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 817–836. Gaal György leveleit Komáromy Béla adta ki: Komáromy Béla, szerk., „Gaal György levelei Kisfaludy Károlyhoz", *Irodalomtörténeti Közlemények* 46 (1936): 220–233, 332–343, 456–468.

1820. február 8-án, egy fogvacogtató, havas hétvégét követő, immár enyhe, „engedelmes idő" jellemezte keddi napon[22] Kisfaludy Károly, az ekkor már országos hírnévnek örvendő író tollat ragadott, hogy felvegye a kapcsolatot Esterházy Miklós herceg bécsi könyvtárnokával, Gaal Györggyel.[23] Noha ő már 1808 óta Bécsben élt, nem találkozott az 1810-es években a császárvárosban éveken át festészetet tanuló Kisfaludyval, figyelmét csak a *Tatárok Magyarországban* sikerét követően gyors ütemben megjelenő drámái keltették fel. Sajnos nem maradt fenn a levél, amelyben Gaal György Trattner János Tamásnak jelezte, hogy Kisfaludy nyomtatásban megjelent műveit le akarja fordítani, illetve segítő szándékkal kritikai visszajelzést is adott róluk. Mindez csak Kisfaludy már említett leveléből rekonstruálható. Egyrészt a fordítás megkezdésére reagált Kisfaludy azzal a reménnyel, hogy Gaal át is dolgozza, javítja majd a művet:

> Hogy múzsám néhány szülöttét figyelemre méltatta annál inkább örömmel tölt el, mert meg vagyok győződve, hogy avatott kezei közül mintegy újjászületve, teljesebben kerülnek ki, és a sietősség jegyét, mely talán az első két darabot bélyegzi, csiszolásával eltüntette.[24]

Másrészt egyetértett a jambusaira vonatkozó kritikával – itt az *Ilka* és a *Stibor vajda* jöhet számításba, hiszen a *Tatárok Magyarországban* még prózában íródott –, kifejtve nehézségeit, s hogy sok pótolnivalója van a filológia terén, amelyre katona lévén korábban nem fordított figyelmet.[25] Érdekes adalék, hogy a *Stibor vajda* jambusait az 1819-es kritika dicsérően emelte ki: „a' nyelvnek virágos kellemetességét, 's többnyire Jambusokban való előadatását olly jelességeknek tartjuk, mellyekkel mind a' Poezisbéli mesterek, mind az érzékeny szívü olvasók tökélletessen megfognak elégedni."[26] Mindenesetre Kisfaludy az évtized közepén írt *Kritikai jegyzetek*ben egyformán negatívan vélekedett mindkét drámája verseléséről: „Ott, kivált *Ilká*-ban, *Stibor*-ban a legszebb kiömléseket a kificamodott versek elrontják, a nyelvet sértik, mely szakadozva halad."[27] Alighanem Gaal is rámutatott erre a levelében.

A jobbító szándékú kritika és az építő jellegű irodalmi diskurzus épp az volt, amire Kisfaludy vágyott, ezen igény kifejezése visszatérő eleme leveleinek, s nem véletlen, hogy egy hosszabb elméleti szöveget is szentelt a problémának, a már említett *Kritikai jegyzetek*et. Ahogy 1820. március 13-án megfogalmazta Gaalnak: „Gyakorta gondolok arra, mily csodálatos lehet költészettel foglalkozni felvilágosult, érzékeny emberek körében, képzett barátok társaságában, kik nem tisztelnek mindent fanatikusan, s nem

22 N. n., „Magyar és Erdély-Ország", *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1. félév, 12. sz. (1820): 89–90, 89.

23 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1820.] február 8., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 817–819.

24 Uo., 817 (Kerényi Ferenc fordítása).

25 Uo., 817–818.

26 N. n., „Stibor Vajda (Nemzeti Literatura)", in *Hasznos Mulatságok*, 2. félév, 52. sz. (1819): 399–401, 400.

27 Kisfaludy Károly, „Kritikai jegyzetek", in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 788–798, 796.

vetnek el mindent vakon."[28] Majd rá egy napra kelt levelében újra panaszosan írt arról, mennyivel előbbre jutott volna, ha nincs egymagában, s értő, kritikus közeg veszi körül, amelytől valós visszajelzéseket kap a munkáiról.[29]

Mozgalmas hét volt, hiszen hétfőn és kedden is küldött levelet Bécsbe, majd szerdán, március 15-én, megírta első levelét Kazinczy Ferencnek is. Aligha független a fentebb megfogalmazott vágytól, hogy az ország egyik legnevesebb íróját felkereste:

> Nincs hazámban, kit nyugodtabb szívvel mernék magam felett bírónak meghívni, mint Tekintetes Urat, kinek irigység és rágalmazás tőrei annyiszor leperkedtek melléről; ki felemelkedve a tudóska ösvényről, mélyebben betekintett volna a művészség templomába.[30]

E mondat két okból is nagyon érdekes. Először is a Gaal Györggyel való összevetés szempontjából érdemes rá vetni egy pillantást, hiszen úgy tűnhet, Kazinczyt nevezi meg a legfőbb autoritásként az irodalomban, akihez fordulni lehet. Azonban Gaal nem Magyarországon élt, hanem a Lajta túloldalán, Bécsben, így ő nyilvánvalóan kívül esett a „hazámban" körén. Másrészt viszont Kisfaludy nagyon fontos gesztust tett Kazinczy felé ezzel, hiszen noha említést sem tett bátyjáról, legitimálta Kazinczy *Himfy*-recenzióját, és minden vele való szembehelyezkedést irigységnek és rágalmazásnak titulált. Kazinczy egyértelműen elértette a mondatot, ugyanis válaszlevelében többször is megemlítette Kisfaludy Sándort, akivel „nem egy ösvényen" jár.[31]

Kazinczy válaszlevele, mely „Nagy fényű férjfi, tisztelt társam, barátom" megszólítással kezdődött, s bármilyen pozitív hangvételű is volt, csalódást kelthetett Kisfaludyban, ugyanis kibújt kérése alól: „Itéletemet kivánod dramaturgiai dolgozásaid felől? Én e' mezőbe soha sem mertem vágtatni; érzettem kevés erőmet 's ez legalább szerénységem' bizonysága."[32] Mindössze Kisfaludy jambusait kritizálta meg, de azokat se igazán szigorúan. Kazinczy – aki már 1794-ben kiadta Goethe *Sztella* című darabját, s a későbbiekben is több drámát fordított magyarra, nem mellesleg a kritika terén sem volt járatlan –, bizonyosan véleményt tudott volna alkotni Kisfaludy drámáit illetően. Kisfaludy ezt jól tudhatta, hiszen Bártfay László révén ekkorra már megismerkedett Kazinczy munkáival.[33] Kazinczy számára fontos elismerés volt az ifjabbik Kisfaludy jelentkezése, nem véletlenül újságolta el barátjának, a dunántúli evangélikus szuperintendensnek, Kis Jánosnak nem sokkal ezt követően, hogy „legalább az egygyik Kisfaludy' barátsá-

28 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, 1820. március 13., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 826–827, 827 (Kerényi Ferenc fordítása).

29 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1820.] március 14., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:300.

30 Kisfaludy Károly levele Kazinczy Ferencnek, Pest, 1820. március 15., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:392–393.

31 Kazinczy Ferenc levele Kisfaludy Károlynak, Széphalom, 1820. március 29., in Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 17:116 (3840. lev.).

32 Uo., 17:116.

33 Kisfaludy, *Minden munkái* (1859), 1:13.

gával lesz szabad dicsekednem",[34] így az ő szempontjából érthető, hogy nem akarta a nála lelkesen jelentkező fiatalembert esetleg elkedvetleníteni a hibáira való rámutatással. Kisfaludy azonban pont erre vágyott, nem lelkendező dicséretekre, amelyeket ekkoriban a darabjai kaptak, hisz mint ahogy később is írta: „Recensenseink igen készek a dicséretre, s ezáltal nem ritkán szenved az igazság s a buzgónak, kinek a megismerés legszebb bére… ezáltal megcsonkul."[35]

Gaal nem ütött meg rögvest közvetlen hangot, ám időt és energiát szánt Kisfaludy műveinek véleményezésére, aki ezt hálával fogadta, s mint írta 1820 decemberében: „jobban szeretem befolyásolhatatlan mérlegével együtt, s minden dorgálása kedvesebb, mint az összes meggyőződés nélküli, át nem érzett dicséret."[36] A levelek hangvétele idővel barátivá vált, s jól látszik az egész levelezésből – ahogy arra Havay Viktória felhívta a figyelmet –, hogy az „egy közvetlen és őszinte barátság lenyomata".[37] Nem véletlen, hogy Kisfaludy kereste az alkalmat a személyes találkozásra, már a kapcsolatfelvételt követő hónapban arról írt Gaalnak, hogy „bár ne lennék lekötve, utaznék Bécsbe személyes ismertségének örömét élvezni".[38] Azonban erre csak a következő évben kerülhetett sor: Kisfaludy már jó előre izgatottan készült a bécsi tartózkodására,[39] ahol végül két hetet töltött decemberben, és amikor csak tehette, találkozott Gaallal.[40]

Mindezek tükrében aligha véletlen, hogy noha Kisfaludy első levelében elragadtatottan ajánlotta készülő műve, az *Első Ulászló magyar király, avagy a Várnai ütközet* dedikációját Kazinczynak,[41] erre sosem került sor, ellenben az ugyanebben az évben megjelenő *Irene* ajánlásában nem másnak a neve olvasható, mint Gaal Györgynek:

> „Gaal! kit szivünknek édes indulatja,
> A szép barátság, öszvefűz velem,
> Ki dísze ágait nékem osztogatja,
> Kinél ujúlva önmagam lelem;
> Múzsámnak itt áll gyenge áldozatja,
> Hálám jeléül néked szentelem!"[42]

34 Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, Széphalom, 1820. április 10., in Kazinczy, *Levelezése*, 17:136 (3845. lev.).

35 Kisfaludy, „Kritikai jegyzetek", 797.

36 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1820.] december 26., Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 830–831, 831 (Kerényi Ferenc fordítása).

37 Havay, „»A szép barátság…«", 126.

38 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, 1820. márc. 13., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 826 (Kerényi Ferenc fordítása).

39 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, [Pest, 1821.] augusztus 20., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:351; Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1821.] október 18., in uo., 6:353.

40 Bánóczi József a levelek utalásaiból számolta ki Kisfaludy bécsi tartózkodásának idejét. Bánóczi, *Kisfaludy…*, 2:41–42.

41 Kisfaludy Kazinczy Ferencnek, Pest, 1820. márc. 15., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:393.

42 Kisfaludy Károly, „Irene", in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 3:65–197, 67.

Gaal György valójában nem volt sokkal idősebb Kisfaludynál: 1783-ban született, alig öt évvel korábban, tehát mondhatni egy generációhoz tartoztak; azonban Gaal vargabetűk nélkül haladt előre pályáján, egyetemi végzettséget is szerzett. Egyetemista évei alatt, 1803-ban megjelent egy németből fordított történeti munkája, majd ugyanebben az évben a folytatásokban kiadott *A' tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak monostorbélbe lakó Sógor Urához írt levelei* című humoros levélregénye is. Utóbbi mű olyannyira népszerű volt, hogy évtizedekkel később még Kisfaludy is igyekezett elkérni Gaaltól, ám ő szabadkozott ifjúkori művét illetően, és nem teljesítette kérését, azt állította ugyanis, hogy nincs már meg neki, bevallása szerint ő maga sem látta 1803 óta.[43] Mindemellett hercegi könyvtárosi állása komoly tekintélyt adott neki. Így nem csoda, hogy főként levelezésük első szakaszában nagyon sok tanáccsal látta el Kisfaludyt az írást illetően.

Gaal a *Stibor vajdá*ról különösen részletes elemzést adott, amelynél talán nem érdektelen elidőzni. Cicero (némileg pontatlanul) idézett sorával jelölte ki kritikájának kereteit: „Nos et referelle sine pertinacia, et refelli sine iracundia possumus"[44] – azaz „Mi szintúgy készek vagyunk cáfolni makacsság nélkül, ahogy megcáfoltatni haragvás nélkül."[45] Azaz az érzelemmentes, higgadt kritikát tartotta követendő példának, ahol mindkét fél meggyőzhető. Ez a gondolat érezhetően megjelent Kisfaludy *Kritikai jegyzetei*ben,[46] sőt, érdekes egybeesés, hogy Toldy Ferenc pont ezt a Cicero-idézetet választotta 1851-es *A magyar nemzeti irodalom története* című műve egyik mottójául.[47]

Gaal Stibor jellemét és tetteit a darabban olyan borzalmasnak látta, hogy művészi ábrázolását elhibázott koncepciónak tartotta, s ennek nyomatékosítására Kisfaludy képzőművészeti képzettségére is próbált hatni: emlékeztette, hogy a festészetben sem szabad mindent ábrázolni, ami a természetben előfordul.[48] Azt szerette volna, ha Stibor karakterét Kisfaludy árnyaltabb gonosszá tette volna, ha lélektani motivációt adott volna neki a színtiszta brutalitáson túl, ha dühöngő természetét filozofikusabbá szelídíti.[49] Több költői invenciót várt tőle az eredetiséghez való ragaszkodás helyett, ugyanis Kisfaludy azzal védekezett, hogy Stibor személyét a történeti forrásokra alapozva dolgozta ki.[50] Gaal Pietro Metastasio 1730-as *Artaserse* című melodrámája első felvonásának harmadik jelenetéből a királygyilkos intrikus, Artabano monológját idézte annak bizonyí-

43 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1827. január 31., in Komáromy, „Gaal György…", 466.

44 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, [Bécs], 1820. február 23., in Komáromy, „Gaal György…", 222–227, 222.

45 Az eredeti latin: „nos, qui sequimur probabilia nec ultra [quam] id quod veri simile occurrit progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus." Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae Disputationes*, szerk. Max Pohlenz (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008), 282.

46 Kisfaludy, „Kritikai jegyzetek", 794.

47 Toldy e mottójáról és az irodalomtörténet-írásban megvalósított tacitusi eszmény meghonosításáról Dávidházi Péter írt remek tanulmányt. Dávidházi Péter, „»Sine ira et studio«: Toldy Ferenc és a tacitusi eszmény meghonosítása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 106 (2002): 24–66.

48 Gaal Kisfaludy Károlynak, [Bécs], 1820. febr. 23., in Komáromy, „Gaal György…", 223.

49 Uo., 225.

50 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, [1820.] febr. 17., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 822.

tásául, miféle karakterként lenne igazán kiváló Stibor.[51] Ahogy ez az 1794-es magyar fordításban – persze vers helyett prózában – elhangzik: „Önnön magának ellent állani; meg-győzni a' belső lelki esméretnek furdalásit, és még a' számtalan félelmek közepette-is rémületlennek mutatni, ezek mind annyi szükséges erköltsök egy nagy Bűnösre!"[52] Tehát Gaal ideálképe egy vívódó gonosz volt, aki önmagával is megküzd, hogy rémtetteit végrehajthassa. Kisfaludy nem is igen tudta mivel menteni saját gonoszát, inkább a magyar viszonyok sajátosságára hivatkozott: „Hogy Stiboromat mint világfit erről az oldaláról elítéli, tudtam előre, egy német, ki a viszonyokat nem ismeri, még inkább gyűlölné őt."[53]

Gaal nemcsak Stibort illetően írta le a véleményét, Rajnáld karakteréről egyenesen kijelentette, hogy olyan, „mint egy nemes, ízletes bor papírpohárban".[54] Beckóval, a bolonddal már sokkal elégedettebb volt, szerinte „itt-ott még Shakespeare bolondjait is meghaladja", ám nála is hiányolta, hogy vicceit olykor finomabb köntösbe csomagolja, ne legyen annyira egyenes és durva.[55] Kisfaludy azzal védte Beckó megjelenítését, hogy szándékosan alkotta ilyenre: „nem adtam volna egyetlen szót sem bolondom szájába, ha politikus lény lenne, s ha munkálkodását nem a nyers igazmondásnak és a jótéteményeknek szentelné."[56]

Gaal szigorát egész jelenetek sem kerülhették el, a *Stibor vajda* első felvonásának negyedik jelenetét azért marasztalta el, mert nincs jó tempóban megírva, a három szereplő közti beszélgetés egyszerűen unalomba fullad érdektelensége miatt.[57] Gaal Nicolas Boileau 1674-es *L'Art Poetique*-jának idézetével is útmutatást nyújtott („Prenez mieux votre ton!", azaz „Vedd elő a legjobb hangod!"),[58] egyben kijelölte Kisfaludy számára egy újabb példaképet, akinek olvasásával művelheti és fejlesztheti magát.

Gaal már a legelső levelében is így tett, akkor Heinrich Joseph von Collin 1804-es *Polyxena* című drámáját említette példaként arra vonatkozóan, miképpen kellene versbe foglalnia a műveit, azaz rímtelen ötös jambusokban drámát írnia.[59] Később arra buzdította Kisfaludyt, hogy töltsön időt német földön, ugyanis ott olyan ingerek érhetik, amelyeket Magyarországon nem tapasztalhat meg, ám ha ez nem is lenne lehetséges, olvasson Goethét: „De még e kiváltság nélkül is Goethe olvasása szerfelett sok jót adhat, mert benne tükröződik az egész világ és az élet igen zavaros gyűrődései, ő csupa

51 Gaal Kisfaludy Károlynak, [Bécs], 1820. febr. 23., in Komáromy, „Gaal György…", 225.

52 Pietro Metastasio, „Artaxerxes", ford. Egervári Ignác, in *A' magyar játék-szín*, 4 köt. (Pest: Trattner Mátyás, 1792–1793), 4:189–294, 202.

53 Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 822 (Kerényi Ferenc fordítása).

54 Gaal Kisfaludy Károlynak, [Bécs], 1820. febr. 23., in Komáromy, „Gaal György…", 223.

55 Uo., 224.

56 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1920.] február 29., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 822–826, 822 (Kerényi Ferenc fordítása).

57 Gaal Kisfaludy Károlynak, [Bécs], 1820. febr. 23., in Komáromy, „Gaal György…", 225.

58 Erdélyi János először 1844-ben megjelent fordításában a teljes rész, amelyre Gaal utalt a félsorral, így hangzik: „Sőt, hangotok legyen jobb, egyszerű, nemes, / Gőg nélkül fönséges, máz nélkül kellemes." Nicolas Boileau, *Költészettan*, ford. Erdélyi János (Budapest: Franklin-Társulat, 1885), 13.

59 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. február 14., in Komáromy, „Gaal György…", 221.

értelem és megfigyelés."[60] Kisfaludy örömmel tett volna eleget Gaal útmutatásának, noha erre sem akkor, sem később nem került sor: „Óhaját, hogy egy időre Németországban körülnézzek, magam is hosszú ideje táplálom, remélem, mielőbb bekövetkezhet."[61] Goethét természetesen nem kellett bemutatni Kisfaludynak, de bizonyos, hogy ezután még inkább elmélyedt a művészetében, ugyanis június 24-i levelében már ekként reagált Gaal betegeskedésének hírére: „Bár orvos lennék! Betegségét úgy tanulnám ki, miképpen most Goethét, hogy megszabadítsam tőle; így csupán azt áhítom, hogy mihamarabb egészségben láthassam."[62] Gaal roppant elégedett volt Kisfaludy előmenetelével a drámaírás terén, erről egy évvel később, 1821. augusztus 21-i levelében írt, melyben kijelentette, hogy hasznos volt, hogy annyi Goethét olvasott, ez jól látszik *Kemény Simon*ján, ami szerfölött tetszett neki. Sőt, Gaal azzal kecsegtetett: „Haladjon így tovább, és be fog bizonyosodni régóta dédelgetett vélekedésem, hogy a magyarok is megkaphatják a maguk Goethéjét."[63] Érdekes, hogy Toldy szerint Kisfaludy nem tudta megszeretni Goethét, noha a *Faust*ot tisztelte.[64] Mindenesetre a könyvtárában élete végén több Goethe-kötet is megtalálható volt, ezt tudjuk hagyatéki leltárából.[65] Gaal a dicséret mellett erősen ajánlott Kisfaludynak két dolgot még: fordítson a lehető legtöbb igyekezetet darabjai tervének kidolgozására, illetve ne sajnálja az időt és a fáradságot a verselés tisztaságára.[66] Kisfaludy ezt tanítványi alázattal köszönte meg, s reményét fejezte ki, hogy egy nap majd sikerül teljesen megfelelnie elvárásainak.[67] Törekvése Gaalnak az 1826. évi *Aurorá*ban megjelenő műveit ért lelkes dicsérete alapján végül sikerrel járt.[68]

Az ajánlott szerzők közül a klasszikus auktorok sem maradtak ki, mint például Szophoklész és Euripidész, hogy Kisfaludy lássa, miként kell nagy gonddal olyan művet írni, melyben már a darab elején tisztán kirajzolódnak a konfliktusok és célok.[69] Emellett – mint későbbi elbeszélései bizonyítják, Gaal meglehetősen jó érzékkel és sikerrel – buzdította kisebb prózai munkák írására is, mert könnyebb egységes szerkezetet megvalósítani kis terjedelemben.[70] Három szerzőt ajánlott neki. Először Heinrich Clauren novellistát és regényírót, aki elbeszéléseit saját almanachjában adta ki 1818–1834 között. Neve nem csenghetett idegenül Kisfaludy számára, valószínűleg Magyarországon is volt olvasótábora, 1829-ben jelent meg magyarul az 1816-os *Mimili* című regénye, ami

60 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. március 6., in Komáromy, „Gaal György…", 228.
61 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, 1820. márc. 13., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 827 (Kerényi Ferenc fordítása).
62 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, [Pest, 1820.] június 24., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 827–829, 827–828 (Kerényi Ferenc fordítása).
63 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. augusztus 21., in Komáromy, „Gaal György…", 344.
64 Toldy, *Kisfaludy…*, 11.
65 Viszota Gyula, „Kisfaludy Károly hagyatéka", *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, új folyam, 38 (1903–1904): 81–154, 90.
66 Gaal Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. aug. 21., in Komáromy, „Gaal György…", 344.
67 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, 1820. szeptember 7., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:323.
68 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1826. január 24., in Komáromy, „Gaal György…", 464.
69 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, 1820. május 27., in Komáromy, „Gaal György…", 339.
70 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. június 20., in Komáromy, „Gaal György…", 341.

mai fogalmaink szerint *bestseller* volt a maga korában.[71] Kisfaludy az ajánlást követően pár hónappal már a *Pártütők* című vígjátékáról számolt be barátjának azzal, hogy témáját Claurentől vette.[72] Gaal ajánlotta továbbá Christoph Ernst von Houwald német drámaírót és írót, aki a 19. század első felében végzetdrámái miatt örvendett népszerűségnek, manapság sikerültebbnek tartják elbeszéléseit, amelyeket Gaal is kiemelt. Magyarországi ismertségét mutatja, hogy az 1820-as években Toldy Ferenc egy Bajzának írt levelében számolt be arról, hogy a Wenkheim család (akiknél Toldy házitanító volt) színelőadást tartott 1825. december 4-én, amelyen Kisfaludy Károly *Mátyás deák*ja mellett Houwald *Az Adós-levél* című művét is előadták, utóbbit Wenkheim Mary fordításában.[73] Az eseményről híradás is készült a *Hazai és Külföldi Tudósítások* december 7-i számában,[74] Toldy pedig lelkesen beszélt arról, hogy ráveszi a bárónét, hogy kiadassa Houwald magyarra átültetett műveit, ugyanis Wenkheim Mary többet is lefordított, ám ez a terv nem valósult meg.[75] A Gaal által ekkor ajánlott harmadik szerző Johann Karl August Musäus volt, népszerű komikus író a 18. század második feléből, akit a német mesék egyik első gyűjtőjeként tartanak számon. Gaal nála egyedül konkrét műveket is ajánlott, egyrészt a *Strausfedern*t, mely komikus műveinek sorába tartozott, és rövid elbeszéléseket tartalmazott; másrészt a *Volksmärchen*t, amely a német területen gyűjtött meséit fogta össze. A Musäus-mű magyarul először az 1830-as években jelent meg Staut József császári és királyi főhadnagy fordításában, *Museus' travesztált regéi* címmel.[76]

Az esztétikai diskurzus főleg a levelezés korai időszakában jellemző, s szorosan összefügg a művek németre fordításával.

Kisfaludy németül

Kisfaludy drámáinak németre fordítása nemcsak a magyar irodalom külföldi népszerűsítése miatt lehetett fontos, hiszen Magyarország kultúrafogyasztó rétegének egy jelentős része is német anyanyelvű volt, a hazafias tárgyú magyar művek pedig az ő érdeklődésükre is számot tarthattak. Maga Kisfaludy is e hazafiságnak tulajdonította Gaal művei iránt tanúsított érdeklődését: „Egyébként – távol legyen minden önhittség tőlem – bizton hiszem, hogy a fordítást nem drámáim belső értékének, hanem követésre méltó hazafiságának köszönhetem."[77] E színművek felfokozott hazai sikerét is ebben látta, úgy vélte, hogy olyan jellemek jelennek meg bennük, akiket a magyar szeret, akikben magára ismer, ám azt is látta, hogy éppen emiatt a külföldi közönség számára

71 Heinrich Clauren, *Mimili: Egy helvétziai történet*, ford. Fábián Gábor (Pest: Trattner-Károlyi, 1829).
72 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, 1820. szept. 7., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:323–324.
73 Toldy Ferenc levele Bajza Józsefnek, Pest, 1825. december 14., in Bajza József és Toldy Ferenc, *Levelezése*, szerk. Oltványi Ambrus (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 268.
74 N. n., „Magyar és Erdély Ország", *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 2. félév, 46. sz. (1825): 361–362, 362.
75 Toldy Bajza Józsefnek, Pest, 1825. dec. 14., in Bajza és Toldy, *Levelezése*, 268.
76 Johann Karl August Musäus, *Museus' travesztált regéi*, ford. Staut József (Pest: Trattner-Károlyi, 1834).
77 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, [1820.] febr. 8., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 817 (Kerényi Ferenc fordítása).

aligha lehetnek érdekesek.[78] Kisfaludynak pár évvel korábbról már voltak tapasztalatai a bécsi színházakról, hiszen maga is rendszeres látogatója volt a Burgtheaternek, és még Carl Theodor Körner drámaíró köreibe is bekerült.[79]

Kisfaludy műveinek német fordítása elé Gaal előrelátóan bevezetőt szánt, mely segíthette az olvasóközönséget a művek helyén való kezelésében és megértésében.[80] Kisfaludy helyeselte ezt, és egyfajta nemzetkarakterológiai szempontot ajánlott a művek megértéséhez: „Ismeri a magyarságot, oly sajátos nemzeti érzülete van, mint a spanyolokat kivéve kevés népnek, ez az érzület nyilvánul meg minden művemben, maga a melankólia is nemzeti vonás; az élet minden változásakor ennek van alávetve a magyar ember cselekedeteiben."[81] Ezt Gaal valóban fel is használta a még 1820 folyamán megjelenő *Theater der Magyaren* bevezetőjében, amelyben még írt a magyarországi színjátszás történetéről, jelenlegi helyzetéről, illetve indokolta, hogy azért ezt a három színművet (*Tatárok Magyarországban*, *Ilka*, *Stibor vajda*) fordította le, mert ezek első darabjai az új magyar, hazafias színjátszás korának, s manapság ezek a legnépszerűbbek.[82]

Havay Viktória már rámutatott tanulmányában, hogy Kisfaludy nem volt elégedett Gaal összes fordítási megoldásával,[83] ám mégiscsak ezeket tartotta művei legjobb német átültetésének – ezt bizonyítja a Festetics-eset. Kisfaludy pár héttel Gaallal való megismerkedését követően tudta meg, hogy Festetics Albert Károly gróf, aki ekkoriban a német nyelvű, heti kétszer megjelenő *Pannonia* című lap szerkesztője volt, előállt a *Stibor vajda* németre fordításának tervével. Kisfaludy két felvonást megkapott a fordításból, s olyannyira elégedetlen volt vele – különösen Beckó karakterével –, hogy minden erejével igyekezett megakadályozni a darab előadatását, emellett pedig Gaal fordításának mihamarabbi megjelenését kívánta.[84] Végül a Festetics-féle fordítás csak 1823-ban jelent meg nyomtatásban. Gaal már 1820 tavaszán látott belőle részletet, és a riválisfordítást egyáltalán nem tartotta olyan „siralmasnak", noha kiemelkedőnek sem.[85]

Kisfaludy folyamatosan jelezte Gaalnak, hogy művei átdolgozását, rövidítését és utólagos javítását szükségesnek tartaná a fordítás részeként.[86] Kisfaludy félelme a külföld értetlenségétől teljesen jogos volt, a *Tatárok Magyarországban* első és egyben utolsó bécsi előadása 1821. február 8-án totális kudarcnak bizonyult. A császárné születésnapjára rendezett ünnepség alkalmából telt ház előtt játszották a művet. Gaal azonban csalódottan tette hozzá: „szinte az összes művész kétségbeesésig rosszul játszott, ami azonban a közönségnek korántsem tűnt fel annyira, mint nekem, aki oly alaposan is-

78 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, [1820.] febr. 17., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 820.

79 Toldy, *Kisfaludy…*, 10–11.

80 Gaal Kisfaludy Károlynak, [Bécs], 1820. febr. 23., in Komáromy, „Gaal György…", 226.

81 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, [1820.] febr. 29., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 823 (Kerényi Ferenc fordítása).

82 Georg von Gaal, szerk., *Theater der Magyaren* (Brno: Traßler, 1820).

83 Havay, „»A szép barátság…«", 134.

84 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, [1820.] febr. 29., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 823.

85 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. április 8., in Komáromy, „Gaal György…", 332.

86 Számos levélben találkozunk ezzel: Kisfaludy Gaal Györgynek, [1820.] febr. 17.; 1820. márc. 13., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 820, 826; [1820.] márc. 14.; [1820.] ápr. 11., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:300, 305–306; és a sort folytathatnánk.

merem a darabot."[87] A közönség legnagyobb élménye aznap estéről végül egy nevetséges eset lett. Történt ugyanis, hogy a darab egy pontján fanfárt fújtak, mire a külváros összes kutyája vonyítani kezdett, a közönség nem kis derültségére – még maga Gaal is elnevette magát, persze csak, mint írja, hogy „haragomat levezessem".[88] A darab Gaal szerint végül nem maradt taps nélkül, azonban ez aligha vigasztalhatta Kisfaludyt, hiszen az előadás megbukott a közönség és a kritikusok előtt is.[89] Kisfaludy szomorúan vallotta meg, hogy a kritikáktól teljesen kedvetlen lett: „Hosszú ideig, vagy talán sohasem fogok többé tollhoz nyúlni, hogy írjak valamit. A Tatárok recenziói lesújtottak."[90] Nem csodálkozhatunk azon, hogy amikor 1823 nyarán hírül vette, hogy Festetics fordításában műsorra tűznék Bécsben a *Stibor vajdá*t, akkor Gaalt kérte, hogy akadályozza meg, vagy ha megakadályozni nem is sikerül, legalább Gaal fordítását használják.[91] A darab végül nem került színpadra.

Kisfaludy Magyarországon, sőt, korábban még Bécsben is jobb kritikákhoz szokott. 1820 nyarán szerénykedve írta a bécsi *Conservationsblatt* dicsérő bírálatára az erről említést tevő (s egyben a „klasszikusnak" való kikiáltás előtt értetlenül álló, azt a magas elvárások keltése miatt károsnak tartó) Gaalnak:[92]

> Magam is elpirultam a „klasszikus" szó láttán a Conv. Lapokban. Bár némi ügyefogyottságomat és korlátoltságomat levetettem, még eléggé szerény vagyok ahhoz, hogy hiányosságaimat, mikkel telve vagyok, belássam, s túl kevéssé szeretem önmagamat ahhoz, hogy az alkotás közben rangról álmodjak.[93]

Emellett Kisfaludy darabjait Magyarországon szinte rajongásig szerették, ezt bizonyítja egy, a *Kemény Simon* előadásáról fennmaradt anekdota. Az előadás nemcsak igen nagy tapsot kapott a közönségtől, de Kisfaludy személyesen is meggyőződhetett darabja hatásáról, amikor egy őt nem ismerő „kecskeméti bajusz" mellé került a második földszinten:

> Szomszédom csupa szem s fül volt, s amint búcsújelenet következett a 2. felvonásban, keservesen zokogni kezdett, s egész elégikus hangon szólt: „Hogy a fene egye meg, aki írta, az embernek csak pityeregni kell, már a fejem is fáj a sok sírásba." Ezeket a szavakat Melpomene koszorújának éreztem, s úgy gondoltam, ezt meg kell írnod Gaal barátodnak.[94]

87 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1821. február 12., in Komáromy, „Gaal György…", 460.
88 Uo.
89 Bánóczi, *Kisfaludy…*, 2:296.
90 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1821.] február 17., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6: 340.
91 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1823.] július 8., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6: 377.
92 Gaal Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. jún. 20., in Komáromy, „Gaal György…", 340–341.
93 Kisfaludy Gaal Györgynek, [Pest, 1820.] jún. 24., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 828 (Kerényi Ferenc fordítása).
94 Uo., 828–829 (Kerényi Ferenc fordítása).

A magyar darabokhoz hasonlóan a németül előadott Kisfaludy-drámák is sikeresek voltak Pest-Budán, így például az 1820. november 30. és december 1. napjain játszott *Ilká*ról így ír maga a szerző: „Az Ilka itt és Budán előadatott. Főhercegsége, a nádor egész udvarnépével jelen volt; úgy tűnt, tetszett neki. Pesten ugyanezt a darabot nagy tapssal fogadták."[95] A *Stibor vajda* Gaal-féle fordítását 1821. január elsején tűzték színpadra, az erről szóló tudósítás szintén pozitív hangnemű volt:

> Valamint az Irónak jeles érdemét a' magyar előadásokban gyönyörködve tisztelte a' Pesti Közönség, úgy a' fordításnak érdemét is a' Német Elöadásból kiki nagy helybenhagyással megismérte. Illy szép tehetségü Hazafiaknak munkálkodásai, valamint a' Hazai Literaturánknak fényt szerezni képesek, úgy a Külföld előtt is azon tiszteletet megnyerik, mellyet a' Hazának ditsőségét terjesztő Férfiak méltán érdemelnek.[96]

Gaalnak 1820 nyarán még tervei között volt a *Theater der Magyaren* második kötetének kiadása.[97] Kisfaludy pár hónappal később érdeklődve kérdezett rá, mely műveit fogja beválogatni a következő kötetbe, feltehetően arra számítván, hogy a *Kemény Simon* és az *Irene* is köztük lesz, mely utóbbiról úgy írt: „Az Irene 10-én hagyja el a nyomdát, már hevít a vágy, hogy megismerjem ítéletét. A nyelvezetben, a jambusokban messze felülmúlja előbbi műveimet."[98] Gaal azonban nem tudott biztató hírekkel szolgálni, ugyanis az első kötet eladásai meglehetősen szerények voltak.[99] Anyagi okokból így végül Gaal nem adta ki a második kötetet, viszont továbbra is fordította Kisfaludy műveit. A *Kemény Simon* németül 1824-ben jelent meg a lipcsei *Dramatischer Almanach*ban, azonban Gaal György neve alatt, mert csak eredeti munkákat voltak hajlandók elfogadni.[100] Emiatt az egykorú kritika is őt emlegette mint a „kis hőstragédia" szerzőjét,[101] sőt, egy 1840-es német drámairodalommal foglalkozó könyv is Gaal György saját darabjaként ismertette és jellemezte a *Simon Kemény*t (a *Nordische Geste* mellett, ami valóban az övé volt).[102] Kisfaludy másik két, Gaal által lefordított darabja, a *Szilágyi* és a *Nelzor és Amída* kapcsán szintén Gaalra bízta a döntést, hogy adja ki, de láthatóan írói önérzetét jobban nyugtatta volna, hogy ha a saját neve nem jelenhet meg szerzőként, akkor Gaal neve se kerüljön feltüntetésre: „Kedves Barátom, tegyen úgy a két darabbal, ahogy kívánja; adja a szerzőt bármilyen néven, nyugodt vagyok felőle. Talán a legjobb lenne egészen névtelenül hagyni."[103] Ez a két dráma már nem jelent meg németül.

---

95 Kisfaludy Károly Gaal Györgynek, Pest, [1820.] december 9., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 830 (Kerényi Ferenc fordítása).

96 N. n., „Magyar és Erdély Ország", *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1. félév, 1. sz. (1821): 3–4, 4.

97 Gaal Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. aug. 21., in Komáromy, „Gaal György…", 344–345.

98 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, [1820.] dec. 26., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 831 (Kerényi Ferenc fordítása).

99 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1821. január 10., in Komáromy, „Gaal György…", 458.

100 Bánóczi, *Kisfaludy…*, 1:290–291.

101 N. n., „Dramatische Literatur", *Literatur-Blatt*, 8. sz. (1824): 32.

102 Joseph Kehrein, *Die Dramatische Poesie der Deutschen*, 1. köt. (Leipzig: J. C. Hinrichschen Buchhandlung, 1840), 277.

103 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, 1824. május 1., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:386–387.

A Gaal Györggyel folytatott levelezéséből ismerjük Kisfaludy Károly almanachjának, az *Auroráná*nak első említéseit. 1820. február 17-i levelében még csak utalt rá: „Van egy nagy tervem, de még nincs eléggé kifőzve. Hosszabb megfontolás után majd előterjesztem; mindkettőnknek igencsak javára válna. Legközelebb többet erről."[104] A következő levelében pedig már részletesen kifejtette az ötletét:

> A jövő esztendőben egy magyar almanachot szándékozom kiadatni. Számot tartok barátságára, hogy segíteni fog, s hírneve, nemes részvétele és morális ereje munkánkat emeli. Semmi költséget nem sajnálunk, hogy így külsejével is a német almanachokkal egy sorba állíthassuk. A nádor őhercegségének kívánjuk ajánlani. Kérem véleményét erről.[105]

Ambiciózus tervek. Kisfaludy egyrészt egy új kiadványtípust kívánt meghonosítani a magyar nyelvű könyvpiacon, másrészt a német almanachokhoz méltó köntösben. Bizonyosan voltak tapasztalatai, egyrészt a német almanachok egy része a könyvkereskedők által Pesten is elérhető volt, hiszen a nagyszámú német polgár kellő vásárlóerőt jelentett ehhez. A pesti könyvkereskedés kibontakozása a 18. század utolsó két évtizedére tehető, üteme pedig lassan, de folyamatosan gyorsult. Mire az 1820-as évekre Pest könyvkereskedelme, ami alatt főleg német és latin nyelvű könyvek árusítását kell érteni, elérte az ekkoriban fővárosként funkcionáló Pozsony szintjét.[106] Másrészt Kisfaludynak Bécsben töltött évei során is volt alkalma az ottani irodalmi élet termékeivel megismerkedni.

Az almanach megalapításának alapötletét hagyományosan Kultsár István cikkéhez szokták kötni,[107] melyben a magyar irodalom és kultúra keserű állapotáról írt, s felhívta a figyelmet az irodalom-népszerűsítő almanach létrehozásának szükségessé-

104 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, [1820.] febr. 17., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 822 (Kerényi Ferenc fordítása).

105 Kisfaludy Gaal Györgynek, Pest, [1820.] febr. 29., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 825 (Kerényi Ferenc fordítása).

106 Kókay György, *A könyvkereskedelem Magyarországon* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 95.

107 „Kisfaludy Károly is olvasta Kulcsár kifakadását, de benne nem keserű panaszt kél nyomában, hanem egy termékeny eszme." Bánóczi, *Kisfaludy…*, 2:12. „Kultsár ébresztője célbatalált, felélesztette az érdeklődés lángját. Kisfaludy a cikk hatása alatt határozta el végleg, hogy hozzákezd az almanachhoz." Fenyő István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 22. „Februárban elkezdett foglalkozni (Kultsár István cikkének hatására) egy magyar zsebkönyv kiadásának gondolatával." Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 894. A közelmúltban napvilágot látott az *Aurora* kritikai kiadása, amely számot vet az alapítás körülményeivel is: Bodrogi Ferenc Máté, „Számvetés az *Aurora. Hazai Almanach* örökségével", in *Első folyóirataink: Aurora V.: Jegyzetek 1822–1837*, szerk. Bodrogi Ferenc Máté, Csokonai könyvtár: Források (Régi kortársaink) 22, 6–48 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024). Bodrogi Ferenc Máté ezt követően megjelent monográfiájában, amelyben Kisfaludy és Bajza zsebkönyvét a *politeness*-diskurzus felől értelmezi, szintén részletesen foglalkozik a kérdéssel: Bodrogi Ferenc Máté, *Az Aurora és a nemzet csinosodása: A haza és haladás az Aurora Hazai Almanach költői zsebkönyveiben* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2025).

gére, méghozzá bécsi mintára.[108] Azonban a cikk és a nem sokkal később írott levél nem bizonyítja, hogy Kisfaludy Kultsár cikkéből vette az *Aurora* ötletét. Előfordulhatott egyrészt, hogy Kultsártól már a cikk megjelenése előtt is értesült annak tartalmáról, elvégre Kultsár házában több pesti literátorral együtt Kisfaludy Károly is állandó vendég volt,[109] másrészt akár Kisfaludy buzdítására is írhatta Kultsár a cikket. A későbbi szakmunkáktól eltérően Toldy Ferenc Kisfaludy-életrajza Kisfaludy saját ötletének tartotta az *Aurora* megalapítását, s Kultsárról szót sem ejtett benne,[110] valamint ehhez hasonló képet őriz az élete utolsó évében, 1875-ben felolvasott előadása, amely szerint Kisfaludy indítványozta az *Aurora* alapítását, igaz, azt főként Kultsár házánál hozták tető alá.[111] Elképzelhető, hogy Toldy Kisfaludy szerepének kiemelése érdekében igyekezett Kultsár István kezdeményezését háttérbe szorítani, de az is lehetséges, hogy első életrajza megírása idején nem volt tudomása még a cikkről, ahogy az sem kizárt, hogy valóban úgy tudta – talán épp Kisfaludytól, s talán tévesen –, hogy Kisfaludy egymaga találta ki az *Aurora* tervét; ráadásul ekkor mind Kultsár, mind Kisfaludy már halottak voltak.

Bárhogy is volt, Kisfaludy bevonta Gaalt, ám terve, hogy 1821-re megjelentesse az *Aurorát*, nem járt sikerrel. 1820 nyarán némi csüggedtséggel számolt be Gaalnak a kötet állapotáról: „Az almanach hamarosan jelentve lesz, és a 21-es évre nehezen lesz belőle valami. Sok anyagot beküldtek nekem, de kevés jót."[112] A bécsi literátor nyugtatta Kisfaludyt, hogy ne csüggedjen emiatt, hiszen Horatius is megírta: „Carmen reprehendite, quod non / Multa dies et multa litura coercuit."[113] Bede Anna találó fordításában: „[D]objátok el azt a művet, amit nem dolgoztak jól ki[!]"[114] Nem baj tehát, ha az almanach megjelenése csúszik is egy évet, a lényeg, hogy minőségi művekkel töltsék meg. Ez jellemző volt Kisfaludy szerkesztői működésére: ahogy már itt is válogatott, úgy a későbbiekben is megrostálta a beérkező műveket, akár saját barátait is visszautasította, ha nem tartotta megfelelőnek az általuk beküldött szövegeket.[115]

Gaal az almanachban való tevékeny részvételt szerénykedve utasította vissza, hiszen bevallása szerint nem tudott eléggé magyarul ahhoz, hogy műveket küldhessen egy magyar irodalmi almanach számára, ám egyéb módon igyekezett Kisfaludy segítségére sietni: „Ha itt lenne csak néhány napig Bécsben, akkor felhívhatnám a figyelmét néhány dologra, amelyről Pesten még csak nem is álmodnak, és amely az Ön almanachja számára a külső kialakítását illetően nagyon jól jönne."[116] Gaal nem volt biztos

108 N. n., „Magyar és Erdély-Ország", *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1. félév, 4. sz. (1820): 25–26.

109 Toldy Ferenc, „Irodalmi társas köreink emlékezete: Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig", *A Kisfaludy-Társaság Évlapja*, új folyam, 10 (1874–1875): 209–230, 214.

110 Toldy, *Kisfaludy…*, 32.

111 Toldy, „Irodalmi társas…", 216.

112 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, Pest, [1820.] június 11., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:315.

113 Gaal Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. jún. 20., in Komáromy, „Gaal György…", 344.

114 Quintus Horatius Flaccus, *Összes művei*, ford. Bede Anna (Budapest: Európa Kiadó, 1989), 337.

115 Erről bővebben lásd Toldy Ferenc levele Bajza Józsefnek, Pest, 1824. április 29., in Bajza és Toldy, *Levelezése*, 129.

116 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. március 9., in Komáromy, „Gaal György…", 232.

abban, hogy teljesen jó ötlet-e a nádornak ajánlani az almanachot, hisz bár a gesztus helyénvalónak tűnt, kérdésesnek tartotta, hogy a nádor beleegyezésén kívül mást is adna-e az almanach sikeréhez.[117] Kisfaludy ezt a felvetést megfontolta, hiszen az *Aurora* ajánlását végül valóban nem neki, hanem a császárnénak adták.[118] A változtatás összefügghetett azzal, hogy miként a német almanachoknál szokás volt, úgy az *Aurorá*nál is a szépnemet jelölték meg célközönségként. Kisfaludy még a tartalmi kérdések tekintetében is számított Gaal ítéletére, a levelekben olvashatjuk, hogy egészen részletekbe menően tájékoztatta őt az első évfolyam összeállításáról,[119] és arra is találunk utalást, hogy meg is fogadta a bécsi literátor tanácsait.[120]

Az *Aurora* sikerének egyik pillérét a minőségi illusztrációk adták (miként a mintául szolgáló német almanachokban is fontos volt ez), Kisfaludy Károly képzőművészeti tehetsége megnyilvánult a képszerkesztői tevékenységében is, nagy műgonddal tervezte meg minden évfolyam képanyagát, ahogy arra már Vayerné Zibolen Ágnes is felhívta a figyelmet.[121] Gaal ezen a téren is a segítségére volt, legalábbis ami a közvetítést illeti. Az *Aurora* metszeteinek elkészítése kapcsán felmerült a bécsi rézmetsző, Josef Kovacs neve,[122] akiről Gaal utóbb azt nyilatkozta, hogy igen olcsón dolgozik, és minden tekintetben jobb, mint Johann Nepomuk Passini (egy másik ismert bécsi rézmetsző).[123] Kisfaludy megnézte Kovács munkáit, és megállapította, hogy valóban ügyesebb.[124] Gaal még 1820 decemberében is közvetített Kisfaludy és Kovács között,[125] az első *Aurorá*nak azonban mégsem ő metszette a képeit, a császárné arcképét a bécsi mester, Blasius Höfel készítette,[126] aki már korábban is metszett hasonló portrét őfelségéről, a többi illusztrációt pedig a pesti rézmetsző, Blaschke János alkotta meg Johann Martin Schärmer és G. M. Petrich rajzai nyomán. Blaschkéval Kisfaludy személyesen is tarthatta a kapcsolatot, ez gördülékenyebb munkát tett lehetővé, nem mellesleg a pesti mester minden bizonnyal olcsóbban dolgozott, mint bécsi kollégái. Az *Aurora* metszeteinek számát az épp rendelkezésre álló anyagi fedezet is befolyásolta.[127] Josef Kovacs sem tűnt el teljesen, ami a magyar almanachirodalmat illeti, az 1823. évi *Hébé*ben például saját és Perger Zsig-

117 Uo.

118 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, [Pest], 1820. december 15., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:332.

119 Uo., 6:333.

120 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, 1820. december 23., in Komáromy, „Gaal György…", 456.

121 Vayerné Zibolen Ágnes, *Kisfaludy Károly: A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Művészettörténeti füzetek 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 28.

122 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, 1820. április 11., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:308.

123 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, 1820. április 21., in Komáromy, „Gaal György…", 335.

124 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, 1820. április 30., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:311.

125 Gaal Kisfaludy Károlynak, 1820. dec. 23., in Komáromy, „Gaal György…", 308.

126 Kisfaludy Kazinczynak arról írt, hogy Friedrich John készíti majd a császárnő képét, az a rézmetsző, aki Kazinczy portréját is elkészítette. Kisfaludy Károly Kazinczy Ferencznek, Pest, 1820. december 28., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:395.

127 Vayerné Zibolen, *Kisfaludy Károly…*, 28.

mond rajza után készített rézmetszeteivel (*Szent László, a' magyarok' Mózese* és *Zemplényi Vitézek' emléke*) szerepelt.[128]

Igaz Sámuel bécsi magyar almanachjához, a *Hébe*hez Gaalnak is volt némi kötődése. Kisfaludy 1820 decemberében írta meg, hogy megtudta, Bécsben szintén egy magyar irodalmi almanach kiadását tervezik, amelyhez neki is köze van.[129] Ez pedig létével az egész vállalkozást veszélyeztette, legalábbis Kisfaludy egészen biztosan így érezte, ez kitűnik egy Kazinczynak írott leveléből: „nyilván látom, hogy egyikünknek veszteni kell – ismered hazánkat: két zsebkönyvre nem nőtt fel."[130] Azonban míg Kazinczy lényegében Igaz mellé állt,[131] sőt, első leveléhez képest egészen más hangnemet ütött meg Kisfaludyval (tegezésről magázásra váltott) az *Aurora* kapcsán küldött felkérésre,[132] Gaal válaszlevelében röviden leírta, miként irányították hozzá Igaz Sámuelt, s hogy ő egyáltalán nem köteleződött el mellette, egy művét sem adta oda, csak abba ment bele, hogy esetleg átdolgozzák valamely írását; s egyébként is nyugtatta Kisfaludyt, hogy nincs honfitársai közt jobb barátja, kit inkább szeretne, mint őt.[133] S valóban, a későbbiekben is legjobb tudása szerint segítette Kisfaludyt. Mikor 1821-ben kinyomtatták az *Aurora* első példányait, Kisfaludy 50 darabot küldött neki, hogy azok köttetését Bécsben intéztesse el.[134] Ne feledjük, hogy ekkoriban Bécs volt az egyik legjelentősebb magyar kulturális központ, így reménybeli vásárlóközönsége is volt az almanachnak. Gaal természetesen később is tevékeny segítője volt Kisfaludynak, a következő évi *Aurora* két tájképének (*Körmöcz* és *Szklabina*) kimetszetéséért is ő járt közben Friedrich Loosnál.[135]

Noha a későbbi évekből kevesebb levél maradt fenn, egyáltalán nem szűnt meg közöttük a kapcsolat. Ezt bizonyítja, hogy végül Gaalt is sikerült rávenni az *Aurorá*ban való publikálásra. *A régi szokás megmarad (Perza rege)* az 1829. évi *Aurorá*ban jelent meg, ezúttal felcserélt szerepekkel: az orientalista mű szerzője Gaal György, a fordítója pedig – teljes névtelenségbe burkolózva – Kisfaludy Károly volt.[136]

---

128 Igaz Sámuel, szerk., *Hébe* (Pest: Müller József, 1823).

129 Kisfaludy Gaal Györgynek, [Pest], 1820. dec. 15., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:331.

130 Kisfaludy Károly levele Kazinczy Ferencnek, 1821. május 13., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:397.

131 Ezt maga Kisfaludy is egészen biztosan így élte meg, ez kitűnik utolsó (fennmaradt) Kazinczynak írott leveléből: Kisfaludy Károly levele Kazinczy Ferencnek, 1823. január 10., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:399–401.

132 Erről bővebben: Boldog-Bernád István, „Levelek tükrében: Kisfaludy Károly és Szemere Pál kapcsolata az 1820-as években", in Boldog-Bernád István, *A 19. század elejének irodalmi kapcsolatrendszere Magyarországon: Kisfaludy Károly levelezése*, doktori disszertáció, 141–155 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2020), 141–143, doi:10.15476/ELTE.2020.168.

133 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1820. december 20., in Komáromy, „Gaal György…", 456–457.

134 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, [Pest], 1821. november 22., in Kisfaludy, *Válogatott művei* (1983), 832.

135 Kisfaludy Károly levele Gaal Györgynek, [Pest], 1822. április 29., in Kisfaludy, *Minden munkái* (1893), 6:367.

136 Fenyő, *Az Aurora…*, 79.

Levelezésük utolsó ismert darabját 1830. október 1-én keltezte Gaal. Ebben régóta hallgató barátját arra kérte, tudósítsa Toldy Ferencről, aki Párizsba küldött levelére nem válaszolt, s a hazaútja során sem látogatta meg őt Bécsben, ahogy ígérte korábban.[138] Gaal bizonyosan nem tudta, hogy Kisfaludy Károly ekkor már a halálos ágyán feküdt. Egy ideje tartó hallgatását azzal indokolta, hogy a levélírás nem tartozik „legerősebb szenvedélyei közé", de reményét fejezte ki, hogy hamarosan hogylétéről és munkásságáról is beszámol majd.[139]

Kisfaludynak lett is volna miről beszámolnia, hiszen jelentős időszak volt ez az életében, amely egészen új távlatokkal kecsegtetett pályáján. Szeptember 11-én érkezett meg a Helytartótanács engedélye az új politikai lapja, a *Jelenkor* kiadására,[140] november 17-én pedig az a megtiszteltetés érte, hogy Pozsonyban, a Tudományos Akadémia alakuló ülésén, a nyelvtudományi osztály helybeli első rendes tagjává választották. Súlyosbodó betegsége és halála azonban minden számítását keresztülhúzta. A szintén az elsők közt akadémikussá választott Toldy Ferenc költői leírása szerint „sorvasztó láza által végkép kimerítve, megfúlási kínok közt november 21. negyvenkét éves korában, ép azon perczben adta ki lelkét, melyben barátai az akadémiai választásoknak hírét vették".[141] Így hunyt el az első akadémikus.

Kultusza építéséhez a fiatal barát, Toldy Ferenc szinte már azonnal hozzákezdett: gipszlenyomatot[142] készíttetett arcáról, hogy ez alapján fessék meg hiányzó portréját,[143] kiadatta műveit, köztük a be nem fejezett *Csák Mátét*, melynek szövegét – ahogy arra Fülöp Dorottya rávilágított – „saját kultuszképző igényei alapján újraírta",[144] és ehhez szorosan kapcsolódva megírta az első átfogó tanulmányt életéről és munkásságáról.[145] Hogy Kazinczy ebben nagyobb szerepet kapott, mint bárki más, annak is köszönhető, hogy Toldy számára a Kisfaludy körével (különösen Bajzával) való intenzív személyes kapcsolat mellett a másik legjelentősebb kötődése Kazinczy Ferenchez fűzte, aki Dávidházi Péter szavaival élve „szellemi apa" volt számára.[146] Másrészt Kazinczy valóban a korszak legjelentősebb alakjai közé tartozik, az első akadémikusok között volt ő is, így szerepét ez szintén még inkább felértékelte a Toldy által fokozatosan megalko-

137 Gaal György levele Kisfaludy Károlynak, Bécs, 1830. október 1., in Komáromy, „Gaal György…", 468.

138 Uo.

139 Uo.

140 Bánóczi, *Kisfaludy…*, 2:378.

141 Kisfaludy, *Minden munkái* (1859), 1:22.

142 Ez a mai napig megtekinthető a Tudományos Akadémián: Kisfaludy Károly halotti maszkja, MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Tárgyak 3.

143 Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Pest, 1830. november 26., in Kazinczy, *Levelezése*, 21:411 (5240. levél).

144 Fülöp Dorottya, „Csák Máté újra megszólal: Fikció és valóság viszonya Kisfaludy Károly utolsó drámájában", *Irodalomismeret* 30, 2. sz. (2019): 50–73.

145 A Kisfaludy halálát követő kultuszépítő lépésekről bővebben: Boldog-Bernád, „Kisfaludy Károly…", 25–30.

146 Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004), 228–243.

tott nagy irodalomtörténeti narratívában, mely Kisfaludy barátainak és harcostársainak (azaz önmaguknak) az irodalmi intézmények vezető szerepét illető elfoglalásának utólagos legitimációját adta meg.

Ez azonban elfedte azt, hogy Kisfaludy Károly kapcsolatrendszere lényegesen sokrétűbb volt, s bármily fontos is legyen Kazinczy a magyar irodalomban, Kisfaludy kapcsolatrendszerében valójában nem volt központi szereplő. Ellenben Gaal György, a bécsi könyvtáros nagyon is aktív és nagy hatású személye volt ennek a hálózatnak, főként az első években, amikor mind Kisfaludy írásművészetére, mind szerkesztői tevékenységére hatást gyakorolt. A levelezés nemcsak arra mutat rá, hogy főleg az 1820-as évek legelején, mielőtt még kialakult volna az az erős és aktív szellemi közeg Kisfaludy körül Pesten, milyen nagy hatással volt rá Gaal; hanem annak a hiányát is megmutatja, hogy milyen kapcsolat nem jött létre sohasem Kazinczy és Kisfaludy között.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.06

Átjárások. A lelkiség és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben

Szerkesztette Báthory Orsolya

Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 33

Budapest: HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024, 392 l.

NÉMETH S. Katalin

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, nyugalmazott tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0002-7322-1205

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportja könyvsorozatának 33. kötetét jelentette meg *Átjárások* címmel, holott, ha végignézzük a korábbi köteteket, akkor is azt tapasztaljuk, bármelyik kötetre illik ez a címadás. Ugyan a fő kutatási téma a lelkiség, de minden eddigi konferencia hozadéka éppen az, hogy az egyes tudományágak, műfajok, könyvkiadások vagy kéziratok, teológiai vagy világi szereplők tevékenysége éppen az összekapcsolódást, a szinkretizmust demonstrálják. A kötet szerkesztője, Báthory Orsolya rövid bevezetőjében arra hívja fel a figyelmet, hogy a konferencia célja a vallásos és a világi évszázadok közti „egyajtós" átjárás értelmezése, szemben állva a felvilágosodás „kétajtós", egymástól elválasztó megközelítésével. Ezért különül el a mostani kötet a korábbiak alfabetikus szerkesztési rendjétől, és a tematikusan összekapcsolódó előadások egymás mellé helyezésével alakít ki fiktív szekciós rendszert.

A programadóvá emelt Kőszeghy Péter-előadás *(Egy nyelv van a szeretetre)* – a tartalomjegyzékben *Csak egy nyelv van a szeretetre* címmel szerepel – példákkal bizonyítja, hogy a szeretet/szerelem kifejezés, amely a magyar nyelvben is csak később vált szét, tulajdonképpen megjeleníti a testi szerelem és az istenszeretet egymásba fonódását. A világiság beolvadása a lelki témákba Kőszeghy fogalmazásmódjában is tetten érhető. A szokásos nyelvhasználatot modernizálva olyan megállapításokat olvashatunk dolgozatában, hogy „Aki szeretetünk tárgya, az csak víg lehet", vagy például: „Isten féltékeny". Pedig Kőszeghy is idézi Balassi gyönyörű sorát: „Mint a szép liliomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja", ahol egyértelműen kiolvasható, hogy a szerelem tárgya egy szomorú liliomszál, akinek nem lehet „víg orcája". A „féltőn szerető" Isten esetében sem hiszem, hogy féltékenyégre, hanem aggódó, féltő szeretetre kell gondolnunk.

P. Vásárhelyi Judit mint irodalom- és könyvtörténész, továbbá Szenci Molnár Albert műveinek kutatója az *Intrate per arctam viam … (Máté 7, 13) és Püthagorasz betűje* című tanulmányában az Y betű eredetét, formájának kialakulását, jelentésváltozásait elemezi. Az előadás címe és a konferencia témájához való illeszkedése első olvasásra meghökkentőnek tűnik, ám P. Vásárhelyi Judit mint az antikvitás jó ismerője a Püthagorasz nevéhez köthető betű történetének végigköve-

tésével az ókori görög és római irodalomtól, a humanizmuson át jut el a 17. századi képversekig és Szenci Molnár Albert *Analecta aenigmatá*jáig. A kétszárú, majd egy törzsben összenövő betű a kettős út, amely a bűnös és az erényes élet útját, a választási lehetőséget példázza, elvezetve a bölcs döntésig, a középső út, a becsületes élet választásáig.

Szentmártoni Szabó Géza sokrétű munkásságának egyik jellemzője, hogy szívesen és sikerrel ered bizonytalan szerzőjű vagy anonim versek nyomába, és oszlat el évszázados tévedéseket. *Szenci Molnár Albert tévesen másének tulajdonított* Reggeli dicséretéről írott tanulmánya a szakirodalom által Pécseli Király Imre verskiadásaiban közreadott, „Dicsérlek, Uram, Téged" kezdetű verset veszi górcső alá. Szentmártoni Szabó tisztázta az RMKT XVII. századi sorozatában megjelenő, eredetileg német zsoltár szerzőségét, és azt is, hogy a magyar fordítás téves attribúcióval került a kötetbe. Az eredetileg Paulus Speratusénak tartott, ám Johannes Poliander által írott verset nem Pécseli Király Imre, hanem Szenci Molnár Albert fordította magyarra, és ezt a tanulmány szerzője filológiai adatokkal és a szöveg két nyelven egymás mellé helyezett közreadásával igazolja.

Bukáné Kaskötő Marietta *„Ad notam"-ok, kontrafaktumok, átiratok – zenetörténeti áttekintés* című, feltehetően indokolatlanul lerövidített dolgozata az énekes és a hangszeres zene közötti átjárást vizsgálja, a tanulmány utolsó mondatában eljutva Esterházy Pál szöveggel, hivatkozással meg nem nevezett kéziratáig. Hogy a dolgozat végkifejlete hová vezet, azt a következő tanulmány, Papp Ágnes *Átjárás egyházi és világi műfajok között Esterházy Pál nótajegyzékében* című tanulmánya teszi érthetővé. Esterházy nádor nótajegyzéke, az „Énekek, Tánczok, Nóták száma az Virginán kit tudok verni" eredeti kézirata nem maradt fenn, jelenleg fotokópiája található meg az Országos Széchényi Könyvtár Acta Musicalia gyűjteményében. Ennek alapján készítette el alapos tanulmánnyal Sas Ágnes a kézirat kiadását, és ezt használja minden zene- és művelődéstörténész is. Papp Ágnes külön köszönetet mond Király Péternek, akinek még kéziratos Esterházy-monográfiáját is felhasználhatta. Számtalan értékes tanulmány foglalkozik Esterházyval az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Kutatócsoportja által Kőszegen rendezett konferencia impozáns kötetében. Ilyen gazdag szakirodalmi előzmény után minden elismerést megérdemel, hogy Papp Ágnes úgy dolgozta fel Esterházy nótajegyzékét, hogy a szöveg és dallam megörökítésének időrendiségéhez, átjárásához új szempontokat adott hozzá, ugyanakkor a további kutatás számára feltett még megválaszolatlan kérdéseket is.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem régi magyar tanszékének az egyetem névadójához méltóan a legfőbb kutatási területe Pázmány kardinális munkásságának feldolgozása, a kritikai kiadás elkészítése. Bogár Judit *Világiság az imakönyvekben (Pázmány és követői)* című tanulmánya nem csupán Pázmány imakönyvével foglalkozik, hanem azt vizsgálja, miként változott, illetve változott-e a vallásos ima és a világiság nyelvi megjelenítése Pázmány után, a 17–18. századi szerzőknél. Az elemzés újdonsága, hogy Pázmánynál a világiság nagyon gyakran megjelenik, de mindig vallásos témához kapcsolódva. Bogár Judit vizsgálja az *Imádságos könyv* különböző kiadásainak szerkezeti változásait, a paratextusokat, az ajánlásokat, a második kiadástól megjelenő naptárakat, csíziókat, a világi életre vonatkozó útmutatásokat. Pázmány imádságos könyvének követőit illetően azt állapítja meg, hogy a későbbiekben sincs több világias elem, mint a példaként szolgáló Pázmány-imádságokban, hiába jelennek meg azok más rendek kiadásában, készülnek gyermekeknek vagy asszonyoknak. Az imádságos könyvek vallásos jellege a 18. században is erőteljesebben mutatkozik meg, mint a mindennapokra figyelmező világiasság.

Kovács Eszter *Áhítattal az asztal körül: Étkezéshez kapcsolódó biblikus cseh nyelvű énekek és imák a 17. századi magyarországi nyomtatványokban* című dolgozatának témája és nyelvi megközelítése miatt is ritka kutatási területet, illetve módszertant mutat be. Szinte minden imádságoskönyvben megtalálhatók az étkezés előtti és étkezés utáni imák. Ezek a világi témák azonban az étkezéssel, a háztartással foglalkozó vallásos szövegekben még figyelemreméltóbbak. A feldolgozott három téma a következő: hogyan vezessük jó gazdaasszonyként a konyhát, hogyan étkezzünk, mit együnk? A részletező, világi témájú imák, vallásos versek azonban nem nélkülözik a fontos mondandót, bármit fogyasztunk, bárhogy étkezünk, ne felejtsük el, hogy mindezért Istennek tartozunk hálával.

Horváth Sándor *„Útitárs" imakönyv és versek horvátul* című dolgozata a 350 éve elhunyt Zrínyi (Frangepán) Katalin (1625–1673) irodalmi tevékenységével foglalkozik. Frangepán Katalin férje a Wesselényi-összeesküvésben való részvétel miatt lefejezett Zrínyi Péter, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós öccse. Az irodalmi érdeklődés tehát családi hagyomány Katalin asszony életében, aki a horvát mellett nemcsak magyarul, hanem németül és latinul is tudott. Horváth Sándor Frangepán Katalin *Útitárs* című, sokáig németből fordítottnak tartott imakönyvét és kéziratban maradt többnyelvű verseit elemezi. A több női szerepet (bánné, író, anya) képviselő nagyasszony fennmaradt hagyatéka mind a horvát, mind a magyar nyelvben azonos színvonalon jeleníti meg a szerepekből következő vallásos és világi tematikát.

Majorossy Imre *„keszdem koszoromat koetni": Eltérő vizuális eszményábrázolás Lucas Martini* Ehrenkränzlein *és Pécsi Lukács* Szüzeknek koszorúja *című művében* mikrofilológiai pontossággal veti össze a német eredeti és a magyar fordítás illusztrációit, a metszetek változásának okait, az értelmezés lehetőségeit. Amíg Lucas Martini illusztrációi pontosan tükrözik a kötet erényességet és rendezettséget hirdető perspektíváját, addig Pécsi Lukács – részben az ábrázolt alakok családi névadásával is – a világiasabb, személyesebb és eszmeileg üresebb köznapi világ képi ábrázolását adja közre.

Maczák Ibolya már többször publikált a híres erdélyi orátor, Verestói György temetési beszédeiről, most a *Mint jó kalauz: Verestói György „asztroteológiai" prédikációja* című dolgozatában a természettudományos témaválasztás egyik aspektusát vizsgálja. A sokféle elemzést átfogó szakirodalmat alaposan feldolgozva feltűnik, hogy éppen arra a dolgozatra nem hivatkozott, amely az itt feldolgozott tematikához kapcsolódik.[1] Maczák Ibolya az eddigi értelmezésekkel szemben a természettudományos ismeretek terjesztése helyett a témához illő sajátos nyelv megteremtését veszi észre, ezzel új perspektívát adva Erdély magyar temetőmestere orációinak.

Különösen érdekes Bíró Csilla *Miről elmélkedjék egy uralkodó? A* cogitatio mortis *Andreas Pannonius királytükreiben* című tanulmányának témaválasztása, mert ez a 2023-ban megtartott konferencia-előadás olyan szerzővel foglalkozik, akiről Bene Sándor tollából 2024-ben monográfia jelent meg.[2] Bíró Csilla kimutatja, hogy Andreas Pannonius Ercole d'Este ferrarai herceghez és Mátyás királyhoz írt királytükreiben Petrarca művét használta fel, holott a világi szerzőt nem

1 Németh S. Katalin, „Verestóiról másként", in *Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. Devescovi Balázs, Szilágyi Márton és Vaderna Gábor, 314–322 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

2 Bene Sándor, *Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius*, Károli könyvek: Monográfia (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2024).

nevezi meg. A karthauzi szerzetes a halálról való elmélkedésben hasonló szellemben ír a *cogitatio mortis* toposzról, jóllehet a két mű megírása között évek teltek el, de az újonnan megismert forrásművek a szerző halálról való felfogását nem változtatták meg. Bíró Csilla és Bene Sándor kollegiális egyeztetését bizonyítja, hogy a korábbi előadásban egy hivatkozással szerepel a később megjelent Bene-féle munka, amely igazolhatja Bíró Csilla megállapításait Petrarca *Seniles* című levélgyűjteményének felhasználásáról.

Gyulai Éva *Biblia, erkölcstan vagy költői mű?* című terjedelmes tanulmánya Johannes Bocatius *Siracides* című bibliaparafrázisával foglalkozik. Bocatius természetesen nem parafrazeálta a teljes *Bibliát*, csupán *Sirák könyvé*nek verses feldolgozását végezte el. Johannes Bocatius Wittenbergben, 1596-ban publikálta a Sirák-parafrázist, paratextusai is wittenbergi tanáraihoz kötődnek. Az eperjesi rektorként magiszteri fokozatot szerző Bocatiushoz „otthoni" barátai, kollégái gratulációkat is írtak, a szintén Wittenbergben megjelent verseskötet szerzőinek adatait és Bocatiushoz való kapcsolatait Gyulai Éva aprólékos filológiai munkával dolgozta fel. Az 1596-ban Eperjesre visszatért Bocatius átdolgozása elsősorban pedagógiai célzatú, amelynek fő jellemzője nem a bibliai forráshoz való kötődés, hanem a tanároknak és diákoknak egyaránt szánt erkölcstani alapvetés. Gyulai Éva terjedelmes tanulmánya feldolgozza Bocatius forrásait, és számba veszi azokat a más nyelveken megjelent bibliai parafrázisokat is, amelyeket Bocatius ismerhetett, bemutatva, hogy a *Sirák könyve* a protestáns iskolák kedvelt erkölcstani tananyagaként is értelmezhető volt.

Tüskés Anna *Binder János Fülöp vallásos könyvillusztrációi* című előadása az augsburgi rézmetsző újabban feltárt metszeteit dolgozta fel. Az első Binder-metszetekkel foglalkozó tanulmány Pataky Dénes nevéhez kötődik, majd Rózsa György háromszázhatvannyolc Binderhez kapcsolható metszetet katalogizált 1998-ban megjelent könyvében. Ezt a teljességre törő katalógust bővítette Tüskés Anna közel húsz, eddig nem ismert metszettel. Rózsa negyedszázada megjelent hatalmas munkáját azóta többen kiegészítették (Knapp Éva, Szilárdfy Zoltán, Tüskés Gábor), Tüskés Anna újabb kutatása azt igazolja, hogy bármennyire teljesnek tekinthető egy életmű feldolgozása, mindenképpen eredményeket hozhat a szerzőhöz köthető minden könyvpéldány kézbevétele, mert a kötetekbe később beillesztett illusztrációk újabb képekkel gazdagíthatják az életművet.

Tornay Krisztina tanulmánya Csáky Éva Franciska szerzetesnővér *Regulá*ja alapján foglalkozik a 18. század eleji klarissza rend hatalomfelfogásával. A kutatás a mátrafüredi (1973 előtt: Benefalu) Keresztelő Szent János-kápolna falfestményein alapszik. A magyarországi Szent Klára-ábrázolások és a rend regulájának elemzése azt a kettősséget értelmezi, amely a világi hatalom és a hatalom evangéliumi értelmezése között nyilvánul meg.

Veress Ferenc *Vízkereszt Sümegen* című dolgozata ugyancsak egyházi szövegek és templomi festmények összevetésével foglalkozik. A rendkívül termékeny prédikációíró, Padányi Bíró Márton vízkereszti prédikációit és a több magyarországi templomban is dolgozó, Franz Anton Maulbertsch osztrák barokk festő sümegi freskóinak párhuzamait értelmezve állapítja meg, hogy a további kutatások mindkét teljes életmű párhuzamosságaival új szempontokat adhatnak az egyházi prédikációk és a korabeli barokk festészet összekapcsolásához.

Kónya Franciska Molnár János (1728–1804) jezsuita szerzetes neveléstani könyvében (*Petrovszky Sándor úrhoz Molnár Jánosnak tizenöt levelei midőn ötet a jó nevelésről való írásra ösztönözné,* Pozsony–Kassa, 1776) mutatja ki a felekezeti elvárások, valamint a világi magatartásminták

és a diákok számára kötelező tanulmányok egymásra épülését. Az első magyar szerzőtől származó magyar nyelvű neveléstudományi munkaként számontartott írás műfaja is különleges, ugyanis a fennmaradt nyomtatott mű Petrovszky Sándorhoz írott leveleket tartalmaz, amelynek vizsgálatába a szerző bevonta Molnárnak az Egyetemi Könyvtárban őrzött és nyomtatásban meg nem jelent kézirattöredékeit is.

Ugyancsak egy jezsuita szerzetes, Ignaz Parhamer neveléstani kiadványával foglalkozik Szelestei Nagy László az 1745-ben Nagyszombatban megjelent *Das fromme Kind…* című művének elemzése kapcsán. Szelestei Nagy László korábban már foglalkozott a Parhamer által szervezett Keresztény Oktatás Társaságával,[3] ezt a korábbi tanulmányát kibővítve most újabb ismeretekkel egészíti ki a Társaság többször, átdolgozott formában is megjelenő kézikönyvét. A kutatás további perspektíváját felvetve a szerző számos még megoldatlan kérdést tesz fel, többek között a ma még bizonytalan fordítói beazonosítást, az átdolgozások megvalósítását illetően. A várható kutatások céljaként Szelestei Nagy azt jelöli meg, hogy a külső hatások helyett és mellett a jezsuita rend belső megújulási törekvései is alaposabb vizsgálatra várnak.

A monumentális iskoladráma-történeti sorozat (Kilián István és fáradhatatlan munkatársai, majd utódai munkája) szolgált kiindulópontul Medgyesi S. Norbert *Csábításformák és megkísértettek: Profán példázat-ifjak a 18. századi csíksomlyói misztériumdrámákban* című tanulmányához. A vizsgált iskolai előadások nyomán a szerző a további kutatások céljául a kortárs európai és magyarországi iskoladrámák, a színpadi megjelenésekről szóló egyéb források, a hasonló témájú exemplum-, illetve prédikációs kötetek szisztematikus összehasonlítását tűzi ki, amely még több szerző munkacsoportban együtt dolgozó kutatását igényli.

A Bethlen Miklós-emlékév keretében tartott *Börtön, exilium és szenvedés* című Rebakucs-konferencia 2017-ben megjelent kötetéhez kapcsolódik Hernády Judit *Az imádság a kora újkori magyar nyelvű börtönirodalomban* című dolgozata. A szerző Wathay István énekeskönyvét, Koháry István börtönkölteményeit, valamint Kemény János és Petrőczi Kata Szidónia verses imádságait vizsgálja, a szabadulás vágyának kifejezése, a hitélet megtartó ereje szempontjából.

Laczházi Gyula *Lelkiség és sztoicizmus Rimay János költészetében* című tanulmányában olyan vers kontextusát elemzi, amelynek széleskörű szakirodalma van, de még senki sem foglalkozott az „Ez világ mint egy kert" kezdetű vers és Balassi katonaverseinek kötetkompozíciós összefüggésével. Laczházi újszerű megközelítése „a keresztény sztoikus eszmény kontextusába helyezi át Balassi vitézeit" (335), ahol a világi szenvedések elutasítása helyett a hit meggyőző ereje adhat lelki békességet.

Farmati Anna *Minden rendbéli embereknek vigasztalásokra: Kontempláció Haller János pajzsa mögött* című dolgozata Jacob Coren francia ferences szerzetes a maga korában kedvelt teológiai művének verses átdolgozásával foglalkozik. A magyar fordítás kedveltségét mutatja, hogy számos, a magyar irodalomban ismert személyiség könyvtárában is megtalálható volt (Apafi Mihály, Thököly Zsigmond, Bercsényi Miklós, Bethlen Kata, Esterházy Pál). A sztoikus keresztény

3 Szelestei N. László, „A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon", in *Az idő és a tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. Szelestei N. László, 127–137, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 28 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020).

hitvallás mellett a személyre alkalmazható életvezetési tanácsok tették a teológiai művet a világi moralitás egyik kedvelt kézikönyvévé.

Esterházy Károly egri püspök irodalmi mecénási működésével foglalkozott Dóbék Ágnes *Esterházy Károly mint a világi szerzők patrónusa* című tanulmánya. Elsősorban Esterházy levelezésének feldolgozásával mutatta be, hogyan segítette a püspök a világi szerzők műveinek kiadását, milyen elveket követett, és hogyan járult hozzá a magyar nyelvű irodalom népszerűsítéséhez. A szerző alapos kutatómunkával feltárja, hogy a mecénás időnként maga olvasta és javította a beküldött kéziratokat, máskor – nem is mindig egy – korrektor javaslatait vette figyelembe, és ügyelt a kiadvány tervezett eladhatóságára is.

N. Kis Tímea *Amadé László ismeretlen-ismerős latin nyelvű költeménye* kapcsán nemcsak magával a verssel, hanem Amadé patrónusi tevékenységével, templomépítési törekvéseivel, adományaival is foglalkozik. A Nepomuki Szent János-kultuszt tükröző vers kimaradt a kritikai kiadásból is, de másik ismeretlen verse is fennmaradt az Amadéhoz köthető egyházi építmények feliratataként. Amadé versei tükrözik hitbéli elkötelezettségét és világi pozíciójának nyilvános megörökítését is.

A rendkívül sokrétű tanulmánykötet sikerrel igazolja, hogy a kora újkori vallásos és világi szerepek nem különültek el olyan élesen egymástól, mint azt a szakirodalom korábban feltételezte. Egyházi személyiségek, illetve intenzív hitvallást gyakorló világiak irodalmi és patrónusi tevékenysége gyakran összekapcsolódik, a kölcsönhatások az irodalmon kívül a zenei, néprajzi, tárgyi megörökítésében az interdiszciplináris kutatások segítségével feltárhatóvá válhatnak.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.07

„Hic discursus de praeteritis, praesentibus et futuris". Tanulmányok Tüskés Gábor 70. születésnapjára – Beiträge zum 70. Geburtstag von Gábor Tüskés

Főszerkesztő Lengyel Réka, szerkesztette Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla és Tüskés Anna
Budapest: Reciti, 2025, 642 l.

HARGITTAY Emil

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, professor emeritus
ORCID: 0000-0001-8297-7891

A kötet főszerkesztőjének, Lengyel Rékának a bevezetőben írott sorai szerint „Ünnepi tanulmánykötetet szerkeszteni Tüskés Gábornak hálás feladat". (9.) Magam is azt mondhatom, hogy erről a kötetről recenziót írni szintén hálás feladat, annál is inkább, mivel egy vaskos, 642 oldalas, igen jól, átgondoltan megalkotott kötetről van szó, amely összesen 52 írást tartalmaz. A cikkek a 16. századtól kezdve a 19. század közepéig szóló magyar és külföldi irodalmat tematizálják. Ezek fejezetenkénti elrendezése is jól sikerült, jól reprezentálják Tüskés Gábor érdeklődési köreit és munkásságát. (A szerzők jelentős részének megértését kérem, hogy jelen keretek között csupán egyes írásokról eshet itt szó.)

A könyv Lengyel Rékának a szerkesztők nevében írt előszavát követően tíz fejezetben közli a tanulmányokat. Az első rész *(Tisztelgés Tüskés Gábor előtt)* Tusnády László és Sajgó Szabolcs köszöntéseit tartalmazza. Sajgó Szabolcs egy csokor verssel köszöntötte az ünnepeltet, Tusnády László pedig a Tüskés családdal való kapcsolatáról is írt. Tüskés Gábor valóban fontosnak tekintett egyfajta folytonosságot, bizonyítja ezt Tüskés Tibor levelezéskötetének kiadása, melynek megjelentetését ő animálta.[1]

A második fejezet *(„Qui publicam eruditione rem tueantur": Humanisták, hitvédők a 16–17. században)* tanulmányai főleg külföldi szerzők tollából érkeztek: Heinz Hoffmann, Barbara Mahlmann-Bauer, Raphaël Fendrich, Wilhelm Kühlmann, Christoph Schmitt-Maass, de itt kapott helyet Imre Mihály Balthasar Exnerről és Őze Sándor Szántó Arator Istvánról írott dolgozata is. Ez utóbbi írásban *(Szántó Arator István* Korán-*cáfolata és Juan Andrés műve)* Szántó Arator egyik fontos forrását elemezte, felhasználva a *Confutatio Alcorani* még Kulcsár Péter által készített, máig kiadatlan kéziratos fordítását. Figyelemre méltó, hogy a másik hasonló tematikájú munka, Pázmány *Mahomet vallásárul* írt műve (1605) még nem említi a konvertált szerző művét, de a mű a *Kalauz* újraközlésében már kibővült a Juan Andrés-re való hivatkozással.

A harmadik fejezet *(„Menteni a veszendőt": Emlékezés és önértelmezés a száműzetésben [Rákóczi, Mikes])* az éppen Tüskés Gábor kezdeményezésére újraindult Rákóczi- és Mikes-kutatások

1 Tüskés Gábor és Simon Zsuzsanna, szerk., *Tükrök között: Tüskés Tibor levelesládájából* (Budapest: Universitas Kiadó, 2014).

új eredményeit tartalmazzák (Aradi Csenge, Laczházi Gyula, Mészáros Kálmán, Rédey-Keresztény János, Tóth Ferenc írásai). Egyedül Hámori Nagy Zsuzsanna írása a kivétel, aki az örvendetesen elkészült Kemény-önéletírás angol fordítása kapcsán részletes elemzést ad Kemény János művéről. A fordító a Rákóczi Ferenc műveit is tolmácsoló Bernard Adams, aki jelen kötetbe is írt tanulmányt. Hámori Nagy Zsuzsanna teljes egészében idézi a Kemény által Pázmány szájába adott híres vélekedést Erdély fennállásának szerepéről (131), de nem foglal állást a szavahihetőség kérdésében, csak utal egy *Aetas*ban 2006-ban megjelent cikkre.[2] Itt szükséges hangsúlyozni, hogy Kemény igazmondása e kérdésben mára már egyértelmű. Kemény és Pázmány rokonságban álltak egymással, fennmaradt Pázmány saját kezűleg dedikált prédikációs kötete Keménynek, s az eredetiben fennmaradt levelek is bizonyítják Kemény őszinte véleményét.[3]

A negyedik fejezetben *(„Bátoritts, ébressz, oltalmazz, szeress": Érzelmek, motívumok, felvilágosodás és nemzeti identitás a 18. századi irodalomban)* Bíró Csilla, S. Sárdi Margit, Józsa György Zoltán, Szörényi László, Debreczeni Attila, Egyed Emese, Peter Hesselmann és Csörsz Rumen István írásait olvashatjuk. Ez utóbbi írás *(Új nézőpontok Mikes Kelemen költészetéhez)* a kötet legterjedelmesebb tanulmánya. Ebben a szerző Mikes eddig nem sokat elemzett verseit veszi vizsgálat alá, melyek magyar műveiben, elsősorban a *Törökországi levelek*ben maradtak fenn. A versekkel kapcsolatos munka teljes körű: kiterjed az előzményekre, a közköltészeti és népköltészeti párhuzamokra, valamint a poétikai megoldásokra. A tanulmány összefoglalóan megállapítja, hogy vannak szövegek, melyek már a befoglaló szövegek keletkezési ideje előtt megvoltak. Fő forrásuk egyfelől a saját reflexiók (például Rodostó leírása, lakodalmi köszöntő), másfelől az antik eredetű filozofikus gnómaversek. Ugyanakkor számításba kell venni előzményként a Balassi–Rimay *Istenes verse*ket, a *Zöngedező mennyei kar* verseit, Zrínyi *Syrena*-kötetét, sőt Rozsnyai Dávid, Koháry István, Kőszeghy Pál és Gyöngyösi István költészetét és a kalendáriumi verseket. A tanulmány jelentős továbblépés a korábbi szakirodalom megállapításaihoz képest.

Az ötödik fejezet *(Spiritualitás és egyházi kultúra a 18–19. századi Magyarországon és Erdélyben)* Medgyesy S. Norbert, Balla Lóránt, Bartók István, Knapp Éva, Dóbék Ágnes, Maczák Ibolya, Doncsecz Etelka írásait tartalmazza. Knapp Éva tanulmánya *Koptik Odó celldömölki röplapjai és hírlevelei* címmel alapos elemzést nyújt azokról a nyomtatásban fennmaradt röplapokról, melyek szerzője vagy ösztönzője Koptik Odó dömölki apát volt. A forráscsoport hét hírlevélről ad tudósítást, melyek közül kettő jelenleg nem található meg. A részletes elemzés a „magyarországi búcsújárással kapcsolatba hozható kegyhelyek esetében ritkaság számba menő hírlevél- és röplap-nyomtatványok teljességre törekvő vizsgálata Dömölk/Celldömölk/Kismáriacell esetén választ adhat arra a kérdésre, hogyan válhatott ez az eredetileg lakatlan puszta a 18. század közepén alig néhány éven belül közkedvelt, tömegeket vonzó Szűz Mária-búcsújáróhellyé". (335.) A megjelenési hely, nyomdajelzés és évszám nélküli magyar, latin és német nyelvű nyomtatványok 1745 és 1748 között keletkeztek a kegyszobornak a templomba való átvitelét (1748. szeptem-

2 Tóth Gábor, „Kemény János történeti szavahihetősége", *Aetas* 21, 2–3. sz. (2006): 219–231.

3 Hargittay Emil, „Pázmány Péter hiteles jellemzése Kemény János *Önéletírás*ában", *Vigilia* 50, 10. sz. (1985): 778–783. Erre az írásra nincs utalás az *Aetas*ban, Bernád Rita-Magdolna és Muckenhaupt Erzsébet, „Pázmány Péter dedikált prédikációskönyve a székelyszenttamási plébánia régi könyvtárában: 1. és 2.", *Lustra* 6, 2. sz. (2019): 13–17; *Lustra* 7, 1. sz. (2020): 36–39.

ber 15.) megelőző időben. A tanulmány jó példája annak, hogy a korábbi kutatások hogyan vihetők tovább.[4]

A hatodik fejezet *(„Ne tedd le lantodat!" Német–magyar irodalmi kapcsolatok és nemzeti költészet a 19. században)* szerzői Tóth Kálmán, Béatrice Dumiche, Kovács Kálmán, Fried István, Bernard Adams, Bernáth Árpád. Fried István *„bú rajtam az írás" Vörösmarty Mihály* Mikes búja *című versének megközelítéséhez* című írásában a költőnek az 1820-as évek végén írt hexameteres versét elemzi, előtérbe állítva stilisztikai és tematikus jelentőségét. A vers eredeti címét a cenzúra eltávolította, és csak álnéven jelenhetett meg. Bernard Adams, a régi magyar irodalom lelkes fordítója két Arany-ballada *(Rákócziné, Rozgonyiné)* elemzését adja, sőt a művek műfordítása is szerepel az angol nyelvű tanulmányban.

A hetedik fejezet *(Levelek, útleírások, történetek a 18–19. századból)* fejezet írásai főleg az ünnepelt egyik kedves témájához szolgáltatnak új adalékot Cseppentő István, Szász Géza, Orsolya Tamássy-Lénárt tanulmányaival. Szász Géza írása a 18. századi útikönyvek sokrétű szerepét vizsgálja, különös tekintettel kettős funkciójukra, mint gyakorlati eszközök az utazók és értékes történelmi források a kortárs kutatók számára. Két jelentős példa – Louis Dutens *Itinéraire des routes les plus fréquentées* (1775) és Heinrich August Ottokar Reichard *Guide des voyageurs en Europe* (1793-ban franciául) – vizsgálatával a szerző azt kutatja, hogy ezek a szövegek hogyan közvetítették a francia nyelvű közönségnek a Magyarországról kialakult képet.

A nyolcadik fejezet *(Világirodalom – Összehasonlító irodalom)* Dieter Breuer, Haramza Kristóf, Lőkös Péter és Pál József tanulmányait tartalmazza. Pál József *Superstes stitis az* Acta comparationis*ról* című tanulmánya újraértelmezi az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* szellemi örökségét, a világ első összehasonlító irodalomtudományi folyóiratáét, amelyet 1877-ben Brassai Sámuel és Hugo Meltzl alapított Kolozsváron. Kitér a komparatív hagyomány újjászületésére Magyarországon, amelynek alapját a *Neohelicon* 1973-as alapítása jelentette, amely közölte Tüskés Gábor több idegen nyelvű tanulmányát is.

A kilencedik fejezet *Felvilágosodás, identitás és reform: Szabadkőművesség és tudós társaságok a 18. századi Európában* címmel Hegedüs Béla, Rolnad Martin Hanke, Szentpéteri Márton és Vári László írásait tartalmazza. Hegedüs Béla tanulmányában újragondolja Kalmár György életét és imázsát. Megkérdőjelezi a Kazinczy Ferenc által megörökített és később Weöres Sándor által népszerűsített negatív ábrázolást, különös tekintettel 1771–1772-ben Berlinben töltött rejtélyes időszakára vonatkozóan. Új és eddig lefordítatlan forrásokat vizsgál Kalmár berlini tartózkodásával kapcsolatban, ahol a neves filozófus, Johann Heinrich Lambert támogatásával kiadta univerzális nyelvtanának latin nyelvű változatát (*Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus adcommodatae*, Berlin, 1772).

Végül a kötet utolsó, tizedik fejezete *(Könyvek útjai: Tudásközvetítés, gyűjtés és recepció a 18–19. században)* Löffler Erzsébet, Monok István, Lengyel Réka, Zsoldos Endre és Markó Veronika könyvészeti érdekeltségű tanulmányait tartalmazza. Tüskés Gábornak az egri főiskolán majd egyetemen eltöltött éveiről (2004–2018) is beszámol Löffler Erzsébet írása, a *Három kiemelkedő jelentőségű kézirat az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban.* A tanulmány három, valóban kiemelkedő történelmi és kulturális értékű kéziratot mutat be, amelyek az Egri Egyházmegyei Könyvtár-

4 Tüskés Gábor, *Búcsújárás Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993).

ban találhatók, és a magyar irodalmi, vallási és politikai örökség fontos aspektusait tükrözik. Az első kézirat, amelyet a szakirodalomban *Erlauer Spiele* néven ismernek, egy 15. század elejéről származó kódex, amely német misztériumjátékokat tartalmaz, s kottajelölései miatt is figyelemre méltó. A második kézirat a szatmári békekötés szövegének 18. századi magyar fordítása, amelyet eredetileg 1711-ben írtak alá, és amely döntő szerepet játszott a Rákóczi-féle függetlenségi háború lezárásában. A szöveget 1718-ban Pulay János fordította le latinból *Szatmári Békesség* címmel. A harmadik és talán kulturális szempontból legjelentősebb kézirat Mikes *Törökországi levelei*nek autográf gyűjteménye, amely 207 levelet tartalmaz. Lengyel Réka *Robert Dodsley művei Magyarországon a 18. században (The Preceptor, The Oeconomy of Human Life)* írása a bizonyítéka annak, hogy egy felfedezés nyomán hogyan tágul ki a kutatómunka. A Tüskés Gáborral készített, két kötetben megjelent, összesen 2544 lap terjedelmű, eddigi legnagyobb, 18. századi bölcsészettudományi jegyzetelt szöveggyűjtemény (*Magyar gondolkodók*, 2010, 2015) munkálatai során azonosította Robert Dodsley műve fordítójaként Lengyel Réka Kónyi Jánost. E tanulmányban vizsgálat alá vette Dodsley magyarországi recepcióját. Dodsley műveit tanulmányozta hét budapesti gyűjteményben, a művek részletes példányelírásaival. Az elemzés hozzájárul a kultúraközi irodalmi átadás történetéhez, hangsúlyozva ebben Dodsley szerepét, lehetséges hatását a felvilágosodásra és az oktatási reformokra.

A kötet sokszínűsége, interdiszciplináris jellege hátterében az ünnepelt sokirányú tevékenysége áll. E könyv híven reprezentálja Tüskés Gábor munkásságát, ami a szakmánk legerősebbjei közé tartozik, ha csak az MTMT felől közelítünk, amely 538 publikációt és ezekre 4558 független hivatkozást tartalmaz, 30-as Hirsch-indexszel. Amikor Tüskés Gábor az Irodalomtudományi Intézetbe került, beszélgettem vele a külföldi kapcsolatokról, a wolfenbütteli kutatási lehetőségekről. Hamarosan eljutott oda és ösztöndíjak segítségével további kutatóhelyekre is, így sikerült kiépítenie nemzetközi kapcsolatrendszerét. Intézeti munkáját osztályvezető elődje, Hopp Lajos hagyatékának feldolgozásával kezdte, ami elsősorban a Mikes-kutatásokra vonatkozott. Igen alapos könyv a Nádasi Jánosról szóló monográfia[5] és később a Knapp Évával együtt jegyzett *A Fortunatustól a Törökországi levelekig* című 704 oldalas válogatott tanulmánygyűjtemény.[6] E ponton szükséges mérlegre tennünk legalább egy mondat erejéig a Knapp Évával közösen végzett kutatásokat, kiadott könyveket. Azt gondolom, hogy a még Tarnai Andor által némileg humorosan „Tüskés–Knapp Műveknek" aposztrofált szerzői közösség munkáiban semmi visszatetsző nincsen, hiszen az utókor számára teljesen közömbös, hogy a maradandó szakmai értékek milyen együtt dolgozás eredményeként születtek meg. Csak utalunk itt arra, hogy Tüskés Gábor az elmúlt évtizedekben nemzetközi konferenciák sorát szervezte meg, több nagy kutatási projektet indított el. Munkái messze túlnyúlnak a néhány főből álló XVIII. századi osztály szorosan vett kutatási területein, interdiszciplináris jellegével is. Az ünnepelt tudományos habitusához lényegileg hozzátartozik a filológiai pontosság és következetesség, amit személy szerint megtapasztalhattam kiadóként való együttműködések, több kötetének publikálása során.

5 Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János*, Historia litteraria 3 (Budapest: Universitas Kiadó, 1997); illetve Tüskés Gábor, *Europäische Verbindungen der geistlichen Erzählliteratur Ungarns im 17. Jahrhundert*, Frühe Neuzeit 62 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001).

6 Tüskés Gábor és Knapp Éva, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig: Válogatott tanulmányok*, Historia litteraria 32 (Budapest: Universitas Kiadó, 2015).

Mindez érthetővé teszi a szóban forgó ünnepi tanulmánykötet sokirányúságát, amely szerteágazó munkásságának hű tükre lett.

Visszatérve a recenzió elején említett „hálás feladat"-ra, a kötet mint szakkiadvány is igen tetszetős. A tematikus fejezetcímeket német fordításban is közlik, a tanulmányok között idegen nyelvű (német és angol nyelvű) írások is szerepelnek, ami megint csak jelzi az ünnepelt szakmai tájékozódási pontjait, ismeretségi körét. A könyv minden írásának végén angol rezümé olvasható. A kötet elején elhelyezett *Tabula gratulatoria* összesen 102 nevet tartalmaz a tanulmányok szerzőin kívül. A névmutató szintén terjedelmes: 19 oldal. A szerzők affiliációja a tanulmányok első előtti jegyzeteként szerepel. A kötetben képek, helyenként színes képek is találhatók, ami szintén az ünnepelt igényességének leképeződése. Az ünnepelt fényképét Tüskés Anna készítette. A külső borítót Zacharias Dolendo *Pax* című metszete díszíti, amely sajátos módon közvetíti a manierizmus „ürügyes erotikáját". A kötet latin címe *„Hic discursus de praeteritis, praesentibus et futuris"* („Ez a beszélgetés a múltról, a jelenről és a jövőről szól"), a fraknói vár egyik felirata, jól tükrözi a kötet szándékát és az ünnepelt sokirányú szakmai tevékenységét.

Az ünnepi kötet bemutatójára, Tüskés Gábor megünneplésére három nappal születésnapját követően, 2025. szeptember 16-án került sor az Irodalomtudományi Intézetben. Méltó ünneplés volt, ahogy az ünnepi tanulmánykötet is az.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 4
doi:10.56232/itk.2026.4.08

Borbás Andrea és Csiszár Gábor: Oh, furcsa Élet. Ady Endre titkos szerelme

Budapest: Európa Könyvkiadó, 2024, 232 l.

BOKA László

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0003-2596-3658

Lehet-e újat mondani még Ady szerelmi életéről, annak egy-egy epizódjáról, netán epizodistájáról? Van-e ennek releváns hozadéka költészetére, életművére nézvést? Nem merítette-e már ki minden részletében az Ady-filológia a költő életrajzát, tárta fel a 42 évre rúgó életút szinte valamennyi fontosabb stációját, napját, világított rá mindazon aspektusokra, melyek befolyásoló erővel, ösztönzőleg hatottak egy-egy költemény vagy más írás megszületésére? E kérdésekre meglepően egyértelmű nemmel felelhetünk, vagyis bőven akadnak még feltárandó fehér foltok. Ha félretesszük ideiglenesen a poétikai hozadékot (ami mégiscsak a legfontosabb), s „csak" az életrajzi szegmenst és annak bonyolult élettörténeti hátterét, kontextusait vizsgáljuk, akkor is szembetűnő, hogy az 1912 utáni (a Léda-szerelem végső lezárását követő) időszakkal ugyan monográfusok és szakemberek sora foglalkozott (Király Istvántól Vezér Erzsébeten át Kenyeres Zoltánig és Schweitzer Pálig), ezen évek messze nem olyan szinten feltártak, mint Ady 1910-1911 előtti „nagy" korszaka, holott abban is akadnak bőven anomáliák, téves hangsúlyok, javarészt a marxista irodalomtörténeti kánon elvárásrendjének köszönhetően. A *Minden-Titkok versei* után következő időszak levelezése ráadásul a kritikai kiadásból is sajnálatosan mindmáig hiányzik, ezért is oly fontos ez a látszólag egyetlen párkapcsolatra szorítkozó, ám annál lényegesen többet kínáló mostani kötet. A bevezetőben megfogalmazott kérdés ráadásul azért is releváns, mert jelen esetben nem egy flört vagy egy futó kaland, rövidke liezon esetéről van szó.

Bár a könyv alcíme első látásra akár szenzációhajhásznak, borítója bulvárosnak tűnhet, a tartalom a legkevésbé sem az. Nem is valami „leleplezésről" van benne szó, a szerzőpáros – a mai Ady-filológia elismert kutatói – valóban több alapvető titok nyomába ered, s több fehér foltot tár fel filológiai alapossággal jegyzetelt négykezes munkájában. Sándor Lászlóné (vagy ahogyan Ady nevezte el őt, *Nyanyuci*) alakját és a költőhöz fűződő szerelmi-élettársi viszonyát ismerte természetesen az irodalomtörténet, a kapcsolatot övező homályosság mind ez idáig a feltáratlan adatokból, a részletek nagyfokú ismeretlenségéből fakadt. Jó példa erre, hogy a nő leánykori

nevét (Schreiber Bella) is csupán 2021 óta ismerjük, Kozák Péter kutatásai révén.[1] Péter I. Zoltán Ady halála centenáriumán, tehát 2019-ben három kötetben adta közre részletes Ady-életrajzát, de az Adyval 1913-ban megismerkedő hölgy lánykori nevét még ő sem ismerte. A szerzők tehát igen lényeges, hiánypótló vállalkozásba kezdtek, amikor egy kevéssé ismert múzsát és annak sokáig egyáltalán nem ismert életútját kívánták feltárni, kutatásuk középpontjába állítani. A „titok" ráadásul itt többrétegű. A remek bevezető egyszerre kínál megfejtéseket a „hiányzó", tehát ismeretlen részletekre, és utal a kapcsolat többes, társadalmi-magánéleti „eltitkoltságára" is, magyarázatot nyújtva a két fél élethelyzetének árnyaltságaira, összefonódó életútjaik felemásságaira.

A könyv két nagyobb egységből áll. Az első részét a szerzők tanulmányai adják, amelyek Ady és Bella kapcsolatát nem csupán életrajzi adatok, hanem a korabeli társadalmi és kulturális kontextus, illetve az irodalmi hozadék összefüggéseiben is vizsgálják gazdag jegyzetapparátussal kísérve. A második rész a fennmaradt levelezést közli, primer forrásdokumentumokat: összesen 35 + 1 levelet (utóbbit az immár Adyné Boncza Berta írta Sándor Lászlónénak), de a kötetet képmelléklet is színesíti, illetve a kötet végi kronológia is segíti átlátni az eseményeket. Ady Sándornéhoz vagy a Sándor házaspárhoz írott sorai, levelei ismertek voltak már, azok Belia György révén kötetben is megjelentek, de a párdarabok mostanáig nem, a nő válaszleveleit ugyanis az Országos Széchényi Könyvtár zárolt helyen őrizte, így a kutatók és a nagyközönség előtt is sokáig rejtve maradtak. Külön erénye a könyvnek, hogy az Ady–Nyanyuci-levelezés részleteit és a kontextust bemutató elemzéseket úgy tálalja, hogy közben a szélesebb olvasóközönség számára is élvezhető, igen olvasmányos marad.

Közismert némiképp szakmai körökön túl is, hogy Ady a tárgyalt évek alatt belevetette magát az „ifjú karok kikötőjébe", de a „kis női csukák" mellett bőven akadtak férjes asszonyok is, akik rajongásukkal vették körül 1912 és 1913, részben 1914 folyamán. Az ekkor megsűrűsödő szanatóriumi kezelések érdekes, nem mindennapi kapcsolatok helyszíneinek bizonyultak. Ady esetében felélesztett életkedv, új perspektívák, vállalt szabadság, de sok tekintetben megcsömörlés is jellemző volt a kegyetlen *Elbocsátó, szép üzenet* utáni két, nyugtalan esztendőben. Az agglegény, a kóborló és otthontalan költő a Léda-kapcsolat utáni első fél évben látszólag fellélegzik, de ez csak a felszín. Ahogyan Boncza Bertának írta (akkor még „kedves kis húgocskám" megszólítással) 1913. január 4-én: „Szakítottam, kerestem, csalódtam, kínlódtam, kétségbeestem". Ada, Arany s mások után a hölgykoszorú viszont tovább bővült, a többségében versihletű kapcsolatok meglódultak, s 1913-ban folytatódtak csak igazán. Tavasszal az ausztriai Mariagrün, augusztusban a Városmajor Szanatórium, ősszel a Park Penzió Hűvösvölgyben, majd év végén a Szent János Kórház. E keretekben érdemes vizsgálni – ahogyan azt a kötet is teszi – Ady bonyolult (nagyrészt önmagának is túlbonyolított) párkapcsolati csapongásait, útkereséseit, „szanatóriumi múzsáit".

Ezen időszakból összességében alighanem Mylitta és Nyanyuci (vagyis két férjezett asszony, a pesti Machlup Henrikné Zwack Mici és a nagyszalontai majd nagyváradi, később Budapestre költöző Sándor Lászlóné Schreiber Bella) volt Adyra hatással, de az első szanatóriumi kaland, mondhatni vigasztalódás Kicsi (a temesvári Weiszné Kossak Aranka) nevéhez fűződött, az év

1 Kozák Péter, „Ady Endre titokzatos szerelme: Ki volt Sándor Bella?", *Névpont*, 2021, hozzáférés: 2026.02.04, https://nevpont.hu/tanulmany/ady-endre-titokzatos-szerelme-04370.

folyamán pedig több más rövidebb-hosszabb, felületesebb-mélyebb kapcsolat is kialakult, többek között 1913 őszén Dénes Zsófiával, akinek Ady a kezét is megkérte. Mylitta igazi múzsa, elérhetetlen, szinte felsőbbrendű nő maradt számára, amit a mitológiai névadás is tükrözött, akit a költő valóságos trónra emelt verseiben, s aki után a férfi, ha kellett, a szanatóriumból is kiszökött pár napra. Sándorné ehhez mérten egyáltalán nem volt megközelíthetetlen, nagyon is két lábbal a földön járó hús-vér asszony volt, aki szívesen vette Ady közeledését. Ahogyan a mostani kötetből is kiderül, Ady párkapcsolati gombolyagjából 1913 és 1914 folyamán a Nyanyuci-szál nem bizonyult egynek a sok közül, a kapcsolat nem volt átmenetinek sem mondható, minden furcsaságával együtt tartósnak bizonyult. A nő az év második felében hosszabb időre vállaltan Ady barátnője, élettársa lett, a Léda és Csinszka közötti időszakban a leghosszabb ideig tartó románc volt, akkor is, ha messze nem eredményezett annyi verset, mint például a Mylitta-szerelem, s talán klasszikus szerelemnek is nehezen lenne nevezhető.

Az év nyarától igazi testi-lelki kapocs, egzotikus barátság, testiségben is kiteljesedő, kölcsönösen felszabadult (kis mértékben akár ajzószerek vagy morfium fogyasztását sem kizáró), de alapvetően nagyfokú törődésre, gondoskodásra épülő kapcsolat alakult ki közöttük, amelyet a nő részéről nyíltság, elnéző, elfogadó szeretet és némi anyaszerep, ezáltal pedig az Ady számára oly fontos megértés és gondoskodás övezett. Bella a helyzetüket reálisan látó és helyén kezelő nő volt, s bár Ady maga is biztatta, kizárta annak lehetőségét, hogy elváljon morfinista, ekkorra valós idegronccsá vált férjétől, két gyermeke apjától, s akár Ady felesége legyen. Ismerte egyfelől Ady anyagi helyzetét és csapongó természetét, tudta, hogy hosszabb-rövidebb ideig tartó flörtökbe ekkor párhuzamosan is belement, de jobban kötötték a konvenciók is. Nem volt ugyan olyan iskolázott, mint Léda vagy Csinszka, de nem volt szeszélyes és kritikákat folyton Ady fejéhez vágó, féltékenykedő alkat sem, ugyanakkor a kapcsolatért sok mindenre kész volt, amint ezt a most közreadott levelek is tanúsítják.

A kötet által vázolt kontextus persze ennél is tágasabb: a szerzőpáros rekonstruálja Sándorné életének az Adyval való találkozás előtti szakaszait is, igazi filológiai oknyomozást végez, de alapos áttekintést nyújt Ady szanatóriumi kezeléseinek időszakáról és az ápoltak különös-bensőséges világáról is: az ott szövődő szerelmekről, egyéb kapcsolati hálókról, a „külvilági" etikett és társadalmi elvárásrend helyi érvényesülésének szabadosságáról. Rokonszenvek, rajongások, plátói szerelmek, hirtelen fellángolások, udvarló játékok és női rivalizáció, olykor a helyzetek intimmé, erotikussá válásának terepe ez, s mindeközben jól ismert verscsokrok születési helye is, de – s a kötet lapjairól ez is kiolvasható – a szerelmek, liezonok mögött fájdalmas sorsok, egyéni tragédiák, megsebzett életek húzódnak. A már-már színpadi kavalkádot fiatal, naivabb szeretőjelöltek (mint az említett Kicsi, a maga 23 évével s máris megromlott házasságával) vagy érettebb, tapasztaltabb asszonyok biztosítják, mint amilyen Sándorné is volt kétgyermekes anyaként, 1913-ban még komoly morfiumfüggőként, bár csak életének 27. esztendejében járt ő is, Adynál kilenc évvel volt fiatalabb.

Sándorné 1913 tavaszán érkezett a nagyszámú magyar vendéget kezelő Graz melletti szanatóriumba, ahol – Hatvany Lajos nagyvonalúságának köszönhetően – Ady is kezeltette magát, pontosabban csak próbálták kezelni, merthogy az alkoholmegvonások alól rendszeresen, „kópésan" kibújt, de azért így is látványosan javult az állapota. Bella felismerte, hogy Ady a Léda-szerelem után lubickolni akart a hódoló nők karjaiban, e zárt helyen nem is volt különösebben nehéz dolga, de azt is, hogy egy-egy könnyed románcból menekülőben is volt már. Ő in-

kább egy önzetlen, megértő, meleg hátteret biztosító partnerként lépett fel, aki különösebb elvárások nélkül fordult az akkor már jól ismert költő felé.

Ha kissé tágasabb perspektívából szemléljük az élettörténetet s benne az alkotói folyamatokat, akkor érdemes lehet emlékeztetni, hogy Ady hajszás élete ezen éveiben már nem mindig ura, inkább szolgája a hallucinációinak, ahogyan *A Magunk szerelme* kötet „nagyfokú nervozitása" kapcsán azt Hatvany barátilag-figyelmeztetőleg meg is jegyezte neki levelében, 1913 tavaszán. Adyt, akit valóban „kétségek gyötörtek, pusztítottak", de büszke, öntudatos és hiú volt, mélyen érintette e levél, mert az „okos szavakat" sorsával kapcsolatosan „amennyire igaztalan, annyira majdnem-igaz"-nak is érezte. Méltó, zseniális válaszként látott ezért neki a *Hunn, új legenda* megírásának, mely 1913 májusában jött a *Nyugat*ban. Ady ekkori vívódásai közepette a magánéleten túl bizonytalannak mutatkozott a szakmai jövőképét illetően is, több levelében számos lehetőséget vázolt önmaga számára is: „lehet, hogy elnémulok, s nem lehetetlenség, ha kapok új és más erőre" – válaszolta Hatvanynak.

Az új erőre kapás látszólagos forrásai – ha ezek nem is jelentettek automatikusan alkotóerőt is – Adynál az új és újabb impulzusok keresése volt. Mindenben továbbra is az extenzív totalitásélményt kereste, földi mámorokban, szerelemben és Isten-kapcsolatban egyaránt, bár egyre kevesebb reménnyel s egyre inkább önpusztító jelleggel.

Szakmai tervekből mindenesetre jutott elegendő. Újabb és újabb ötletekkel álltak elő régi barátai és hívei még Mariagrünben is. Adyval egy időben tartózkodott a szanatóriumban régi váradi szerkesztője, Fehér Dezső, majd annak felesége, illetve egy másik váradi ismerőse, a dúsgazdag Wertheimstein Viktor is. Előbbi ötlete volt, hogy Ady nagyváradi publicisztikai írásait kötetben összegyűjtsék, amiért (legalább részben) Ady az év nyarán régi szeretett városába utazott. Szerepe lehetett ugyanakkor ebben Nyanyucinak is. Ady négy teljes hónapig élt a Graz melletti szanatóriumban, 1913. július 5-én hagyta el azt, s egy pesti átszállással rögvest szülőfalujába sietett. „Grün túlságosan asszony-bő és szabad, emellett butító is" – írta öccsének, ennek légköréből tehát szabadulni kívánt már, mint aki tovább úgysem gyógyulhat, elutazása előtt azonban levélben biztatta Bellát: „Váradon nemsokára igazi grazi kedvvel fogunk mulatni."

E mulatás, komolyabb lumpolás után Ady újra szanatóriumba vonult, ezúttal immár Pesten, augusztus végén viszont Sándorné is végleg a fővárosba költözött, így naponta találkoztak, s lényegében a következő év májusáig megszakításokkal, de együtt éltek. Viszonyuk 1913 őszén vált igazán meghitté, sorstársi kapcsolattá, mely túl a testiségen éppen kötetlensége által vált sajátossá, lelki feltárulkozások terepévé. Ady napokig a nő lakásán élt, olykor gyermekeivel is meghitten játszott, Bella pedig gondoskodott róla, nem volt tolakodó, nem kért számon, minthogy nem voltak különösebb elvárásai sem: elfogadta Ady olykor gyerekesen büszkélkedő énjét, folyton változatosságot kereső természetéből adódó gyengeségeit, s nyilván nem könnyen, de elnézte akár félrelépéseit is. Ady számára ez a kapcsolat nem jelentett kizárólagosságot, leginkább kötöttségek nélküli élettársi viszonynak mondható.

A szakirodalom régóta ismeri Ady személyiségének ambivalenciáit, ami különösen a Lédával való zajos szakítás után kapott különös fénytörést, ebben a publikum előtt is újra szabad férfi csapongásai, de a volt nőnek való bizonyítás is benne rejlett. Ady önmagát kapcsolatokba hajszoló, azoktól valami totalitásérzést remélő, máskor csak férfiúi hiúságának visszaigazolását megélni akaró egyénként saját természetével küszködött. Flörtszerű hódításai többsége másnapján már teherként tekintett egy-egy felületesebb kapcsolatra, a rossz helyzetekből menekült

is, miközben mindenfelé levelekben magyarázkodott, ugyanakkor kényszeresen visszaesőnek bizonyult. Csak Mariagrün négy hónapja alatt négy asszonnyal volt lazább-szorosabb kapcsolata, miközben leendő feleségével is sűrűn levelezett. Októberben Nyanyuci meglehetősen hétköznapi, akár unalmasan polgárinak érzett miliője már fojtogatóan hathatott rá, újabb kúrára a hűvösvölgyi Park Penzióba költözött, ahol Sándorné rendszeresen látogatta. Ady mindeközben hol a Grünből megismert asszonyokkal, hol fiatal lányokkal levelezett, Boncza Berta mellett legalább öt másikkal, közben rosszabb erkölcsű alkalmi nők és úri dámák egyaránt jártak hozzá. Dénes Zsófiát is itt ismerte meg 1913. november 21-én, 36. születésnapjának előestéjén az őt felkereső baráti társaság (Bölöniék, Móricz, Lesznai Anna, Schöpflin stb.) tagjaként. Pár nappal később az András-napi újabb összejövetelen már menyasszonyaként emlegette, miután félig komolyan, félig hirtelen ötlettől vezérelve megkérte a nő kezét. Benne (Léda után először) alighanem a művelt, olvasott szellemi társat is láthatta.

A Nyanyuci-kapcsolat itt egyértelműen mélypontjára zuhant. Ady december 10-én a városmajori János szanatóriumba vonult, nőügyei azonban folytatódtak. Dénes Zsófia, ahogyan Sándorné is, sokáig sejtette-tolerálta kicsapongásait, elnézte ingatagságait, végül (édesanyja hatására is) januárban elállt a jegyességtől. Nem tudjuk, mindeközben Sándorné megszakította-e teljesen (ha nem is végleg) kapcsolatát Adyval, ez a mostani levelekből sem derül ki, azok nagy többsége eleve 1914-es datálású, de értelemszerűen minél többet találkoztak vagy tartózkodtak együtt, annál kevesebb szükség volt levélírásra, így ennek nyomait sem ismerhetjük. A kapcsolatnak más dokumentumai is lehetnek, melyek elvesztek vagy lappanganak, de minden valószínűség szerint számos rövidebb üzenet, életjel csak Ady önkéntes titkára közvetítésével vagy szóban hangzott el közöttük. Az azonban bizonyos, s akár kapcsolatuk tetőpontjaként is értelmezhető, hogy a következő év tavaszán közel két hétig tartó közös adriai utazásra indultak (Fiuméból Dalmáciába s Velencébe is átrándultak), ennek költségeit minden bizonnyal az asszony fedezte, Adyra pedig rendkívül jó hatással volt a tenger.

A kortársak közül többen nem kevés aggodalommal figyelték már korábban is a kapcsolatot, hiszen Ady súlyosbodó alkoholizmussal és kóros alvászavara miatt is idegrendszeri problémákkal küzdött, így joggal tartottak attól, hogy a morfiumfüggőséggel kezelt asszony esetleg Adyt is rászoktatja a halálos addikcióra. A nő azonban – mint az életútjából most kiderül – komolyan gyógyulni akart, s „a világ legjobb ápolónője"-nek bizonyult, amit maga Ady hangoztatott, s amit Fehér Dezsőné emlékezése is igazolt. A nő révén kialakuló morfinizmusveszélyt leginkább csak a riválisa Dénes Zsófia hangoztatta, de még ő is elismerte, hogy Nyanyuci jó volt mindenkor Adyhoz. Miközben Adyt élettársául fogadta, „igyekezett mérsékelni szertelenségeit", ahogyan Kovalovszky Miklós helytálló sorait a kötet is idézi. (74.) Többen magát az asszonyt féltették inkább, akinek teljes családi élete rámehet Ady „játszmáira", felelőtlen csapongásaira.

Az eddig ismeretlen, most közölt levelekből elsődlegesen a nő személyisége bontakozik ki, sokkal teljesebben legalábbis, mint ahogyan azt eddig gondoltuk. Ahogyan Kosztolányi esetében is csak nemrég kerültek elő az utolsó nagy szerelem részletei (a korábban lappangó Radákovich Mária-válaszlevelek révén),[2] s írtak fölül vagy egészítettek ki fontos életrajzi és poétikai aspektusokat, úgy itt is egy feltétel nélküli szeretetre nyitott lény, egy gondoskodó s igen elnéző,

2 Bíró-Balogh Tamás, *Ha nem volnátok ti: Kosztolányi Dezső utolsó szerelmei* (Budapest: Jaffa Kiadó, 2019), 292.

türelmes és sohasem tolakodó, minden körülmény közt szeretni kész lény arcképe rajzolódik ki, aki önzetlenségében mindenképp Ady fölé nőtt.

A kapcsolatot véglegesen Boncza Berta feltűnése zárta le. Ady bármennyire is jól érezte magát az Adrián, a közös utazás alatt küldött leveleiben gyakorlatilag eltitkolta levelezőtársai s családja előtt is utastársát, ahogyan később sem vállalta fel, hogy őszintén elmondja Sándornénak, hogy találkozni indul valakivel Csucsára, holott előtte többször beszélgettek az Adynak címzett fiatal leányok rajongó leveleiről. Más kérdés, hogy 1914 első hónapjaiban még Csinszka sem tudott Sándornéról. Ady egyik Bellának írott levele említette ugyan újabb váradi tartózkodását s Belső-Szilágyságba tervezett utazását, de arról szót sem ejtett, hogy Csucsára is elutazott, a híressé lett csucsai két napjáról és a kalotaszentkirályi kirándulásról csak június 17. után írt, amikor Bella már olvasta a *Nyugat*ban megjelent *A Kalota partján* sorait. Ebből pedig megérthette, hogy itt nem egy újabb kaland, hanem valami sokkal több van kialakulóban: Ady szemében újfent egy mindent ígérő kapcsolatról, őt „vidám kamasszá" változtató szerelemről.

Árnyalhatja némiképp mindezt, hogy Boncza Berta alig pár hétig ugyan, de szintén jegyességben állt ekkoron Lám Bélával, aki június 8-án váratlanul fel is tűnt Csucsán, majd miután meglátta Adyt, felbontotta a jegyességet, így Ady némiképp lovagiasságból, becsületből is megkér(het)te a lány kezét, ahogyan hirtelen fellángolásból kérte meg pár hónappal korábban Dénes Zsófia kezét is. De az is tény, hogy Bella is kibékült időközben formálisan a férjével (1914 áprilisának legvégén, főként gyermekei miatt s anyagi helyzete okán), s erről – a most közreadott levelek tanúsága szerint is – írásban értesítette kedvesét, mert „vannak dolgok, amiket szóval nem tudnék sohasem Neked elmondani, mert veled szembe gyáva és félszeg vagyok". E levél azt is tudatta, hogy csak formálisan nem találkozhatnak tovább a megszokott helyen, vagyis a hölgy lakásán, de ahogyan Sándorné fogalmazott: „kieszelünk valamit, hogy hol és mikor". (177.) Ady még ezt követően, május végén is azt írta Nyanyucijának: „soha, semmi el nem tántoríthat tőled, s meg sem tilthatja, hogy szeresselek", miközben természetesen ezzel párhuzamosan is kalandorkodott, s levelei zárlatában a „tiéd"-nek, illetve „hűséges lengyeled"-nek (szeretett, befogadott s némiképp kitartott szolgájának) nevezte magát, éppúgy, ahogyan később Csinszkának. Alighanem ez is igazolja Schweitzer Pál azon észrevételét, miszerint: Ady „soha egyetlen nőt sem akart elveszíteni".[3]

Látható ugyanakkor, hogy Ady és Sándorné egyaránt, de még a fiatal Boncza Berta is bizonytalan, gyakran változó lelkiállapotban volt e hónapok alatt. Ady külső kényszerek és belső meghasonlások közepette, rossz lelkiismerete miatt vagy egyszerű félelemből nem mert beszámolni az egészen fiatal „angyal" feltűnéséről, találkozásuk mindenesetre fordulópontot hozott, ha rögvest nem is zárta le kapcsolatukat Bellával. Az érzelmi kötődés Ady részéről egyértelműen módosult, s bár a teljes elszakadást ő is elképzelhetetlennek tartotta, június végi leveleinek hangneme érezhetően megváltozott. Ettől kezdve nem önmagát sajnáltató, elesett vagy éppen nőcsábász karaktere szólalt meg, hanem fordítva: ő lépett elő féltő, aggódó baráttá, aki továbbra is arra biztatta Sándornét, hogy váljon el, hisz férje visszaeső, menthetetlen, végső gyógyulásra képtelen, nem szabad tehát feláldoznia életét s gyermekeit őmellette. Sokatmondó, hogy a nő az egykori intim közelségnek barátsággá simulását is elfogadta. Igazi anyafiguraként viselkedett, ragaszkodás, felelősség és elkötelezettség terén pedig példát mutatott. Tartotta a kapcsolatot a

3 Schweitzer Pál, *Ady és Mylitta* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 228.

nagybeteg Adyt ápoló fiatal feleséggel is, mint ahogy ő maga is ápolta férjét haláláig, aki mindössze két nappal Ady előtt hunyt el.

Sándorné Schreiber Bella végigélte a következő évtizedeket, megélte Ady legendává válását és a róla szóló országos vitákat a húszas években, tanúja volt Léda, majd Csinszka egyazon évben, 1934-ben történő halálának, áttért katolikus hitre, túlélte a vészkorszakot, a háború után meglehetős szegénységben élt, 1955 júniusában agyvérzésben hunyt el, s mindvégig magában őrizte Adyval való kapcsolatuk csak kettejük által ismert titkait.

A kötet, mely alapos kutatások eredményeként állt össze, új ismereteket és összefüggéseket teremt, mondhatni pontot tesz korábbi kérdőjelek helyére, vagy eleve új megvilágításba helyez korábban elfogadottnak vélt tényeket, ami egyrészt igazolja, hogy bőséggel tartogathat még feltárni valót az 1912 utáni pályaszakasz. Másrészt a szerzők nem elégedtek meg ennyivel, Sándorné szakítás utáni életének teljes körű feltárására is vállalkoztak, aprólékos levéltári kutatások mentén számoltak fel titkokat, s nem egyszerűen kiegészítették az Ady-filológia ismereteit, hanem egy teljes és hiteles életúttörténetet formáltak, kapcsolati hálót vázoltak. Az időrendben közölt 35 levél végére helyesen odaillesztették Boncza Berta egy 1916. decemberi, Sándornénak írt levelét is, ugyanis ebből következtethetünk csak a nő fizikai kinézetére s némiképp vonzerejére is, minthogy fénykép mindezidáig nem került elő róla: „Finom vagy, fehér, szőke és szép" – olvashatjuk az ifjú feleség Nyanyucinak írt soraiban. A múzsanevével azonosuló Sándorné e levél keltezésekor 30. életévében járt, s Csinszka, vagyis Bertuka szemében is *más*nak számított, mint a volt kedvesek és aktuális rajongók bármelyike, őszinte ragaszkodással fordult Adyék irányába ezen esztendőkben is: Csucsán levelezett velük, Pestre költözésük után látogatta őket.

Mint a kötet hangsúlyozza, a Nyanyuci-kapcsolat abban is eltért az egyéb múzsákkal való románcoktól, hogy nincs egyértelmű nyoma Ady költészetében. (75.) A szerzők két verset közölnek mindösszesen, amelyeket bizonyíthatóan e kapcsolat ihletett, bár alighanem lehet igazság abban is, hogy e sűrű hónapokban született magánéleti versek javarészt több címzettnek is szólhatnak. A példaértékű munkához mérten komolyabb hiányossága csak egy van a kötetnek: a névmutató elmaradása, ami egy ilyen volumenű kapcsolatháló esetében nagyban segítené az olvasókat. Ezen felül talán szerkesztői figyelmetlenség húzódhat annak az apró, de kiemelt helyzetéből adódóan fontos elírásnak a hátterében, ami a könyv főcímét ihlető Ady-vers ajánlásában szerepel. Az *Oh, furcsa Élet* eredetileg a *Négy címtelen vers* utolsó darabjaként jelent meg a *Nyugat* 1913. október közepi számában. Önálló, saját címet csak kötetben, a *Ki látott engem?* (1914) oldalain kapott, viszont ott „Sándor Lászlóéknak, szeretettel" ajánlással szerepelt. Amint arra többek között Kovalovszky Miklós is felhívta a figyelmet, a keserű, öngúnyos sorokat vélhetően tapintatból nem a hölgynek, nem is a férjnek, hanem immár az időközben kibékült házaspárnak együttesen ajánlotta Ady.[4] A mostani könyv 222. oldalán viszont az ajánlás helytelenül „Lászlónénak" formában jelenik meg, ezt követi a *Nagyon közelbe kerültünk* a maga igen sokatmondó soraival, illetve a teljes kapcsolatot összegző, kötetet lezáró kronológia.

A szerzők nem egyszerűen alapos filológiai búvármunkát végeztek, hanem lényegesen előmozdították a közeljövőben folytatni remélt kritikai kiadás munkálatait is.

4 Kovalovszky Miklós, szerk., *Emlékezések Ady Endréről*, 5 köt., Új magyar múzeum (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 4:776.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2026.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.
Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft
Éves előfizetési díj: 9450 Ft